

BIBΛIOΚΡΙΣΙΑΙ

Ἰωάννου Δρακ. Σταματάκου, Τὰ κριτικά ὑπομνήματα (apparatus critici) τῶν ἐκδόσεων τοῦ Θουκυδίδου, Ἀθήναι 1966, πολυγραφ. Σελ. XXIII, 175.

Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου ὁ συγγρ. ἔχει τὴν πρόθεση νὰ ἐκδώσῃ τὸ Σ' καὶ τὸ Ζ' βιβλίον τοῦ Θουκυδίδου. Γιὰ τὸ σκοπὸν αὐτὸν ἔκανε ἀντιβολὴ τῶν χειρογράφων ποὺ εἶχαν χρησιμοποιοῦνται οἱ παλαιότεροι ἐκδόσεις (καὶ δυὸ ἐπιπλέον) καὶ σημείωσε σ' ἕναν κατάλογο ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς γραφές τους. Συγκρίνοντας ἔπειτα αὐτὸν τὸν κατάλογο¹ μετὰ τὰ κριτικά ὑπομνήματα τῶν ἐκδόσεων Hude (1898-1901, ²1901, ³1913-1925), Jones (1901, ²1902 μόνον ὁ δεῦτερος τόμος, ³1942 μετὰ βελτιώσεις καὶ ἐπαυξήσεις τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος ἀπὸ τὸν Powell), de Romilly (1953, 1955) διαπίστωσε ὅτι τὰ ὑπομνήματα αὐτὰ διαφέρουν καὶ ὑστεροῦν ἀπὸ τὴν δικήν του ἀντιβολὴν σὲ βαθμὴν ἐκπληκτικὴν. Τὶς διαφορὰς αὐτὰς συγκέντρωσε ὁ συγγρ. στὸ βιβλίον ποὺ κρίνουμε. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἐντυπωσιακὸν κατάλογο 3.183 παρατηρήσεων, ποὺ ὁ συγγρ. τὶς κατανέμει σὲ τὶς ἐξῆς ὑποδιαίρεσεις: 2.135 παραλείψεις γραφῶν κωδίκων, 296 παραναγνώσεις, 541 παραλείψεις μνείας ὀβελισμῶν ἢ προσθηκῶν, 71 παραλείψεις μνείας transpositionum, 140 ἀποσιωπήσεις χασμάτων καὶ λοιπῶν ἰδιορρυθμῶν.

Πρὶν ἀπὸ κάθε ἄλλη εἰδικὴ παρατήρησιν δυὸ γενικὲς ἐπιφυλάξεις. Ἡ πρώτη: Στὸ βιβλίον δὲν προσφέρεται καμιά πληροφορία γιὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ Θουκυδίδου οὔτε γίνεται ἀντιβολὴ τῶν κωδίκων του. Ἀπλῶς ἀπαριθμοῦνται σφάλματα καὶ παραλείψεις παλαιότερων ἐκδοτῶν. Καλεῖται δηλαδὴ ὁ ἀναγνώστης νὰ συγκροτήσῃ ὁ ἴδιος ἕνα «ἄρτιον» κριτικὸν ὑπόμνημα διορθώνοντας καὶ συμπληρώνοντας μόνος του, μετὰ βίας τὶς παρατηρήσεις τοῦ συγγρ., τὶς παλαιὰς ἐκδόσεις. Ἡ ἐργασία αὐτὴ θὰ ἦταν ἴσως δικαιολογημένη ἂν εἶχε τὸ χαρακτηριστικὸν βιβλιοκρισίας. Εἶναι ὅμως παράλογο νὰ κρίνεται ἕνα βιβλίον, ὅταν ἔχη περάσει μισὸς καὶ παραπάνω αἰῶνας ἀπὸ τότε ποὺ κυκλοφόρησε. Ἡ δευτέρα

1. Ὁ ἴδιος τὸν ὀνομάζει «κριτικὸν ὑπόμνημα» καὶ θεωρεῖ «αὐτονόητον... ὅτι ἡ τοιαύτη σύγκρισις ἐπηκολούθησε μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν» τοῦ δικοῦ του κριτικοῦ ὑπομνήματος. Διευρύνεται ὅμως κανείς; ἂν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη ὀλοκληρωθῇ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, ἐνῶ ἀκόμη «ἐπιχειρεῖται» ἡ ἐκδοσις, καὶ ἂν ἡ ἀπλὴ ἀναγραφὴ ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν γραφῶν, μιὰ χρήσιμη ἀλλὰ ὀπωσδήποτε μηχανικὴ ἐργασία ποὺ γίνεται πάντοτε στὸ στάδιον τῆς ἀντιβολῆς, μπορῇ νὰ ὀνομασθῇ «κριτικὸν ὑπόμνημα».

ἐπιφύλαξη: Τὸ ἀπροσδόκητα ἐπιθετικὸ ὕφος τοῦ Προλόγου¹. Ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας πρόταση οἱ παλαιότεροι ἐκδότες κατηγοροῦνται ὅτι «ἔχουν ἐπιδείξει ἀνεπίτρεπτον ὀλιγωρίαν περὶ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν» τοῦ Θουκυδίδη. Καὶ ἡ ἐπίθεση αὐτὴ συνεχίζεται μὲ ἀνάλογους χαρακτηρισμούς· γιὰ τὸν Powell: «ᾤδινεν ὄρος καὶ ἔτεκε μῦν»· γιὰ τὴν Romilly: «προσθέτει καὶ κάτι ποῦ προκαλεῖ τὴν θυμηδίαν»· «ὅλοι οἱ ἄλλοι λέγουν σχεδὸν ἀνοησίας».

Ἄς δοῦμε ὅμως ἀπὸ κοντύτερα σὲ τί ἀκριβῶς ἐγκρίεται αὐτὴ ἡ «ἀνεπίτρεπτος ὀλιγωρία» τῶν ἄλλων ἐκδοτῶν. Ἔχουμε πρῶτα τὶς γραφές ποῦ μνημονεύονται στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ Hude (maxima), ἀλλὰ παραλείπονται στὶς μεταγενέστερες, εἴτε σὲ ὅλες εἴτε σὲ μερικὲς ἀπ' αὐτές. Σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία ἀνήκουν οἱ μισὲς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις (267 στὶς πρῶτες 500)². Στὴν ὑπ' ἀρ. 1 παρατήρηση γράφει ὁ συγγρ.: «σελ. 1, 3³. Pow. καὶ Rom. παραλείπουν τὴν ἐν M γρ. *πέμφαντες* (ἀντὶ *πλεύσαντες*)». Τὸ ρῆμα ὅμως «παραλείπω», ποῦ γεννᾷ ἀμφιβολία μήπως ἀφορᾷ συνειδητὴ ἐνέργεια, ἀντικαθίσταται παρακάτω (ἀπὸ τὴν παρατήρηση 3 καὶ ἐξῆς) ἀπὸ τὸ ρῆμα «ἀγνοῶ»: «ὁ Pow. ἀγνοεῖ παντελῶς τὴν ὑπαρξίν τῆς γρ. *ἐνοικησάμενοι*», «Pow. καὶ Rom. ἀγνοοῦν τὴν ἐν AB γρ. *που* (ἀντὶ: *του*)». Πῶς τώρα εἶναι δυνατὸ νὰ «ἀγνοοῦν» οἱ μεταγενέστεροι ἐκδότες τόσες χιλιάδες γραφῶν ποῦ μνημονεύονται σὲ μιὰ προγενέστερη ἐκδοση (ἔχι μάλιστα σὲ μιὰ τυχαία καὶ δυσσέρετη, ἀλλὰ στὴν πῶ βασικὴ, αὐτὴν ποῦ χρησίμευσε ὡς πρότυπο σ' ὅλους τοὺς ἄλλους ἐκδότες), εἶναι ἓνα πρόβλημα ποῦ δὲ φαίνεται νὰ ἀπασχόλησε τὸ συγγρ. Πάρα πολὺ συχνὰ καὶ ὁ Hude

1. Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ στὴν προγενέστερη «Πρόδρομον Ἀνακοίνωσιν» ποῦ ἔγινε τὴν 19.11.1964 στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μπροστὰ σὲ πολυπληθὲς ἀκροατήριον γυμνασιακῶν φιλολόγων (βλ. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 39 [1964] 429 κέ.).

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὶς 541 «παραλείψεις μνείας ὀβελισμῶν ἢ προσθηκῶν» μόνον 15 γίνονται στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ Hude· ἀπὸ τὶς 71 πάλι «παραλείψεις μνείας transpositionum» καμιά δὲ γίνεται στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ Hude. Τὶς παραλείψεις ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο κώδ. H, ἐλάχιστες ἐξᾴλλου, δὲν τὶς μετροῦμε γιὰτὶ γίνονται συνειδητά.

3. Ὁ συγγρ. «καθιερώνει» νέα μέθοδο παραπομπῆς στὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδη. Παραπέμπει συγκεκριμένα γιὰ κάθε παρατήρησή του στὶς σελίδες καὶ τοὺς στίχους τῆς ἐκδόσεως τῆς Ὁξφόρδης. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐκδοση τῆς Ὁξφόρδης δὲν ἔχει σελοδαρίθμηση, εἶναι ὑποχρεωμένος κάθε ἀναγνώστης νὰ ἀριθμῆσει τὶς σελίδες τοῦ ἀντιτύπου του. Ἀλλὰ καὶ ἔτσι, ἐνῶ ἡ μέθοδος διευκολύνει ὅπωςδῆποτε τὴν ἀνέυρεση τῶν χωρίων στὴν ἐκδοση αὐτὴ, δυσχεραίνει ἀφάνταστα τὴν ἀνέυρεσή τους στὶς ἄλλες ἐκδόσεις. Ὁ ἀναγνώστης ἀναγκαστικὰ θὰ πρέπη νὰ ταυτίσῃ τὴν παραπομπὴ τοῦ συγγρ. μὲ τὸ κεφάλαιο καὶ τὸ ἐδάφιο τῆς παλαιᾶς παραπεμπτικῆς μεθόδου. Τὴ δυσκολία φαίνεται ὅτι τὴν ἀντιλήφθηκε ὁ συγγρ. καὶ πρόσθεσε «Πίνακα ἀντιστοιχίας» τῶν δύο συστημάτων, ὁ ὁποῖος ὅμως σὲ τίποτε δὲ χρησιμεύει, ἀφοῦ στὴ σελίδα τῆς ἐκδόσεως τῆς Ὁξφόρδης, ὅπου παραπέμπει ὁ συγγρ., χριθοῦνται ἔχι μόνον οἱ στίχοι ἀλλὰ καὶ τὸ κεφάλαιο καὶ τὰ ἐδάφια. Τὸ παλαιὸ σύστημα ἀποδεικνύεται περισσότερο πρακτικὸ καὶ γι' αὐτὸ ἀναντικατάστατο.

ἀκόμη κατηγορείται ὅτι ἀγνοεῖ τὴ δική του πρώτη ἐκδοσις: «Hude^{2,3}, Pow., Rom. ἀγνοοῦν τὴν ἐν M [nota bene καὶ ἐν Hude¹] γρ. ἀδικου- μένους». Στὴν παρατήρηση μάλιστα 52 ἐκφράζεται καὶ ἀπορία γιὰ τὸ γεγονός: «Pow. καὶ Hude (ἐν maiores [sic]) ἀγνοοῦν τὴν ἐν M γρ. ἐσπλεῖν (ἀντὶ ἐκπλεῖν)· καὶ εἶναι πολὺ περίεργον ὅτι ἡ maxima ἔχει ὀρθῶς καὶ σφάλονται αἱ maiores». Ὁ συγγρ. θεωρεῖ, φαίνεται, σφάλμα καὶ ἀγνοία τὴ συντόμευση τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος σὲ μιὰ ἐκδοσις ποῦ καὶ μικρότερη θέλει νὰ εἶναι καὶ σὲ διαφορετικούς ἀναγνώστες ἀπευθύνεται. Καὶ δυσκολεύεται νὰ καταλάβῃ ὅτι ἡ δημοσίευσις ἐξαντλητικοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος δὲν ἦταν μέσα οὔτε στίς προθέσεις τῶν ἐκδοτῶν οὔτε στίς προγραμματικές ἀρχές τῶν σειρῶν, ὅπου ἐγίναν αὐτὲς οἱ ἐκδόσεις. Εἶναι πασίγνωστο ὅτι ἡ Bibliotheca Teubneriana, ἡ Bibliotheca Oxoniensis καὶ ἡ Collection τῆς Association Guillaume Budé σκοπὸ ἔχουν νὰ δώσουν ἐκδόσεις ἐπιστημονικὰ καταρτισμένες, χρηστικὲς ὅμως καὶ σύντομες. Ἀπευθύνονται ὄχι στοὺς ἐλάχιστους κριτικούς τῶν κειμένων, ἀλλὰ κυρίως στοὺς σπουδαστές, τοὺς καθηγητὲς καὶ τὸ ἄλλο μορφωμένο κοινόν. Τὸ περιορισμένο κριτικὸ ὑπόμνημα εἶναι ἀπαραίτητο χαρακτηριστικὸ τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν. Ἄρκεϊ νὰ θυμίσουμε ὅτι στὸν τίτλο ἕλων ἀνεξαιρέτως τῶν τόμων τῆς σειρᾶς τῶν Oxford Classical Texts πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη ἀναγράφεται: *Recognovit brevique adnotatione critica instruxit*.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο αὐτό. Ὅταν ἓνα λάθος μιᾶς παλαιότερης ἐκδόσεως διορθώνεται σὲ μιὰ μεταγενέστερη, ὁ συγγρ. σπεύδει νὰ ἀριθμῆσθαι τὴν περίπτωσι καὶ νὰ περιγράψῃ τὴ διαφορὰ τῆς παλαιᾶς ἐσφαλμένης γραφῆς ἀπὸ τὴ δική του ἀνάγνωσις. Π.χ. παρατήρησις 41: «Βεβσίως ἢ Rom. ὀρθῶς ἀποδίδει τὴν γρ. ἐξελλόντες εἰς τὸν H· ἀλλ' ὅλοι οἱ ἄλλοι λέγουν σχεδὸν ἀνοησίας ἐπ' αὐτοῦ ...». Παρατήρησις 2295: «Ὁ Jones (ἐν τῇ πρώτῃ Oxoniensis) ἀναγράφει ἐσφαλμένως ὡς γραφὴν τῶν κωδικῶν τὸν τύπον οἶ· ὁ Powell διέγραψε τοῦτο ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐκδόσει». Στὴν παρατήρησις 32: «Κυρίως ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ παραλείψεως γραφῆς· εἶναι ὅμως γνωστὸν ὅτι οἱ Hude τὸν H τὸν χρησιμοποιοῦν ἀπὸ [S'] 92,5 καὶ ἐφεξῆς· καὶ ὅμως ἐνταῦθα [S'] 6,3] τὴν γρ. πέμψαι ἢ μὲν max. τὴν προσδιορίζει ex corr. man. pr. cod. Parisini H, αἱ δὲ maiores: ex corr. H. Ἡ Rom. ποῦ ἔχει τὸν H γράφει: πέμψαι ex ras. H· ἐγὼ γράφω: πέμψαι (in ras.) H. Ὁ Pow. (ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει τὸν H) γράφει: πέμψαι recs. (δηλ. οὐχὶ rec.)· προφανῶς ἐπιπολαίως». Δὲν μποροῦμε νὰ καταλάβουμε γιὰ τί πράγμα κατηγοροῦνται οἱ ἐκδότες. Ὁ Hude γιὰ τὴν τόλμησιν νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν μεταγενέστερο κώδ. H καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ S' 92,5 (ἀπ' ὅπου ἀρχίζει νὰ τὸν χρησιμοποιῆ κάπως συστηματικότερα)· ἀλλὰ ἀμέσως παρακάτω στὴν παρατήρησις 41 ὁ Hude ἐλέγχεται γιὰ τὴν «θὰ ἔδει νὰ τὸν ἐκμεταλλεῖσθαι [τὸν H] καὶ διὰ τὰ προηγούμενα, ἔστω καὶ τυπωμένα, καὶ τὰ νέα εὐρήματα νὰ τὰ συμπεριλάβῃ εἰς ὀλίγα addenda et corrigenda»¹. Οὔτε καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ ex corr. man. pr. cod.

1. Δὲν εἶναι βέβαια τυχαία ἡ χρησιμοποίησις τοῦ H μόνο μετὰ τὸ S' 92,5. Οἱ λόγοι ἐκτίθενται ἀπὸ τὸν Hude, ed. max., τ. 2, Εἰσαγ. σ. III.

Parisini H, ex corr. H, ex ras. H και (in ras.) H λένε διαφορετικά πράγματα ό ένας από τόν άλλο. 'Αλλά και ή τελευταία παρατήρηση σχετικά με τόν Powell είναι άσπρήριχη. 'Ο Powell έχει τόν H, έστω κι αν δέν τόν αναφέρει στα Sigla τής έκδόσεώς του· πρώτα, γιατί χρησιμοποιεί πολλά μεταγενέστερα χφφ χωρίς να τά μνημονεύη όνομαστικά¹. 'Ύστερα, γιατί αυτή τουλάχιστο ή γραφή αναφέρεται στην έκδοση του Hude, άπ' όπου τίποτε δέν τόν εμπόδιζε να τήν πάρη. 'Όσο για τó χαρακτηρισμό recc. (άντι rec.) δέ χρησιμοποιείται καθόλου «έπιπολαίως». 'Αρκεί μιά ματιά στα Sigla τής έκδόσεως του Powell: recc. = u n u s vel plures e codicibus recentioribus.

Οί υπόλοιπες παρατηρήσεις του συγγρ. άνήκουν στην έξής κατηγορία. Πρόκειται για γραφές τών μεταγενεστέρων κωδίκων H, J, K και S, τίς όποίες ή Romilly δέν περιλαμβάνει στο ύπόμνημά της, μολονότι αυτή πρώτη τούς έκμεταλλεύεται συστηματικά. 'Η κατηγορία αυτή είναι μεγαλύτερη και από τήν προηγούμενη (280 στις πρώτες 500 παρατηρήσεις)². Καί στις περιπτώσεις αυτές τó ρήμα που χρησιμοποιείται είναι τó «άγνωω»: «'Η Rom. άγνωεή τήν έν J γρ. ...».

Στό σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε μιάν «άναγκαίαν ύπόμνησιν» του συγγρ. (σ. XVIII): «Τó ρήμα 'άγνωω' και όλοι οι τύποι του χρησιμοποιούνται ένταυθα έλάχιστα έν τή κυριολεξία των και πολύ συχνότερον έν τή συνεκδοχική σημασία: δέν σημειώνω, δέν λαμβάνω ύπ' όψιν, παρατρέχω, δέν μνημονεύω, άδιαφορώ». 'Η ύπόμνηση φαίνεται ότι γράφτηκε εκ τών ύστέρων: πρώτα, γιατί τίποτε δέν εμπόδιζε τó συγγρ., αν ήθελε, να χρησιμοποιήση ένα από τά συνώνυμα αυτά ρήματα· ύστερα, γιατί πάρα πολλές φορές ή χρήση του «άγνωω» είναι άδύνατο να συμβιβαστῆ με τή «συνεκδοχική σημασία» που θέλει να του δώση ό συγγρ. Π.χ. στην παρατήρηση 19 «ή Rom. ... φωράται άγνωούσα ότι ...». 'Εξάλλου και ή παρατήρηση 52, που αναφέραμε και παραπάνω, «Pow. και Hude (έν maiores) άγνωούν τήν έν M γρ. έσπλειν (άντι: εκπλειν)» και είναι πολύ περιεργον ότι ή maxima έχει όρθως και σφάλονται αι maiores», δέν είναι δυνατό να έχη κάποιον νόημα, παρά μόνο με τήν κυριολεξία του «άγνωούν». 'Αλλά στο μεγαλύτερο μέρος του Πρόλόγου ό συγγρ. επιχειρεί να ύποδείξη τó λόγο στον όποιο όφείλεται ή «άγνωια» αυτή (καθόλου «έν τή συνεκδοχική της σημασία»)· και ό λόγος είναι ότι οι έκδότες «δέν ειργάσθησαν οι ίδιοι προσωπικώς· έξεμεταλλεύθησαν εργασίας άλλων, τούς όποιους όμως κατονομάζουν· αλλά τας έξεμεταλλεύθησαν κατά τρόπον μη φιλολογικώς ένδεδειγμένον» (σ. XV). Συμπέρασμα είναι ότι όσα λέγονται στον Πρόλογο, ιδίως για τόν τρόπο καταρτισμού του κριτικού ύπομνήματος της Romilly, προδίδουν ποιά σημασία έδινε εξαρχής ό συγγρ. στη λέξη «άγνωω».

1. 15 τέτοια χειρόγραφα αναφέρει στον Πρόλόγό του ότι τά χρησιμοποιήσε για να έξακριβώση τίς γραφές στα έφθαρμένα σημεία του G. 'Αλλά και παρακάτω μιλάει για γραφές, «quas ego in codicibus non antea collatis inveni».

2. Τó άθροισμα 267+280 ύπερβαίνει τó 500, αυτό όμως όφείλεται στο ότι συχνά αναφέρονται στην ίδια παρατήρηση τόσο παραλείψεις γραφών που μνημόνευε ό Hude όσο και παραλείψεις γραφών για τίς όποίες εύθύνεται μόνο ή Romilly. Π.χ. παρατήρηση 24: «Pow. και Rom. παραλείπουν τήν γρ. αναστάντες τών κωδ. BEMSK (έξ όν οι δύο τελευταίοι ίδιοί της, δηλ. τής Rom.)».

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στοὺς recentiores τῆς Romilly. «Καὶ φευγαλέον βλέμμα ἐπὶ τῶν ἐκτιθεμένων ἀρκεῖ νὰ δείξῃ, ὅτι ἐκ τῶν γραφῶν τῶν κωδίκων τούτων τὸ μέγιστον μέρος ἔχει ἀγνοηθῆ» (σ. XIII). Ἡ Romilly στὴν Εἰσαγωγή της δίνει ἀρκετὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε τοὺς μεταγενέστερους κώδικες. Καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς εἶναι ὁ συνηθισμένος—ὁ ἐνδεδειγμένος, θὰ ἔλεγα—μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦνται οἱ recentiores στὶς κριτικὲς ἐκδόσεις. Δὲ σημειώνονται συγκεκριμένα οἱ γραφές τους παρὰ μόνο ἦταν μᾶς ὀδηγοῦν σὲ γραφές παλαιές, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν οἱ γραφές αὐτὲς γίνονται τελικὰ δεκτὲς ἢ ὄχι. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι, ὅταν ἡ εἰκόνα τοῦ ἀρχέτυπου (ἢ τῶν ἀρχέτυπων) μπορῆ νὰ ἀποκτηθῆ μόνο μὲ τὴ βοήθεια τῶν vett., δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μνημονευθοῦν οἱ γραφές τῶν recs., εἴτε αὐτὲς συμφωνοῦν εἴτε ὄχι μὲ τίς γραφές τῶν vett. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾷ ὁ ἐκδότης ὅτι ἔχει νὰ κάνη μὲ κώδικες ποὺ εἶναι descripti (ἐπομένως κατὰ μέγιστο μέρος eliminandi) καὶ ὅτι αὐτὸ πρέπει νὰ γίνεταί φανερὸ ἀπὸ τὸ ὑπόμνημά του. Μιὰ παλαιὰ καλὴ γραφή, ὅπου οἱ vett. ἔχουν ἐσφαλμένη, εἶναι σπάνιο νὰ ἐπέζησε σ' ἓναν μεταγενέστερο κώδικα σὲ εὐθεία γραμμῇ· τὸ πιὸ φυσικὸ εἶναι νὰ ὀφείλεται αὐτὴ σὲ ἀντιβολὴ μὲ παλαιότερο χειρόγραφο ἢ σὲ διόρθωση φιλολόγου τοῦ Μεσαίωνα. Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἐπιβάλλουν νὰ γίνεταί πολὺ περιορισμένη μνεία τῶν γραφῶν τῶν μεταγενέστερων χειρογράφων¹. Καὶ αὐτὸ γίνεται στὴ γαλλικὴ ἐκδοσὴ. Ὁ συγγρ. φαίνεται ὅτι δὲ διάβασε προσεκτικὰ τὴν Εἰσαγωγή τῆς Romilly· ἀλλιῶς δὲ θὰ εἶχε τὴν ἀπαίτηση νὰ γράφονταν ὅλες ἀνεξαίρετως οἱ γραφές τῶν recs., ἀκόμη κι ὅταν συμφωνοῦν μὲ γραφές τῶν vett. ἢ ὅταν εἶναι ἐξόφθαλμα ἐσφαλμένες, ὅπως εἶναι οἱ περισσότερες.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη ἀδυναμία στὴ χρησιμοποίησιν τῶν recs., ποὺ δὲ φαίνεται νὰ τὴν ἔχη συνειδητοποιήσει ὁ συγγρ. Ὅπως τονίζει ἡ Romilly (Εἰσαγ. σ. XXVI), οἱ μεταγενέστερα χειρόγραφα ἢ προτίμησις τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μόνο ἐμπειρικὴ. Θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀντιβολὴ καὶ ὕστερα ταξινόμησις σὲ οἰκονομικὲς ὅλων τῶν μεταγενέστερων χειρογράφων πρὶν χρησιμοποιοῦσθαι στὴν ἐκδοσὴ, ἔργο ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ τὸ ἀναλάβῃ ἡ ἴδια. Κι αὐτὸ γιὰτὶ—δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε—οἱ μεταγενέστεροι κώδικες τοῦ Θουκυδίδου εἶναι περισσότεροι ἀπὸ 70. Ὁ συγγρ. ζητᾷ νὰ εἶναι τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα «πιστὸν κάτοπτρον τῆς χειρογράφου παραδόσεως» καὶ στὶς χρηστικὲς ἐκδόσεις, ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ γραφές μεταγενέστερων χειρογράφων. Πῶς φαντάζεται, ἀλήθεια, τὸ «ἄρτιον» κριτικὸ ὑπόμνημα ποὺ θὰ ἀναγράφῃ ὅλες ἀνεξαίρετως τίς γραφές καὶ τῶν ἐβδομήντα αὐτῶν χειρογράφων;

Δὲν ἀρκεῖται ὅμως ὁ συγγρ. στὴν ἐξαντλητικὴ ἀναγραφή ὅλων

1. Αὐτό, νομίζω, εἶναι τὸ πρακτικὸ δίδαγμα τόσο ἀπὸ τὸ πολύκροτο κεφάλαιον «Recentiores non deteriores» τοῦ γνωστοῦ βιβλίου τοῦ G. P a s q u a l i, Storia della tradizione e critica del testo (1952), ὅσο καὶ ἀπὸ τίς μετρημένες ἐπιφυλάξεις τοῦ P. M a a s (Textual Criticism, 1958, σ. 52).

τῶν διαφορετικῶν γραφῶν τῶν μεταγενέστερων κωδίκων πού χρησιμοποιήθηκε (ἐκλεκτικά, ὅπως εἶπαμε) ἢ Romilly. Σκοπεύει, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ στὸν Πρόλογο (σ. VI κέ.), νὰ πλουτίσει τὸ ὑπόμνημα τῆς δικῆς του ἐκδόσεως μὲ τὶς γραφές ἄλλων δυὸ μεταγενέστερων κωδίκων, καὶ τῶν δυὸ τοῦ 15^{ου} αἰ., τοῦ R (Monacensis 126) καὶ τοῦ O (Vaticanus Ottobonianus 211). Γιὰ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ λέγεται, περισσότερες ἀπὸ μιὰ φορά, ὅτι πρῶτος καὶ μόνος ὁ συγγρ. τὰ χρησιμοποιεῖ. Καὶ ὅμως πολὺ εὐκόλα θὰ μπορούσε νὰ διαπιστώσῃ ὅτι ἡ πρώτη μερικὴ ἀντιβολὴ τοῦ Monacensis 126 ἐγινε ἀπὸ τὸν Franz Goller, ὁ ὁποῖος τὸν χρησιμοποίησε στὴν ἐκδόσή του (Λειψ. 1826) μὲ τὸ siglum R (τὸ ἴδιο πού μεταχειρίζεται καὶ ὁ συγγρ.). Τὴν ἀντιβολὴ τοῦ Goller τὴν εἶχε χρησιμοποιεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1821 ὁ E. F. Poppo καὶ στὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκδόσεώς του δίνει στὸ χειρόγραφο τὸ siglum b. Ἡ ἀντιβολὴ ὅμως αὐτὴ περιοριζόταν μονάχα στὰ πρῶτα 77 κεφάλαια τοῦ Α' βιβλίου. Πλήρη ἀντιβολὴ ἔκανε ὁ Powell, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος στὸν Πρόλογο τῆς ἐκδόσεώς του, ὅπου ἀναφέρει τὸν κώδικα αὐτὸν (μὲ siglum R φυσικά) μαζὶ μὲ ἄλλους 14 μεταγενέστερους, γιὰ τοὺς ὁποίους σημειώνει (vel a me vel ab aliis collati sunt) καὶ τοὺς χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὶς φθορὲς τοῦ G. Ἐπειδὴ ὅμως, κατὰ τὸ συγγρ., οἱ ἐκδότες ἰσχυρίζονται συγχρᾶ «δι' ἐντυπωσιακοὺς λόγους» ὅτι ἔκαναν ἀντιβολὴ διαφόρων κωδίκων, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐπαληθεύσῃ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Powell «διασταυρώνοντάς» τον. Θὰ ἔβρισκε τότε διὰ λόγον γιὰ τὸ χφ ἔκαμε καὶ ὁ A. Dain, *L'Antiquité classique* 6 (1937) 122, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Powell, *Classical Quarterly* 32 (1938) 103 κέ., καὶ ἄλλοι πολλοί. Ὅτι τέλος μόνος τοῦ ὁ Powell ἔκανε τὴν ἀντιβολή, θὰ μπορούσε νὰ τὸ ἐξακριβώσῃ πρόχειρα ἀπὸ τὸν Πρόλογο τῆς ἐκδόσεως τοῦ O. Luschnat (Λειψ. 1960), ὅπου, σ. 20*, γράφονται: «Unius tamen codicis Monacensis gr. 126 (R) praefecti Collegii Trinitatis Cantabrigiensis comiter mihi commodaverunt collationem a Johanne Powell anno 1936 factam». Δὲν εἶναι λοιπὸν ὁ συγγρ. οὔτε ὁ πρῶτος οὔτε ὁ μόνος πού χρησιμοποιήθηκε τὸν R, θὰ εἶναι ὅμως ὁ πρῶτος καὶ ὅπωςδήποτε ὁ μόνος πού θὰ περιλάβῃ σὲ κριτικὸ ὑπόμνημα ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς γραφές του.

Τὸ δεῦτερο χειρόγραφο (Vaticanus Ottobonianus 211) φαίνεται ὅτι πραγματικὰ πρῶτος ὁ συγγρ. τὸ ἐκμεταλλεύεται. Δυὸ μόνο παρατηρήσεις: Πρῶτα, θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ δοθῇ ἄλλο siglum, ἀφοῦ μὲ τὸ O χαρακτηρίζεται ἤδη ὁ Oxoniensis Collegii Corporis Christi 80. Δεύτερο, τὸ χειρόγραφο δὲν εἶναι τοῦ 15^{ου} αἰ., ὅπως δηλώνει ὁ συγγρ. (σ. VII). Στὸν κατάλογο τῶν Feron καὶ Battaglini (Ρώμη 1893) τοποθετεῖται πραγματικὰ τὸ χειρόγραφο στὸν 15^ο αἰ. Ὁ ἐρευνητὴς ὅμως πού προτίθεται νὰ χρησιμοποιεῖ, τόσο διεξοδικὰ μάλιστα, ἓνα χειρόγραφο, θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν περιοριστῇ στὶς πληροφορίες τοῦ καταλόγου. Στὸ recto τοῦ τελευταίου φύλλου τοῦ τῷ χειρόγραφο ἔχει τὸ ἀκόλουθο κτητορικὸ σημεῖωμα: αὕτη ἡ βίβλος ἐτόγγυχε τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐκεῖνου ἱερομονάχου κυρίου Γρηγορίου τοῦ Χιονιάδου· τούτου δὲ ἐκ τοῦ βίου ἐκδημήσαντος καὶ πρὸς τὰς οὐρανίους μετατεθέντος μονάζ, περιῆλθεν ἐμοὶ τῷ ταῦτα γράφοντι

προτονοταρίω και πρωτοβεστιαρίω Κωνσταντίνω τῷ Λουκίτῃ. Πρόκειται για γνωστά πρόσωπα. Και ὁ μὲν Κωνσταντίνος Λουκίτης ἢ Λυκίτης δρᾷ ἐξ ὀλοκλήρου στὸν 14^ο αἰ. Ὁ πρῶτος ὅμως κτήτωρ, ὁ Γρηγόριος Χιονιάδης, γνωστὸς λόγιος γιατρὸς καὶ ἀστρονόμος τῆς Τραπεζούντας, φαίνεται ὅτι ἀκμάζει στὸ τέλος τοῦ 13ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14^{ου} αἰ.¹ Δυὸ ἀκόμη κώδικες, φιλολογικοὶ καὶ οἱ δυό, ἔχουν κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Λουκίτη, ὁ ἓνας μάλιστα πάλι μὲ τὴν πληροφορία ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Γρηγορίου Χιονιάδη· μᾶς παραδίδουν ἀξιόλογο κείμενο τοῦ Γαληνοῦ καὶ ἄλλων γιατρῶν ὁ πρῶτος (Paris. 2154), τῆς Ἰλιάδας ὁ δεύτερος (Ambros. 463)². Ἔχουμε ἐπίσης πληροφορίες καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο κώδικα τῆς Ἰδίας βιβλιοθήκης· σὲ μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Λουκίτη ὁ γνωστὸς Βυζαντινὸς λόγιος τοῦ 13^{ου}/14^{ου} αἰ. Θεόδωρος Ὑρτακηνὸς ὑπόσχεται νὰ τοῦ στείλῃ μιὰ Ὀδύσεια³. Αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις, ἀφ' ἐνὸς ἢ σχετικὴ παλαιότητα τοῦ χειρογράφου καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ προέλευσὴ του ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη γνωστοῦ λογίου, ἢ ὁποῖα περιελάμβανε καὶ ἄλλα φιλολογικὰ κείμενα, ἐνισχύουν τὴν πιθανότητα νὰ μᾶς παρέχῃ ὁ Ottob. 211 ἔγκυρες γραφές. Εὐχόμεστε στὸ συγγρ., ἔστω κι ἂν ἀγνοοῦσε τὰ ἐξωτερικὰ αὐτὰ πλεονεκτήματα τοῦ χειρογράφου, νὰ ἐπαληθεύσῃ τὴν προσδοκία μας.

Πρὶν ὠστόσο προσφύγῃ σὲ μεταγενέστερα χειρόγραφα, καλὸ θὰ ἦταν νὰ ἐξαντλήσῃ τοὺς vett. Καὶ ἀπὸ ὅ,τι βλέπουμε, δὲν προτίθεται νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν ἐλλιπῆ κώδ. Z τοῦ 10^{ου} αἰ. (Archivio di Stato τῆς Μόδενας, scritti letterari greci, fasc. IV), ποὺ περιλαμβάνει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ πρῶτα 16 κεφάλαια τοῦ Σ' βιβλίου τοῦ Θουκυδίδη⁴.

Σωστὸ ὅμως εἶναι νὰ περιμένουμε πρῶτα τὴν ἐκδοσὴ ποὺ ἐτοιμάζει ὁ συγγρ.: ἄς ἐπιστρέψουμε τώρα στὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν παλαιότερων ἐκδοτῶν. Γιὰ τὴν ὥρα μνημονεύσαμε: α) τὶς παραλείψεις ποὺ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ἐκλεκτικὸ χαρακτήρα τοῦ ὑπομνήματος τῶν χρηστικῶν ἐκδόσεων, β) τὶς παραλείψεις γραφῶν τῶν recs. στὴν ἐκδοσὴ τῆς Romilly καὶ γ) τὰ ἐλάχιστα σφάλματα τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ Hude, ποὺ ἐπισημάνθηκαν ἤδη ἀπὸ τὸν Powell καὶ τὴν Romilly. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες

1. Βλ. Krumbacher, GBL², σ. 622, καὶ κυρίως I. Β. Παπαδοπούλου, Γρηγορίου Χιονιάδου Ἐπιστολαί, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Θεσσαλονίκης 1 (1927) 151 κέ. Γιὰ τὴν ἀρχιομάθεια τοῦ Λουκίτη βλ. R. Guiland, Nicéphore Grégoras: Correspondance, Παρίσι 1927, σ. 92 (ἐπιστ. ἀρ. 43).

2. Βλ. πρόχειρα τὰ τρία χειρόγραφα στὸν κατάλογο Ἑλλήνων γραφέων τῶν Vogel καὶ Gardthausen, σ. 246, 474 καὶ 479. Μόνο ποὺ ἐσφαλμένα χρονολογοῦνται στὸν 14ο καὶ 15ο αἰ.: ἐσφαλμένα ἐπίσης ἀναφέρεται ἐκεῖ ὅτι ὁ κώδ. τοῦ Θουκυδίδη περιέχει μόνον τὰ 7 πρῶτα βιβλία.

3. Βλ. τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Θεοδώρου Ὑρτακηνοῦ στὸν Λουκίτη στοῦ La Porte du Theil, Notices et Extraits 6 (1800), ἀρ. 37, 40, 41, 56, 78, 85.

4. Βλ. A. Pertusi, Aevum 33 (1959) 1 κέ.

περιπτώσεις ὅπου ὁ συγγρ. ἀνακαλύπτει παραλείψεις τοῦ Hude ποῦ διέφυγαν τὴν προσοχὴ τῶν μεταγενέστερων ἐκδοτῶν. Σ' αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις θὰ λέγαμε ὅτι περιορίζεται ἢ οὐσιαστικότερη προσφορά τοῦ συγγρ.: εἶναι ἴσως κι αὐτὲς ὅχι μόνο ἐλάχιστες (48 στὶς πρῶτες 500), ἀλλὰ καὶ ἀσήμαντες. Οἱ γραφῆς αὐτὲς ποῦ («ἀγνοεῖ») ὁ Hude εἶναι *κατὰ κανόνα* σύνθετες λέξεις, ποῦ οἱ γραφεῖς τὶς χωρίζουν μετὸν τονισμό στὰ συνθετικὰ τους. Π.χ. *ἐπεὶ δὴ* (σημειώνεται σὲ δεκάδες παρατηρήσεις), *ἐπεὶ δ' ἄν, μὴ δέ, οὐκ ἔτι, πρὸς ἔτι* (ἀκόμη καὶ μὴκέτι), *οὐδὲ μῆς, ὄτ' ἄν, παρὰ χοῆμα, παρ' αὐτίκα, κατ' ἀντικρόν, ἐπὶ πλεόντες, ἐς ἠκόντιζον, πρὸς ἀπώλλυντο* κ.ἄ.π. Οἱ γραφῆς ἴσως ἀντὶς ἀποτελοῦν δείγματα τυπικῆς βυζαντινῆς («ὀρθογραφίας») (προῆλθον ἴσως ἀπὸ τῆ συνήθεια τῶν σχεδωγραφικῶν ἀσκήσεων) καὶ κατὰ κανόνα τρόπο δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν *variae lectiones* γι' αὐτὸν προφανῶς τὸ λόγο καὶ ὁ Hude συστηματικὰ ἀπέφυγε νὰ τὶς μνημονεύσῃ στὴν πρῶτη του ἐκδόση.

Ἔτσι μειώνονται στὸ ἐλάχιστο οἱ οὐσιαστικὲς παρατηρήσεις τοῦ συγγρ., ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν συγκεντρωθῆ σὲ 4 ἢ 5 τὸ πολὺ σελίδες¹. Ὁλοφάνερη εἶναι ἡ πρόθεσή του νὰ ἐντυπωσιάσῃ μετὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν παρατηρήσεων. Καὶ ὁ ἀριθμὸς διογκώνεται ἀκόμη καὶ τεχνητὰ. Στὸν Πρόλογο συγκεκριμένα γράφει ὁ συγγρ. (σ. XIV): «Τὰ ὄρια μετὰ τῶν 'Παραλείψεων γραφῶν' καὶ 'Παραναγνώσεων' δὲν εἶναι πάντοτε εὐδιάκριτα· συχνὰ δηλ. γραφὴ τις παραλείπεται, διότι ἀνεγνώσθη ἐσφαλμένως, θὰ ἐσημειούτο δὲ ἀσφαλῶς καὶ δὲν θὰ παρελείπετο, ἐὰν εἶχεν ἀναγνωσθῆ ὀρθῶς». Πολὺ σωστά. Αὐτὸ ἴσως δὲ σημαίνει ὅτι ἡ ἴδια περίπτωση πρέπει νὰ ἀριθμῆται δυὸ φορές, μὴ ὡς «παραλείψεις» καὶ μὴ ὡς «παραναγνώσεις». Καὶ αὐτὸ κάνει ὁ συγγρ. Ἄπὸ τὶς 296 περιπτώσεις «παραναγνώσεων» (σ. 121-137) οἱ 160, περισσότερες δηλ. ἀπὸ τὶς μισές, ἔχουν κίονα ἀριθμηθῆ ὡς «παραλείψεις». Π.χ. 73. «8,17· Pow. καὶ Rom. ἀγνοοῦν τὴν ἐν Β γρ. οἱ (ἀντί: εἰ)» = 2150. «8,17· Pow., Rom. τὸ ἐν Β οἱ παραναγνώσκουν εἰς: εἰ». Ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ παραναγνώσις ἔχει ἐπισημανθῆ ἀπὸ ἄλλους: 308. «20,11· ἐσφαλμένως οἱ Hude ἀναγνώσκουν ἐν G ἀλλήλους· ἐγὼ μετὰ τῶν Pow. καὶ Rom. ἀναγνώσκω ἀλλήλους» = 2170. «20,11· Hude^{1,2,3} τὸ ἐν G ἀλλήλους παραναγνώσκουν εἰς ἀλλήλους».

Γενικὰ προκαλεῖ κατάπληξη τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ παλαιότεροι ἐρευνητὲς δὲν ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τὸ συγγρ. χωρὶς πάθος. Ἀδιάκριτα κατηγοροῦνται ὅτι στηρίχτηκαν «εἰς ξένον μόχθον», σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἴδιον ὁ ὁποῖος ἀντέβαλε τὰ χειρόγραφα *πρὸσωπικῶς* (ὑπογραμμίζει ὁ συγγρ.). Γιατὶ καταδικάζεται, μετὸ τὴν δριμύτητα μάλιστα,

1. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐλέγξουμε παλαιογραφικὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν λίγων αὐτῶν παρατηρήσεων· τὴ δεχόμεστε μετὰ καλὴ πίστη. Ἄβλεψίες ὡς πρὸς τὶς γραφῆς τῶν ἐκδόσεων δὲ φαίνεται νὰ ὑπάρχουν παρὰ μόνο λίγες. Π.χ. ἡ παρατήρησις 13 δὲν εὐσταθεῖ, γιατί ἡ Romilly μνημονεύει τὴ γραφὴ οἰκίσεως τοῦ M (S' 4, 1 [alt.]). Ἐπίσης καὶ στὴν παρατήρησις 174 ἡ Romilly διαβάσει στὸν C *καὶ γε ὀργῆ* (S' 17, 1).

ἡ ἐπιστημονικὴ συνεργασία καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν πορισμάτων τῆς παλαιότερης ἔρευνας, εἶναι ἀκατανόητο. Πάντως αὐτὴ ἡ προσπάθεια ν' ἀποδείξῃ ὅτι τίποτε δὲν ἔκαναν μόνοι τους οἱ ἐκδότες ὀδηγεῖ τὸ συγγρ. καὶ σὲ διασκεδαστικὰ σφάλματα. Στὴν παρατήρησιν 63: «'Αξιοσημείωτον ἀκόμη εἶναι ὅτι ὁ Powell (1960) τὴν γρ. δεῦρο τὴν ἀποδίδει εἰς recs. (προφανῶς ἰδὼν τὰ ἐν Rom.), ἐν ᾧ ὁ Jones (1902) λέγει ἀπλῶς...» καὶ παρακάτω 66: «'Ο Pow. ὅμως (ἔκδ. 1956 πού ἐγὼ τοῦλάχιστον ἔχω ἐμπρὸς μου αὐτὴν τὴν στιγμὴν), ἔχων ὑπ' ὄψιν τοῦ τῷ κριτ. ὑπόμν. τῆς Romilly (1955) προσέθεσεν: δὲ recs. ... ». Κι ὅμως εἶναι γνωστὸ ὅτι οὔτε τὸ 1960 οὔτε τὸ 1956 ἐξέδωσεν ὁ Powell τὸν Θουκυδίδην. Τὸν ἐξέδωσεν τὸ 1942¹, καὶ ἀνατυπώσεις τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς ἔχουμε (τοῦ δεύτερου τόμου πού μᾶς ἐνδιαφέρει) στὰ 1949, 1953, 1956, 1960, 1963. Τὴν ἐνδειξὴν recs. στὰ δύο αὐτὰ χωρία τὴν βρίσκουμε καὶ στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1942, δεκατρία δηλ. χρόνια πρὶν κυκλοφορήσῃ ἡ ἐκδοσὴ τῆς Romilly.

Γιὰ νὰ συνοψίσουμε: Φοβούμαστε ὅτι ὁ συγγρ. ἔχασε πολύτιμο χρόνο γιὰ μιὰ περιττὴ ἐργασία: τὸν ἔλεγχο καὶ τὴ συμπλήρωσις τῶν κριτικῶν ὑπομνημάτων στίς παλαιότερες ἐκδόσεις τοῦ Θουκυδίδου· μιὰ ἐργασία πού τὴν ἔκανε χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπόψιν οὔτε τίς προθέσεις τῶν ἐκδοτῶν, οὔτε τίς ἀρχές τῶν ἐκδοτικῶν σειρῶν, οὔτε τὰ διδάγματα τῆς ἐκδοτικῆς τέχνης. Θὰ μπορούσε ἀντίθετα νὰ προσφέρῃ μιὰ πολὺ χρήσιμη ἐργασία (καί, ὅσο δὲν ἔχει κυκλοφορήσει ἡ ἐκδόσις του, αὐτὴ τὴν πρότασι θὰ θέλαμε νὰ κάνουμε, με ὅλο τὸν ὀφειλόμενον σεβασμὸ, στὸ συγγρ.): νὰ δημοσιεύσῃ τὴν ἀντιβολὴ τῶν χειρογράφων τοῦ Θουκυδίδου (ὄχι μόνο τῶν vetl., ἀλλὰ καὶ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερον μεταγενέστερων)². Μιὰ τέτοια ἐργασία καὶ τὸν μελλοντικὸν ἐκδότη θὰ βοηθοῦσε καὶ τὸ μελετητὴ τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου τοῦ Θουκυδίδου.

Κ. ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ

Ἀντωνίου Δ. Παπανικολάου, Γλωσσικαὶ ἔρευναι ἐπὶ τοῦ Corpus Hippocraticum. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητος τοῦ πέμπτου βιβλίου τῶν Ἐπιδημιῶν καὶ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ ἑβδομον. Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ, Ἐν Ἀθήναις 1965. Σελ. 117. [Ἐκδοσις τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἑταιρείας].

Καὶ ὁ H. Diller καὶ ὁ H. Herter (ὁ πρῶτος στὰ 1959, ἐπισκοπώντας σύντομα τὴ θέσιν, στὴν ὁποία εἶχαν φτάσει τότε οἱ ἱπποκρα-

1. Στὴ σ. VI τοῦ Προλόγου πληροφοροῦμαστε ὅτι ἡ δευτέρη ἐκδοσὴ στὴ σειρὰ τῆς Ὀξφόρδης ἐγένετο ἀπὸ 1942 ὑπὸ τοῦ Jones ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ John E. Powell. Ἀλλὰ στίς 29 Ἰουνίου 1939 εἶχε κιόλας πεθάνει ὁ Jones.

2. Πρβ. τὴν πρόσφατην ἀνάλογη ἐργασίαν τοῦ R. D. Dawe, *The Collation and Investigation of Manuscripts of Aeschylus*, Cambridge 1964.

τικές σπουδές, και τὰ θέματα πού ἔμεναν νὰ ἀπασχολήσουν τὴν ἱπποκρατικὴ ἔρευνα¹. ὁ δεῦτερος λίγο παλιότερα, στὰ 1957, παρουσιάζοντας τὴν ἱπποκρατικὴ ἱατρικὴ καὶ τὰ προβλήματα τῆς σ' ἓνα κοινὸ πλατύτερο, ὁπωσδήποτε ἔχει ἀποκλειστικὰ φιλολόγων²) τόνισαν ξανά — ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους παλιότερους — τὴ σημασία πού θὰ εἶχαν γιὰ τὴν ἐπίλυση πολλῶν ἀπὸ τὰ προβλήματα πού παρουσιάζει τὸ Corpus Hippocraticum οἱ γλωσσικὲς ἔρευνες στὰ ἐπιμέρους ἔργα πού τὸ ἀποτελοῦν. Ἐρευνες ὅμως τέτοιου εἴδους ἀποτελοῦν ἀκόμη σήμερον ἔργο δύσκολο: ἡ ἔλλειψη μιᾶς καινούριας ἔκδοσης τῶν ἱπποκρατικῶν κειμένων, βασισμένης σὲ χειρόγραφα πού δὲν χρησιμοποίησε ὁ Littré, πὺ πολλὸ ὅμως ἡ ἔλλειψη ἑνὸς ἱπποκρατικοῦ Index κάνουν ἀληθινὰ δύσκολο ἓνα τέτοιο ἐγχεῖρημα. Ὁ κ. Παπανικολάου ἦταν ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ τυχερός: εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μετὰσχη γιὰ δυὸ χρόνια στὴ σύνταξη τοῦ ἱπποκρατικοῦ Index, πού χρόνια τώρα ἐπιχειρεῖται στὸ Ἄμβουργο. Αὐτῆς τῆς ἐργασίας του καρπὸς εἶναι ἡ μελέτη του πού κρίνουμε ἐδῶ³.

Ἡ Εἰσαγωγὴ (σελ. 17-22) θέλει νὰ γνωρίσῃ στὸν ἀναγνώστη τὰ ἱπποκρατικὰ κείμενα καὶ τὰ προβλήματα πού παρουσιάζουν. Μόνον πού ὁ ἀναγνώστης μένει στὸ τέλος μὲ τὴ λαθεμένη ἐντύπωση πὺς τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν κειμένων αὐτῶν σχετίζεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Γαληνοῦ, τοῦ Βακχείου, τοῦ Ἑρωτιανοῦ. Ὡς πούδ σημεῖο προήγαγαν οἱ νεώτερες ἔρευνες τὸ πρόβλημα αὐτό, ὁ ἀναγνώστης δὲν τὸ μαθαίνει καθόλου στὴν Εἰσαγωγή.

Μὲ τὸν τίτλο Ἐπιδημίαι Ἐκαὶ Ζ καθορίζονται στίς σελ. 23-26 τὰ προβλήματα πού θὰ ἀπασχολήσουν τὸν συγγραφέα:

Δυὸ χωρία ἀπὸ τὸν Γαληνὸ (9, 860, 10κ. καὶ 7, 854, 11κ.) καὶ ἓνα ἀπὸ τὴν 19. «Ἐπιστολῇ» τοῦ CH, τὸν γνωστὸ «Περὶ μανίης λόγον» (9, 386, 2κ. L.), εἶναι πού δημιουργοῦν τὰ προβλήματα:

1. Σύμφωνα μὲ τὸ πρῶτο χωρίο τοῦ Γαληνοῦ τὸ Ε βιβλίον τῶν «Ἐπιδημιῶν» πρέπει νὰ περιλάμβανε 50 κεφάλαια (ἡ λ. ἄρρωστος σημαίνει στὸ χωρίο τοῦ Γαληνοῦ *περίπτωσιν ἀσθενείας* = κεφάλαιον)· σὲ μᾶς ὅμως τὸ ἔργο παραδόθηκε μὲ 106 κεφάλαια: γιατί; Τὰ κεφ. 51-106, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 86°, ἐπαναλαμβάνονται στὸ Ζ βιβλίον τῶν «Ἐπιδημιῶν» (ἡ παρατήρηση αὐτὴ διατυπώνεται στὴ σελ. 24 μὲ τρόπο πού δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση πὺς γίνεται τώρα γιὰ πρώτη φορά): γιατί δὲν ἐπαναλαμβάνονται καὶ τὰ πρῶτα 50 κεφάλαια;

2. Ἀντίθετα μὲ τὴν ἄποψη πού θεμελίωσε ὁ Deichgräber⁴, θὰ

1. Ἄν τὰ δυὸ μέρη τοῦ τίτλου δίνονταν μὲ ἀντίστροφη σειρά, θὰ δηλωνόταν σαφέστερα, νομίζουμε, τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου.

2. Stand und Aufgaben der Hippokratesforschung, Jahrb. d. Akad. d. Wissensch. u. d. Lit. Mainz 1959, σελ. 285.

3. Die hippokratische Medizin, Ciba-Zeitschrift Nr. 85, Band 8. Wehr/Baden 1957, σελ. 2819.

4. Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum., Berlin 1933. (Ὁ D. χρονολογεῖ τὰ βιβλία Ε καὶ Ζ τῶν Ἐπιδημιῶν γύρω στὰ 360 π.Χ.). (Ἡ ἀπόδοσις

πρέπη — λαμβάνοντας υπόψη τὸ δεύτερο χωρίο τοῦ Γαληνοῦ — νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀνάμεσα στὸ Ζ βιβλίον τῶν «Ἐπιδημιῶν» καὶ στὸ Ε ὑπάρχει ἀπόστασις χρονική.

3. Ἡ «Ἐπιστολή» ἀναφέρει ὀνομαστικὰ κείμενο ἀπὸ τὸ Ε βιβλίον τῶν «Ἐπιδημιῶν», τὸ παράθεμα ὅμως συμφωνεῖ πρὸς πολὺ μὲ τὸ παράλληλο χωρίο ἀπὸ τὸ Ζ βιβλίον (πβ. 5, 248, 23 κέ. L. καὶ 5, 444, 1 κέ. I.): πῶς ἐξηγεῖται τὸ φαινόμενο;

Στὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητος τοῦ Ε βιβλίου τῶν «Ἐπιδημιῶν» ἀναφέρεται τὸ 1ο κεφάλαιο (σελ. 27-38). Παρατηρήσεις γλωσσικῆς (κυρίως λεξιλογικῆς) ὁδηγοῦν τὸν κ. Π. νὰ δεχτῆ ἀνεπιφύλακτα ὅτι τὰ κεφ. 51-106 εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη· «Ἐπιδημία Ε» εἶναι στὴν οὐσία μόνον τὰ κεφ. 1-50 (Ἑρωτιανὸς καὶ Γαληνὸς παραπέμπουν ὀνομαστικὰ μόνον στὰ κεφάλαια αὐτά): καὶ ἀκόμη ὅτι (τὸ δεύτερον μέρος τῶν Ἐπιδ. Ε, ὅτε συνεγράφοντο αἱ Ἐπιδ. Ζ, δὲν εὑρίσκετο μετὰ τοῦ πρώτου μέρους), ἀλλὰ ἀποτελοῦσε «αὐτοτελὲς βιβλίον, ὅπερ ἐχρησιμοποίηθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῶν Ἐπιδ. Ζ ὡς πηγῆ»¹: α) στὸ 2ο μέρος ἀπαντοῦν οἱ ἀπλοὶ τύποι εἶτα καὶ θνήσκω, ἐνῶ στὸ 1ο οἱ ἀπλοὶ καὶ οἱ σύνθετοι: (ἐπ)εἶτα καὶ (ἀπο)θνήσκω (ἀντίθετα μόνον στὸ 2ο ἀπαντοῦν τὰ σύνθετα ρήματα παρέπομαι, ξυμπαρέπομαι, ξυνοιδέω): β) τὸ ρ. πυρέσσω ἀπαντᾷ μόνον στὸ 1ο μέρος· στὸ 2ο χρησιμοποιεῖται ὁ τύπος πυρεταίνω (ἄλλα ρήματα χρησιμοποιοῦνται μὲ μεγαλύτερη συχνότητα στὸ ἕνα καὶ μικρότερη στὸ ἄλλο μέρος—βλ. σελ. 30 καὶ 31): γ) οἱ ἄντων. ἄλλος καὶ ἕτερος, συχνῶς στὸ 1ο μέρος, ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ἕνα μόνον παράδειγμα—ἢ καθεμιά—στὸ 2ο μέρος: δ) τὸ ἐπίθ. δεινός, συχνὸ στὸ 2ο, δὲν ἀπαντᾷ καθόλου στὸ 1ο μέρος· καὶ τὸ ἐπίθ. λεπτός εἶναι συχνότερο στὸ 2ο μέρος: ε) σύνθετα οὐσιαστ. σέ-ποσίη χρησιμοποιοῦνται μόνον στὸ 2ο, καθόλου στὸ 1ο μέρος (καὶ ἄλλα οὐσιαστικὰ—βλ. σελ. 31 καὶ 32—ἐμφανίζονται μὲ ἄνιση συχνότητα στὰ δυὸ μέρη): στ) τὰ ἐπιρρ. αἰθίς, αἰ, αἰτίκα ἀπαντοῦν μόνον στὸ 1ο μέρος (ἄλλα ἐπιρρήματα ἢ ἐπιρρημ. ἐκφράσεις—σελ. 33—ἐμφανίζονται ἄνιση συχνότητα στὰ δυὸ μέρη). Κάτι ὅμως πρὸς σημαντικόν: στὸ 1ο μέρος χρησιμοποιοῦνται ἡ οἰτιατικὴ ἢ ἡ γενική τοῦ χρόνου (τὴν νύκτα-τῆς νυκτός): στὸ 2ο ἀντίθετα χρησιμοποιεῖται ἐμπρόθ. προσδιορισμὸς (ἐς νύκτα): ζ) ὁ σύνδ. ἕως ἀπαντᾷ μόνον στὸ 1ο μέρος· καὶ ὁ σύνδ. πρὶν εἶναι πρὸς συχνῶς στὸ 1ο μέρος (ὁ κ. Π. ἐντάσσει στοὺς συνδέσμους καὶ τὸ δυνητ. μόριο ἂν ἢ λ. ἀπαντᾷ ὅπωςδῆποτε μόνον στὸ 1ο μέρος): η) στὰ μόρια ἐντάσσει ἀντίθετα τοὺς συνδ. μὲν καὶ τε· ὅπωςδῆποτε οἱ δυὸ σύνδεσμοι, καὶ μαζὶ τὸ μόριο οὐ, παρουσιάζουν μεγαλύτερη συχνότητα στὸ 1ο μέρος: θ) τέλος μὲ ἄνιση συχνότητα χρησιμοποιοῦν-

στὰ ἑλληνικά τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου τοῦ D. ἀπὸ τὸν κ. Π. στὴ σελ. 23 δὲν εἶναι βέβαια σωστή).

1. Ὁ κ. Π. παριστάνει μὲ τὸ σύμβολο Εα τὰ κεφ. 1-50 (Littre V 204-236) καὶ μὲ τὸ σύμβολο Εβ τὰ κεφ. 51-106 (Littre V 236-258) τῶν σημερινῶν Ἐπιδημιῶν Ε.

ται στὰ δυὸ μέρη ὀρισμένες προθέσεις (ἀπό, ἐκ, περί). (Σημαντικότερες θεωροῦνται οἱ περιπτώσεις α,β,ε,στ.) Προσθέτονται καὶ διαφορὲς ὕφους, ὅπως ἡ διαφορετικὴ χρῆση τοῦ ἄρθρου, ἡ χρῆση τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀντικειμένου, ἡ τὸ σχῆμα τῆς παρήχησης.

Θὰ θέλαμε νὰ κάνουμε τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις:

1. Ὁ κ. Π. χρησιμοποίησε —βλ. σελ. 24— καὶ τὰ χφφ M (arcianus) G. 269 καὶ V (aticanus) G. 276, ἄγνωστα στὸν Littré, πουθενὰ ὅμως δὲν βεβαιώνωμε ἀν καὶ τὰ χφφ αὐτὰ προσφέρουν τὶς ἴδιες γραφές μετὰ τὸ κείμενο ὅπως τὸ ἔχομε ἀπὸ τὸν Littré, στὸ ὁποῖο καὶ ἐβάσισε τελικὰ ὁ κ. Π. τοὺς πίνακες καὶ τὰ συμπεράσματά του. Ποιὸς θὰ μᾶς βεβαίωνε π.χ. ὅτι οἱ σύνθετοι τύποι ἀποθνήσκω καὶ ἔπειτα λείπουν καὶ στὰ χφφ αὐτὰ ἀπὸ τὸ 2ο μέρος;

2. Τὸ 1ο μέρος πιάνει στὴν ἔκδοση τοῦ Littré 17 σελίδες, ἐνῶ τὸ 2ο μόνο 11. Ὁ κ. Π. δὲν θέλησε νὰ λάβῃ ὑπόψη του καὶ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο στὴν ἐκτίμηση τῆς συχνότητος διαφόρων λέξεων στὰ δυὸ μέρη. Θὰ ἐξακολουθοῦσε ἔραγε καὶ τότε νὰ ἔχῃ τὸ ἴδιο νόημα π.χ. ἡ ἀντιπροσώπηση μιὰ μόνο φορά τοῦ ἐπιρρ. αὐτὸ στὸ 1ο μέρος καὶ καμιά στὸ 2ο;

3. Ἀπὸ ἔρευνα πού κάναμε διαπιστώσαμε πὸς ἡ χρησιμοποίησι μιᾶς ἀπλῆς πλάγιας πτώσης μετὰ σημασία ἐπιρρηματικὴ ὑπάρχει καὶ στὸ 2ο μέρος (ἡμέρη 250, 12, τῆ ἡμέρη 254, 2, τῆ ἐπιούση νυκτὶ 256, 4, τῆ ὕστεραίη, τῆ τρίτη 252, 20, 21, νύκτα ὄλην 254, 8, νύκτα καὶ ἡμέρη 258, 20 ὅπως καὶ στὸ 222, 8, μῆνας δύο 236, 22).

4. Ὑπάρχει ὅμως κάτι πού εἶναι ἴσως ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν τύχη τοῦ 1ου κεφαλαίου. Ὁ κ. Π. γράφει (σελ. 37 κ.ε.): «Σημειωτέον προσέτι ὅτι τόσον ὁ Ἑρωτιανὸς ὅσον καὶ ὁ Γαληνὸς παραπέμπουσιν ὀνομαστὶ μόνον εἰς τὰς Ἑπιδ. Ἐὰ καὶ παραδίδουσιν ἀπλῶς ᾿γ λ ὡ σ α ς᾿ τινὰς ὑπαρχούσας ἐν ταῖς Ἑπιδ. Ἐβ χωρὶς νὰ δηλῶσι ὅμως συγχρόνως πῶθεν ἀντλοῦσι ταύτας. Κατ᾿ αὐτοὺς ἐπομένως δὲν ἐθεωροῦντο αἱ Ἑπιδ. Ἐβ ὡς τμήμα ἢ συνέχεια τῶν Ἑπιδ. Ἐα».

Δὲν θὰ ἐκθέσουμε ἐδῶ μετὰ ποιά μέθοδο εἶναι συνταγμένη ἡ Συναγωγὴ τοῦ Ἑρωτιανοῦ. Πρόχειρα βρῖσκει κανεὶς πληροφορίες στὴ RE. στὴ λ. Erosianus. Ὅπως δὲν ἔστιν ὅταν γνωρίζῃ κανεὶς τὴν μέθοδο τοῦ Ἑρωτιανοῦ, δὲν τοῦ ζητᾶ νὰ «παραπέμπῃ ὀνομαστίν» ἀλλίως θὰ ἐβγαῖαν λαθεμένα συμπεράσματα καὶ γιὰ ἄλλα ἔργα τοῦ CII. Ἔτσι ὁ Ἑρωτιανὸς παραπέμπει ἀ σ φ α λ ὡ ς στὶς Ἑπιδ. Ἐ στὰ λήμματα: *διότι* (31, 10 N. = 5, 246, 21 L.), *τίωσι* (62, 11 N. = 5, 244, 5 L. *τίωσι*), *ὄμματα ἐνδεδινημένα* (64, 18 N. = 5, 256, 21 L.), *πόνος καταγίζων* (70, 7 N. = 5, 242, 1 L.), καὶ δὲν ἔχει *κ α ν ἔ ν α ν ἀ π ο λ ὶ τ ὡ ς λ ὅ γ ο* νὰ πῆ πὼς παραθέτει ἀπὸ τὶς Ἑπιδ. Ἐ: ἡ σειρά μετὰ τὴν ὁποία ἀναφέρεται στὰ ἱπποκρατικὰ ἔργα (π.χ. ὅσα ὁ ἴδιος λέει στὴν εἰσαγωγὴ του, σελ. 9 N.), εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ δηλωσῇ ἀπὸ πού ἀντλεῖ κάθε φορά τὶς λέξεις πού συζητεῖ. Ὁ Ἑρωτιανὸς λοιπὸν «δηλώνει» στὰ παραπάνω παραδείγματα ὅτι ἀντλεῖ ἀπὸ τὶς Ἑπιδ. Ἐ: τὰ χωρία πού συζητεῖ βρίσκονται πρὶν ἀπὸ χωρία τῶν Ἑπιδ. ΣΤ καὶ μετὰ ἀπὸ χωρία τῶν Ἑπιδ. Δ. (Iβ. καὶ Fragm. 20, 21, 24). Ὀνομαστικὰ παραπέμπει στὶς Ἑπιδ. Ἐ (105, 4 καὶ 54, 3. 80, 17 N.) μόνον γιὰτὶ θέλει νὰ βεβαιώσῃ πὼς ἡ περίπτωσι πού τὸν ἀπασχολεῖ μετὰ ἀφορμὴ κάποιου ἄλλου ἱπποκρατικοῦ ἔργου, ὑπάρχει καὶ στὶς Ἑπιδ. Ἐ (τὸ αὐτὸ ἐν Ἑπιδημιῶν ε', ὡς καὶ ἐν ε' Ἑπιδημιῶν).

Ἔναι περίεργο ὅτι δὲν τὰ πρόσεξε αὐτὰ ὁ κ. Π.

Τῆς σχέσης τοῦ 2ου μέρους τῶν Ἐπιδ. Ε μετὶ τῆς Ἐπιδ. Ζ πραγματεύεται ὁ κ. Π. στὸ 2ο κεφάλαιο (σελ. 39-72). Μετὰ συγκριτικῆ ἐξέτασιν παράλληλων χωρίων ἀπὸ τὰ δύο βιβλία (τὴν ἔλλειψιν ἑνὸς πίνακα τῶν παράλληλων χωρίων τῶν δύο βιβλίων τὴν αἰσθάνεται συχνὰ ὁ ἀναγνώστης) ὁ κ. Π. καταλήγει στὸ συμπέρασμα (σελ. 72) ὅτι «τὸ κείμενον τῶν Ἐπιδ. Ζ τυγχάνει μεταγενέστερον, κατὰ τὴν συγγραφὴν δὲ τοῦ βιβλίου τούτου ἐχρησιμοποιήθη τὸ ὕλικόν τῶν Ἐπιδ. Εβ. Εἰς αὐτὸ σημεία αἱ Ἐπιδ. Ζ παρεκκλίνουσι τῶν Ἐπιδ. Εβ, ὑφίστανται γλωσσικαὶ τινες διαφοραί, προκύψασαι κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους». Ἰδιαιτέρη σημασία ἀποδίδει ὁ κ. Π. στίς παρατηρήσεις του σχετικὰ μετὰ τοὺς τύπους *λήην* - *σφοδρά* (σελ. 43), *παρέπομαι* - *παρακολουθῶ* (σελ. 48κ.ε.), *τεῦτλον* - *σεῦτλον* (σελ. 67κ.ε.), *πυρέτιος βληχρός* - *πυρέτιον*, *βηχίον* (σελ. 71): ἡ χρησιμοποίησις τῶν τύπων *σφοδρά*, *παρακολουθῶ*, *τεῦτλον*, *πυρέτιον*-*βηχίον* στίς Ἐπιδ. Ζ δείχνει ὅτι «ἡ γλῶσσα τοῦ βιβλίου τούτου παρεκκλίνει τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου καὶ ὅτι εἰσέρχονται εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἄττικὰ ἢ ἑλληνιστικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα».

Θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἐξῆς:

1. Κατὰ τὴν συγκριτικὴν ἐξέτασιν τῶν παράλληλων χωρίων ὁ κ. Π. δὲν περιερίψεται μόνον πρὸς παρατηρήσεις πού ἀφοροῦν τὸ στόχον του. Εὐκαιρικὰ γίνονται καὶ ἄλλες, ἄσχετες παρατηρήσεις (τὸ ἴδιον καὶ στὰ παρακάτω κεφάλαια), πού θὰ ἔβρισκαν καλύτερα τὴν θέσιν τους — ἂν χρειάζονταν — πρὸς μιὰ σημείωσιν.

2. Σημαντικότερον ὅμως εἶναι ὅτι συχνὰ δίνεται μεγάλη σημασία πρὸς πράγματα πού μόνον ἐπιδεικνύουσι σημασίαν θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν (ὅπως εἶναι ἡ ἀλλαγὴ στίς Ἐπιδ. Ζ τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων: π.χ. σελ. 69), ἢ ἐξάγονται σίγουρα συμπεράσματα ἀπὸ διαπιστώσεις πού, ὡστόσο, μόνον «πιθανές» χαρακτηρίζονται (ὅπως στὴν περίπτωσιν *παρέπομαι* - *παρακολουθῶ*, σελ. 49), ἢ δὲν ἐκτιμᾶται ὅσο θὰ ἔπρεπε τὸ γεγονός ὅτι συχνὰ οἱ καινούριοι τύποι πού χρησιμοποιοῦνται στίς Ἐπιδ. Ζ ἀπαντοῦν καὶ πρὸς ἔργα τοῦ CII πού ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα εἶναι πρόθυμη νὰ τὰ ἀποδώσῃ ἀκόμη καὶ στὸν ἴδιον τὸν Ἰπποκράτη (ὅπως π.χ. καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ *πυρέτιον*, σελ. 71), ἢ ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι συχνὰ δίπλα στὴν καινούρια λέξις οἱ Ἐπιδ. Ζ χρησιμοποιοῦν καὶ τὸν τύπον πού ἄλλοι «χρειάστηκαν» νὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὴν καινούρια λέξιν (π.χ. *φλέβα ἐτιμήθη* - *ἐφλεβοτομήθη*, σελ. 51). Τέλος δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἰκανοποιήσῃ ἡ τάσις νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἀντικατάστασις λέξεων καὶ τύπων τῶν Ἐπιδ. Εβ μόνον ἀπὸ μιὰ σκόπιμην τακτικὴν ἢ ἔμμονην ἐπιθυμίαν τοῦ συγγραφέα τῶν Ἐπιδ. Ζ νὰ παρεκκλίνῃ ἀπὸ τὸ κείμενον τῶν Ἐπιδ. Εβ (συχνὴ διατύπωσις: «σκοπίμως . . . , ἐπειδὴ ἴσως εὔρε τοῦτο ἐν Ἐπιδ. Εβ»).

3. Σχετικὰ μετὰ τοὺς τύπους *σεῦτλον* - *τεῦτλον*:

α) ὁ ἰωνικὸς τύπος εἶναι *σεῦτλον*, ὄχι *τεῦτλον* (ὁ κ. Π. νομίζει τὸ ἀντίθετον, προφανῶς ἀπὸ λαθεμένη ἐξήγησιν τῶν στοιχείων πού δίνουν οἱ Liddell-Scott στὸ λ. *σεῦτλον*).

β) ἂν οἱ κωμικοὶ Ἄλεξις (142, 5 = Kock 2, 1 σ. 348) καὶ Εὐφρων (3 = Kock 3, 320) πράγματι «εἰρωνεύονται» τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο τύπους, τότε εἰρωνεύονται τὸν τύπον *σεῦτλον*, ὄχι τὸν τύπον *τεῦτλον*, ὅπως νομίζει ὁ κ. Π.·

γ) οἱ κωμικοὶ ὅμως δὲν εἰρωνεύονται στὴν οὐσίαν καμίας ἀπὸ τῶν λέξεων αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν (προπάντων δὲν εἰρωνεύονται μιὰ νεώτερη λέξις γιὰ νὰ τιμῆσουν μιὰ

παλιότερη)· τὸ ἀστεῖο τους προέρχεται ἀπὸ τῆ διάκριση ποῦ κάνουν ἀνάμεσα στὸν ἐπιχώριον (= Ἀθηναῖο) καὶ στὸν ξενικὸν ἰατρόν.

4. Στὸ ρ. *προσίσταμαι* τῶν Ἐπιδ. Ζ 61 δίνεται ἡ σημασία «παύω» (σελ. 55). «Μετὰ τῆς σημασίας ταύτης ἀπαντᾷ τὸ ρῆμα τοῦτο ἐν τῷ CH μόνον ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τῶν Ἐπιδ. Ζ. *Προσίσταμαι* εὔρηται ἐν τῇ σημασίᾳ ταύτῃ παρ' Ἀριστοτέλει, καὶ μάλιστα ἐν τοῖς Προβλήμασιν, ἔργῳ μεταγενεστέρω: 864a 13»:

α) Στὸ ἀριστοτελικὸ χωρίο ποῦ προσάγεται γιὰ μαρτυρία, δὲν ἀπαντᾷ ὁ τύπος *προσίσταμαι*, ὅπως βεβαιώνει ὁ κ. Π.: ἀπαντᾷ ὁ ἐνεργητικὸς τύπος *προσίστημι* (πβ. καὶ 870a 32.38, b 2): νὰ θεωρήσουμε ὅτι καὶ γιὰ τὸ ἱπποκρατικὸ χωρίο ὁ κ. Π. δίνει στὸ «παύω» μεταβατικὴ σημασία (=προκαλῶ παύση, κάνω νὰ σταματήσῃ);

β) Ἀντίθετα ὁ τύπος *προσίσταμαι* μὲ ἀμετάβλητη σημασία ἀπαντᾷ στὸν «Δύσκολο» τοῦ Μενάνδρου (στ. 96 *προσέστηκεν δέ μοι τὸ πνεῦμα*). Ἐν αὐτῷ ὑποδηλώνη —ὅπως πιστεύω— πῶς ὁ τύπος ἦταν συγχρὸς στῆ γλώσσα τῆς ἐποχῆς τοῦ «Δύσκολου» (317/16 π.Χ.), τότε ἡ παρουσία του καὶ στίς Ἐπιδ. Ζ θὰ μπορούσε νὰ γίνη στοιχεῖο γιὰ μιὰ χρονολόγησι τοῦ ἔργου στὴν ἴδια ἐποχῇ.

5. Στὸ Ἐπιδ. Ε 91 *ἄλγημα... ἐξ αἰτίας γυναικείων μὴ γινόμενων* ὁ κ. Π. θεωρεῖ ὅτι ἡ χρῆσις τῆς ἄρνησις *μὴ* εἶναι «ἐσφαλμένη, διότι ἐνταῦθα ἡ γενικὴ ἀπόλυτος τῆς μετοχῆς, δηλοῦσις ἀντικειμενικῆν αἰτιολογίαν, ἀπαιτεῖ ἄρνησιν οὐ» (σελ. 67). Δὲν πρόκειται ὅμως οὔτε γιὰ γενικὴ ἀπόλυτη οὔτε γιὰ αἰτιολογικὴ μετοχῇ τὴν αἰτία τὴν δηλώνει ὄχι ἡ μετοχῇ, ἀλλὰ ὁ ἐμπρόθετος προσδιορισμὸς, καὶ ἡ μετοχῇ προσδιορίζει τὴν γεν. *γυναικείων*, ποῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἐμπρόθετο προσδιορισμὸν. Δὲν εἶναι λοιπὸν «ὀρθότερα γραφῆ» τὸ οὐ στὸ παράλληλο χωρίο τῶν Ἐπιδ. Ζ (100): ἐκεῖ ἡ ἄρνησις οὐ συνοδεύει πράγματι μιὰ γενικὴ ἀπόλυτη καὶ ἡ μετοχῇ εἶναι πράγματι αἰτιολογικῇ. Ἡ διαφορετικὴ γραφῆ ὀφείλεται στῆ διαφορετικῇ, γενικῇ, διατύπωσι.

6. Ὁ ἐτυμολογικὸς συσχετισμὸς τοῦ ἐπιθ. *ῥήνικος* μὲ τὸ οὐσιαστ. *ῥήνιξ*, ποῦ ἐπιχειρεῖται στῆ σελ. 51, δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι σωστός.

Τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ προβλήματα ποῦ ἔθεσε ὁ κ. Π. συζητεῖται στὸ 3ο κεφάλαιο (σελ. 73-81). Τῇ δυνατότητα, «καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ ἐπιστολογράφος ἀνέγνωσε τὴν μνημονευθεῖσαν περικοπὴν (=Ἐπιδ. Ε 80), αἱ Ἐπιδ. Εβ νὰ εἶχον τὴν γλωσσικὴν μορφήν, ἣν παρέχει ἡ μαρτυρία τῆς Ἐπιστ.» ὁ κ. Π. δὲν τῆ δέχεται, γιὰ τὴν τότε «θὰ ἔπρεπε τὸ ὕφος τῶν Ἐπιδ. Εβ νὰ ἔχῃ ἀλλοιωθῆ ἐν τῶν ὑστέρων ὑπὸ ζένης χειρός». Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος ἀναζητεῖται στὴν παραδοχῇ μιᾶς κοινῆς πηγῆς γιὰ τίς Ἐπιδ. Εβ καὶ Ζ. «Ἐνδείξεις» ποῦ θὰ ὀδηγοῦσαν στὴν παραδοχῇ τῆς κοινῆς πηγῆς ἀναζητοῦνται μὲ τὴν ἐξέτασι παραλλήλων χωρίων τῶν Ἐπιδ. Εβ καὶ Ζ ὅπου ὁ συγγρ. τῶν Ἐπιδ. Ζ παρέχει «κείμενον ἀκριβέστερον καὶ ἐκτενέστερον τῶν Ἐπιδ. Εβ» ἢ ἀκόμη καὶ «ἀφθονώτερον ὕλικόν ἱατρικῶν περιπτώσεων». Τὸ συμπέρασμα τοῦ κ. Π.: ἀπὸ μιὰ κοινῆ πηγῇ (ποῦ ὀνοματίζεται Εβ^x) «ὁ συγγραφεὺς τῶν Ἐπιδ. Ζ ἔλαβεν ὕλικόν πλουσιώτερον ἢ ὁ τῶν Ἐπιδ. Εβ. Αἱ τελευταῖαι ὅμως πλησιάζουσι περισσότερον πρὸς τὴν γλώσσαν καὶ τὸ ὕφος τοῦ ὑποτιθεμένου προτύπου ἢ αἱ Ἐπιδ. Ζ» (σελ. 81). Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ συμπεράσματος βασίζεται κυρίως στῆ συγκριτικὴ εξέτασι

τοῦ χωρίου ἀπὸ τὴν Ἐπιστ. μὲ τὰ παράλληλα χωρία ἀπὸ τὶς Ἐπιδ. E καὶ Z.

Ὅμως:

1. Ὁλόκληρο τὸ 3ο κεφάλαιο ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ κ. Π. ὅτι τὸ E βιβλίον τῶν Ἐπιδημιῶν δὲν εἶναι ἔργο ἐνιαῖο. Πῶς λοιπὸν νὰ τὸ δεχτῆς, ἀφοῦ δυσκολεύεται νὰ δεχτῆς —ὄχι χωρὶς λόγους, ὅπως εἶδαμε παραπάνω— τὴ βία του;

2. Ὁ κ. Π. ζήτησε πὼς οἱ διαφορὲς Ἐπιστ. - Ἐπιδ. E καὶ οἱ ὁμοιότητες Ἐπιστ. - Ἐπιδ. Z ἦταν ποῦ τοῦ δημιουργήσαν τὸ πρόβλημα, καὶ βιάζεται αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς διαφορὲς καὶ αὐτὲς τὶς ὁμοιότητες νὰ τὶς θεωρήσῃ «ἐνδείξεις» ποῦ ὀδηγοῦν στὴν παραδοχὴ ἐνὸς κοινοῦ προτύπου τῶν Ἐπιδ. Eβ καὶ Z (σελ. 74). Αὐτὸ ποῦ ἔχει ἀνάγκη νὰ ἐξηγηθῆ, γίνεται ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο! Καὶ φυσικὰ ὁ κ. Π. δὲν πρόλαβε ἔτσι νὰ προσέξῃ πὼς θὰ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ δεχτῆ στὴν κοινὴ πηγὴ τουλάχιστο τὴ χρῆση τοῦ *σφόδρα* ἀντὶ τοῦ *λίην*. Καὶ τότε τὸ *σφόδρα* θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ἀρκετὰ παλιό, ἀντίθετα μὲ ὅσα ὁ κ. Π. ὑποστήριξε στὴ σελ. 43.

3. Στὶς Ἐπιδ. E 78 καὶ Z 58 γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἄρρωστο ἸγΗΣΙΠΟΛΗ. Στὶς Ἐπιδ. Z 52 γίνεται λόγος γιὰ ἕνα ἄρρωστο παιδί· τὸν πατέρα του τὸν λένε ἸγΗΣΙΠΟΛΗ. Ὁ κ. Π. συμπεραίνει: «Ὁ συγγραφεὺς τῶν Ἐπιδ. Z γνωρίζει ἀκόμη ἐν μέλος τῆς οἰκογενείας» τοῦ ἄρρωστο τῶν Ἐπιδ. E. Κι ἐμεῖς ἀναρωτιόμαστε: γιατί ὁ ἸγΗΣΙΠΟΛΙΣ τῶν Ἐπιδ. E 78 καὶ Z 58 πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ὁμώνυμό του τῶν Ἐπιδ. Z 52; Κι ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε πὼς ἦταν σπάνιο τὸ ὄνομα —πράγμα ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ταύτιση τῶν δυὸ προσώπων— (βλ. ὅμως Pape's Wörterbuch der griechischen Eigennamen στὰ λήμματα ἸγΗΣΙΠΟΛΙΣ, ἸγΗΣΙΠΟΛΙΣ· τὰ ὀνόματα ἀναφέρονται καὶ στοὺς Πίνακες ὀνομάτων ἀρκετῶν τόμων τῶν IG), πάλι θὰ ζητούσαμε μιὰ προσεκτικότερη διατύπωση ἀπὸ τὸν κ. Π.: «ἂν ὁ ἐν Ἐπιδ. Z 5, 420, 11 ἀναφερόμενος ἸγΗΣΙΠΟΛΙΣ εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον μὲ τὸν ἐν Ἐπιδ. Eβ 5, 248, 16 καὶ Z 5, 424, 9 ἀναφερόμενον ὁμώνυμον αὐτοῦ, τότε . . .».

4. Ὅσα χρειάστηκε νὰ θυμίσουμε παραπάνω γιὰ τὸν Ἑρωτιανὸ καὶ τὸ λεξικό του στεροῦν τὴ βία καὶ ἀπὸ ὅσα ὁ κ. Π. ὑποστηρίζει στὴ σελ. 76 σχετικὰ μὲ τὸ 86ο κεφ. τῶν Ἐπιδ. E, ποῦ δὲν ἐπαναλαμβάνεται στὶς Ἐπιδ. Z.

5. Μερικὲς λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις στὴ σελ. 77κ.

α) ἂν ἦταν σωστὰ ὅσα ὁ κ. Π. λέει γιὰ τὸ λάθος στὴ χειρόγραφη παράδοση, τότε θὰ εἶχαμε στὸ E 5, 240, 8 L. *λίθω πληγείς καὶ ἔπεσεν*.

β) στὸ Z 5, 400, 23 L. θὰ προτεινάμε τὴ γοαφὴ *σφυγμὸς ἐν κροτάφοισιν ὡς λεπτῆς θέρηης* (=χωρὶς κόμμα μετὰ τὸ *κροτάφοις*: τὸ ὡς λοιπὸν μὲ παραβολικὴ, ὄχι αἰτιολογικὴ σημασία—ἡ μετοχὴ *εὐούσης* ἢ *γυνομένης* ποῦ θέλει ὁ κ. Π. νὰ ἐννοῆται, θὰ ἦταν τότε περιττή).

γ) τὸ *ἀτρεμίζω* δὲ μαρτυρεῖται βέβαια στὰ βιβλία τῶν Ἐπιδημιῶν, μαρτυρεῖται ὅμως στὸ «Περὶ ἱερῆς νοῦσου» (6, 374, 2 L. *ἀτρεμίσαντες*, v.l. *ἀτρεμή-*, 388, 8 *ἀτρεμίζειν*) καὶ στὸ «Περὶ διαίτης I» (6, 486, 11 L. *ἀτρεμίζον*). Τὸ *ἀτρεμείως* ἄλλωστε στὰ δυὸ παραδείγματα ἀπὸ τὶς Ἐπιδ. I συνοδεύεται πάντα ἀπὸ ρῆμα—ὄχι ἔτσι στὶς Ἐπιδ. E 60.

6. Ὁ ἐπιστολογράφος θὰ πρέπη νὰ ὀνόμαζε *πέμπτον βιβλίον τῶν Ἐπιδημιῶν* ἢ α) τὸ Eβ, δηλ. τὰ κεφ. 51-106 τῶν Ἐπιδ. E στὴ σημερινή τους μορφή, ἢ β) τὸ Eβx, τὸ κοινὸ πρότυπο τῶν Ἐπιδ. Eβ καὶ Z, ἢ γ) τὶς σημερινὲς Ἐπιδημιῆς E

(=Eα+Eβ). Τὴν πρώτην περίπτωσιν ὁ κ. Π. τὴν ἀποκλείει: πῶς θὰ ἐξηγούταν τότε, λέει, οἱ διαφορῆς τοῦ χωρίου τῆς Ἐπιστ. ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῶν Ἐπιδ. Eβ; Τὸ ἴδιο καὶ μετὰ τὴν τρίτην περίπτωσιν. Μένει γὰρ τὸν κ. Π. νὰ δεχτῆ τὴν δευτέραν περίπτωσιν. Ὅμως τί θὰ ἦταν τότε γιὰ τὸν ἐπιστολογράφον οἱ Ἐπιδ. Eα; Ἡ δὲν θὰ τις γνώριζε (παράλογο νὰ τὸ δεχτοῦμε), ἢ δυὸ χωριστὰ βιβλία θὰ εἶχαν, γι' αὐτόν, τὸν ἴδιον τίτλον: Ἐπιδ. E! (Ἡ περίπτωσιν Eα+Eβ^x=ένα ἐνιαῖο ἔργον οὔτε πιθανὴ εἶναι οὔτε τὴν ὑποστήριξε ὁ κ. Π.).

Λεπτομερειακὴ γλωσσικὴ ἐξέτασις τῶν Ἐπιδ. Z ἐπιχειρεῖται στὸ 4ο κεφάλαιον (σελ. 82-112). Ἡ ἐπισημάνσις πλῆθους ἐλληνιστικῶν στοιχείων στὴ γλώσσα τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα «ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο διαφέρει γλωσσικῶς τῶν ἔργων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.» καὶ ἔρα «πρέπει νὰ ἐγράφη εἰς ἐποχὴν διάφορον τῆς τῶν βιβλίων τῶν Ἐπιδ. E(α καὶ β)». «Τὸ ἔργον δὲν ἀνήκει εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰ., ἀλλ' εἰς τὸν 3ον... καὶ πιθανῶς εἰς τὸν 2ον π.Χ. αἰ.» (σελ. 112).

Ὁ κ. Π. ἔχει περισσότερην οἰκειότητα μετὰ τὴν γλῶσσαν τῆς μεταγενέστερης ἀρχαιότητος. Τὸ 4ο κεφ. εἶναι ἀληθινὰ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον τοῦ βιβλίου του (ὑποψιάζομασθε πῶς τὸ βιβλίον τοῦ κ. Π. ξεκίνησε ἀπὸ τὸ κεφάλαιον αὐτό.) Παρ' ὅλας λοιπὸν τὰς ἐπιφυλάξεις μας γιὰ μερικὰς ἀπὸ τὰς περιπτώσεις ποῦ συζητεῖ (κυρίως ὅπου οἱ «ἐλληνιστικοὶ» τύποι μένουσι ἐκτεθειμένοι μὴ καὶ ἀπαντοῦν καὶ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ παλὰ καὶ πιὸ γνήσια ἔργα τοῦ CH), θὰ δεχόμεσταν πρόθυμα πῶς τὸ Ἐπιδ. Z φέρει ἐκδηλὰ δείγματα ἐλληνιστικοῦ ἐπιχρίσματος. Γιατὶ γιὰ μᾶς τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Deichgräber συνεχίζουν νὰ ἔχουν τὸ κύρος τους. (Εἶναι χαρακτηριστικὸ πῶς ὁ κ. Π. δὲν θέλησε οὔτε κἀν νὰ τὰ ἀνασκευάσῃ ἢ νὰ τὰ συζητήσῃ. Κι ὅμως ἀποτελοῦσαν τὴν προϊστορίαν τῶν δικῶν του ἐρευνῶν καὶ συνεχίζουν νὰ εἰσέρχονται βαρὴν τῆ σκιά τους πάνω στὰ δικὰ του συμπέρασματα.)

Οἱ ἀναζητήσεις του συχνὰ ὀδήγησαν τὸν κ. Π. στὸ σωστὸ δρόμον. Πλῆθος ἀπὸ περιπτώσεις τοῦ ἔδειξαν πῶς οἱ Ἐπιδ. Z —σὲ σύγκρισιν μετὰ τὰ παράλληλα χωρία ἀπὸ τὰς Ἐπιδ. E— παρέχουν κείμενον πληρέστερον (πβ. π.χ. σελ. 51, 53, 57, 63, 66, 67). Κι ὅμως ὁ κ. Π. ἀρνήθηκε ἐπίμονα νὰ πάρῃ τὸν δρόμον ποῦ τέτοιαι διαπιστώσεις τοῦ ὑποδείκνυαν. Καὶ τὸ στάδιον θὰ ἦταν τότε εὐρύ. Ἔννοοῦμε τὸ θέμα τῶν διασκευῶν ποῦ εἶναι ἐνδεχόμενον τὰ ἔργα αὐτὰ νὰ γνώρισαν. Ἡμεῖς προσωπικὰ κερδίζομε ὅλον καὶ πιὸ πολὺ αὐτὴ τὴν πίστιν. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ δεχόμεσταν εὐκολώτερον πῶς οἱ σημερινῆς Ἐπιδ. Z ἀποτελοῦν μὴ ἐλληνιστικὴ διασκευὴ ἐνὸς ἔργου ποῦ γράφτηκε ἀρκετὰ παλιότερον.

Μὴ τελευταία παρατήρησις: Δυστυχῶς ὁ ἀναγνώστης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐπισημάνῃ στὸ βιβλίον τοῦ κ. Π. ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἀκυρολεξίες, σολοικισμοὺς, ἀσαφεῖς καὶ ἄτυχες ἐκφράσεις. Σημειώνομε ἐδῶ μερικὰ δείγματα:

σελ. 28, 36, 39, ἀντὶ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, ἀμφοτέρα τὰ μέρη, ἀμφοτέρων τῶν βιβλίων γράφε τῶν δύο μερῶν, τὰ δύο μέρη, τῶν δύο βιβλίων· σελ. 62 (στ. 7): ἡ ἔλλειψις συγκριτικοῦ δὲν δικαιολογεῖ τὴν παρουσίαν τοῦ ἢ· σελ. 80 ἀντὶ αἰ δυσκολώτεροι γράφε αἰ δυσκολώτερον· σελ. 83 ἀντὶ ἐν τῇ σημασίᾳ αὐτῇ γράφε ἐν τῇ σημασίᾳ ταύτῃ (ἀντίθετα σελ. 113 ἀντὶ σχολιάζοντες ταῦτα γράφε σχ. αὐτὰ)· σελ. 86κ., 112 ἀντὶ παθητικῶς γράφε ἀμετάβητος· σελ. 71 (πβ. καὶ 68) ἀντὶ 19

φοράς ἐξ ὧν ὀκτώκις γράφε 19 φ. ἐξ ὧν ὀκτὼ (ἢ 8) (πβ. καὶ [σελ. 86: ... 35 φοράς ἐν τῷ CH, ἐξ ὧν 18 [=φοράς;] εἰρήσκομεν ἐν 'Επιδ. Ζ]· σελ. 82 ἀντὶ συμπεραίνομεν ὅτι ἀμφότεροι πιθανῶς νὰ μὴ ἐγνώρισον γράφε σ. ὅτι α. π. δὲν ἐ· σελ. 26 ἀντὶ ἢ διάφορος χρονικὴ συγγραφή γράφε ἢ κατὰ διάφορον χρόνον συγγραφή· σελ. 37 ἀντὶ αἱ 'Επιδ. Εβ δὲν ἀνήκουσιν ὀργανικῶς εἰς τὰς 'Επιδ. Εα γράφε αἱ 'Επιδ. Εβ δὲν συναποτελοῦσι μετὰ τῶν 'Επιδ. Εα ἐν ὀργανικὸν σύνολον· σελ. 55 ἀντὶ προσθήκη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως γράφε προσθήκη τοῦ συγγραφέως ἢ πρ. γενομένη ὑπὸ τοῦ σ. (ἀλλιώως κίνδυνος γιὰ παρεξήγηση!); σελ. 85 ἀντὶ Δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄφιν ὅτι αἱ λέξεις ἔμβλεψις καὶ περιβλεψις τῶν 'Επιδ. Ζ εἶναι τὰ μόνα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρουσιν οἱ L.S. γράφε Δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄφιν ὅτι ὑπὸ τὰ λήμματα ἔμβλεψις καὶ περιβλεψις οἱ L.S. ἀναφέρουσιν μόνον τὰ ἐκ τῶν 'Επιδ. Ζ παραδείγματα (ὡς πρὸς τὸ περιβλεψις ἢ βεβαίωσις δὲν εἶναι φυσικὰ ἀλληθινῆ)· σελ. 87 ἀντὶ ἀμφότερα τὰ ... χωρία τῶν 'Επιδ. Εβ εἶναι παράλληλα ἐν 'Επιδ. Ζ γράφε ἀ.τ.χ.τ. 'Ε. Εβ ἔχουσι τὰ παράλληλα αὐτῶν ἐν 'Επιδ. Ζ.

Καὶ φυσικὰ δὲν θὰ ἐγκρίναμε καθόλου τὴν καθιέρωση στὰ ἑλληνικὰ ἐνὸς γερμανισμοῦ ὅπως τὸ Σούδα - Λεξικὸν (σελ. 19).

Δὲν συμφωνήσαμε μὲ τὸν κ. Παπανικολάου στὰ πρὸ κύρια σημεῖα τοῦ βιβλίου του. Ὅμως οἱ ἱπποκρατικὲς σπουδὲς—θέλουμε νὰ ποῦμε πρὸς τὸν πολὺ: οἱ φιλολογικὲς—δὲν ἔχουν στὸν τόπο μας ἰστορία. Βλέπει γι' αὐτὸ κανεὶς μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον κάθε προσπάθεια πού γίνεται καὶ ἐδῶ σ' ἐμᾶς πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος τοῦ ἢ βιβλιοκρισία μας πῆρε τόση ἔκταση.

Δ. ΑΥΠΟΓΡΑΦΗΣ

Χριστίνας Β. Δεδούση, *Μενάνδρου Σαμία*, Εἰσαγωγή, ὑπόμνημα, κείμενο. Ἀθήναι 1965. Σελ. ιε, 116+1 πίν. [Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἑταιρεία. Μελέται καὶ Ἔρευναι, 9].

Ἡ φιλολογικὴ περιπέτεια τοῦ Μενάνδρου ἔχει περάσει ὡς τώρα ἀπὸ τρία στάδια: ὡς τις ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, οἱ μελετητὲς προσπαθοῦσαν, μέσα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῆς ἑμμεσης παράδοσης καὶ τοὺς συμφορμούς τῶν ρωμαίων κωμικῶν, νὰ ἀνακαλύψουν ἐνδείξεις τοῦ θὰ στῆριζαν τὴ γνώμη τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ γραμματικοῦ ὅτι ὁ ποιητὴς δικαιοῦνταν μιὰ θέση δίπλα στὸν Ὅμηρον· τὸ 1905, ὁ πολὺτιμος πάπυρος τοῦ Καῖρου, ἰδιαιτέρα μὲ τοὺς «Ἐπιτρέποντες», πρόσφερε πλούσιο ὕλικὸ στὴ φιλολογικὴ ἔρευνα· μόνον ὅμως ἡ ἀπροσδόκητὴ ἐμφάνιση τοῦ «Δύσκολου» πρὶν ἀπὸ ὀχτὼ χρόνια ἔδωσε τὸ πρῶτο ὀλοκληρωμένον δεῖγμα γραφῆς τοῦ Μενάνδρου, ἐγκαινιάζοντας ἔτσι μιὰ καινούρια περίοδο ἀναθεωρήσεων γνώμων καὶ ἀλλεπάλληλων ἐκδόσεων.

Ἡ ἐργασία τῆς δ. Χριστίνας Δεδούση πάνω στὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸν πάπυρο τοῦ Καῖρου ἀπόσπασμα τῆς «Σαμίας» διαγράφει, περνώντας ἀπὸ τὸ δεῦτερο στὸ τρίτο στάδιο, μιὰ περίεργη τροχιά, πού κυμαίνεται ἀνάμεσα στὰ ὅρια τῆς ἀτυχίας καὶ τῆς τόλμης: ὡς διδακτορικὴ διατριβή, μὲ τὸν τίτλον «A Commentary on the *Samia* of Menander»

υποβάλλεται στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου το 1958, λίγους μήνες δηλαδή πριν εμφανισθῆ ὁ «Δύσκολος»: τώρα, σὲ μιὰ πληρέστερη καὶ εὐρύτατα ἀναθεωρημένη μορφή, δημοσιεύεται κανονικά, ἐνῶ στὴν ἀ-τμόσφαιρα κυκλοφορεῖ ἀκόμη ἡ ἀπειλή ὅτι ὁ περιβήτης Bodmerianus περιέχει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «Δύσκολο», περίπου 500 στίχους ἀπὸ τὴ «Σαμμία». Θὰ ἦταν ὥστόσο ἄδικο νὰ συνιστοῦσε κανεὶς στὴ συγγραφέα περισσότερη ὑπομονή, κυρίως ἐπειδὴ τὸ μεγαλύτερο, καὶ οὐσιαστικότερο, μέρος τῆς ἐργασίας τῆς δὲν πρόκειται νὰ προσβληθῆ, ἔστω καὶ ἂν τὸ καινούριο ἀπόσπασμα φέρῃ στὸ φῶς μερικές ἐκατοντάδες ἄγνωστους στίχους.

Ἡ συγγρ. χωρίζει τὴν ἐργασία τῆς σὲ τρία μέρη: τὴν Εἰσαγωγή, τὸ Ὑπόμνημα καὶ τὸ Κείμενο. Στὸ α' μέρος θίγονται μερικά βασικά προβλήματα πού συνδέονται μὲ τὸ κείμενο τῆς «Σαμμίας». Ἀρχίζοντας μὲ μιὰν ἀπόπειρα νὰ προσδιορίσῃ τὴ θέση τοῦ ἀποσπάσματος μέσα στὸ σύνολο τῶν φιλολογικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων τοῦ Μενάνδρου, ἡ Δ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι παραστάσεις ἔργων τοῦ ποιητῆ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκλειστοῦν ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Λέσβου (50 αἰ. μ.Χ.), ἂν καί, φυσικά, ἡ ὑπαρξὴ παπυρικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῆ ὡς ἐνδείξη γιὰ τὰ ἐνδιαφέροντα ἐνὸς ἀναγνωστικοῦ καὶ ὄχι θεατρικοῦ κοινοῦ.

Σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς «Σαμμίας» μέσα στὸν κώδικα τοῦ Καΐρου, ἡ συγγρ. καταφεύγει σὲ μιὰ πολὺπλοκῆ, ἀλλὰ πειστικὴ ἀριθμητικὴ, πού καταλήγει, ἀνατρέποντας μερικές γνώμες τοῦ Körte, σὲ τρία ἀρνητικὰ συμπεράσματα, δηλ. ὅτι ἡ κωμωδία δὲν μποροῦσε: α) νὰ εἶναι πρώτη στὸν κώδικα· β) νὰ ἀκολουθῆ ἀμέσως μετὰ τὴν «Περικειρομένην»· γ) νὰ εἶναι τελευταία στὸν κώδικα, καλύπτοντας κυρίως τὸ 9ο καὶ 10ο τετράδιο.

Ὑστερα ἀπὸ μιὰ λεπτομερῆ διαγραφή τῆς πλοκῆς τοῦ ἔργου, μὲ βάση τὰ ἐπιμέρους συμπεράσματα πού βρίσκονται σκορπισμένα στὸ Ὑπόμνημα, ἐξετάζονται τὰ στοιχεῖα πού προσφέρονται γιὰ τὴ χρονολόγησή του. Ἰδιαιτέρα ἐπιφυλακτικὴ δείχνεται ἡ συγγρ. ἀπέναντι στὶς λεγόμενες «ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις» — ὕφος, δραματικὴ καὶ σκηρικὴ τεχνικὴ — καὶ πολὺ δικαιολογημένα. Εἶναι πρόσφατο ἀκόμη τὸ μάθημα πού πῆραν οἱ φιλόλογοι ἀπὸ τὸν «Δύσκολο» γιὰ τὸ πόσο διστακτικὸς πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς, ὅταν πρόκειται, μὲ βάση τὰ δεδομένα ἀποσπασμάτων, νὰ προχωρήσῃ σὲ γενικότερα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν τεχνικὴ ἐνὸς ποιητῆ: ἂν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο μᾶς σώζονταν μόνο ἓνα μεγάλο ἀπόσπασμα, λ.χ. ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸν στ. 700, κανεὶς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μαντέψῃ τὰ δύο ἀποκαλυπτικότερα γιὰ τὴν τέχνη τοῦ Μενάνδρου σημεῖα, πού ἐντελῶς ἀπροσδόκητα ἐμφανίζονται στοὺς ὑπόλοιπους στίχους, δηλ. τὴ ρῆση τοῦ Κνήμωνα (710-47) καὶ τὴ φάρσα τοῦ τέλους.

Ἐνα μόνο ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα πού χρησιμοποιεῖ ἡ συγγρ. γιὰ νὰ ἀπομακρύνῃ κάπως τὴ «Σαμμία» ἀπὸ τὸ κλίμα, καὶ τὴν ἐποχὴ, τοῦ «Δύσκολου», φαίνεται νὰ ἀστοχῆ. Εἶναι δύσκολο νὰ πεισθοῦμε ὅτι «ἡ

ὑπόθεση τῆς 'Σαμίας' δὲν ἔχει οὔτε ἄφθονο οὔτε ἔντονο κωμικὸ στοιχεῖο» (σ. 13), ἔταν μόνο μέσα στοὺς 341 στίχους ποὺ μᾶς σώζονται ἔχουμε σκηνὲς ὅπως ἡ εἴσοδος τοῦ Παρμένοντα μὲ τὸν Μάγειρο, ἡ ἀνάκριση τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸν Δημέα, ἡ διπλὴ ἀποπομπὴ τῆς Χρυσίδας ἀπὸ τοὺς μαινόμενους γέρους, ποὺ διαδοχικὰ μαθαίνουν τὴ μισὴ ἀλήθεια γιὰ τὸ βρέφος, ὕστερα ὁ παραμυθητικὸς περίπατός τους, τέλος ἡ φάρσα ποὺ προετοιμάζει ὁ Μοσχίων.

Ἀπὸ τὰ δυὸ τελευταῖα κεφάλαια τῆς Εἰσαγωγῆς, σχετικὰ μὲ τὴ γλώσσα καὶ τὸ λεξιλόγιό τοῦ Μενάνδρου, στὸ δεύτερο θίγεται ἕνα πρόβλημα ποὺ θὰ χρειαζόταν πολὺ μεγαλύτερη συζήτηση· ἔτσι ἴσως θὰ ἀποφευγόταν ἐκεῖνος ὁ περιεργὸς μετρωρισμὸς τῆς τελευταίας φράσης, ὅπου διαφοροποιοῦνται πολὺ σχηματικὰ οἱ ἔροι «λεξιλόγιον» καὶ «ῥος».

Φυσικὰ ἡ πολύτιμη προσφορὰ αὐτῆς τῆς ἔκδοσης βρίσκειται ἐντοπισμένη κυρίως στὸ β' μέρος, ποὺ μᾶς φέρνει σὲ ἐπαφὴ μὲ ἕνα εἶδος ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος ἐξαιρετικὰ σπάνιου στὸ γῶρο τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας. Ἡ προσπάθεια τῆς συγγρ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ εὐρύτατη προοπτικὴ, ἐπεὶδὴ δὲν περιορίζεται μόνο στὴν ἐξέταση προβλημάτων ποὺ συνυφαίνονται μὲ τὴν ἀποκατάσταση ἢ τὴ συμπλήρωση τοῦ κειμένου. Οὔτε στιγμή δὲν παραβλέπεται τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Μενάνδρου προσφέρει τὴ μαρτυρία ὅχι ἀπλῶς ἑνὸς κειμένου, ποὺ ἐκπροσωπεῖ μιὰ φάση μέσα στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ ἑνὸς εἴδους, μὲ ἰδιότυπα χαρακτηριστικά, ποὺ ἀνήκει σὲ μιὰ συνεχῆ καλλιτεχνικὴ παράδοση. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθαρὰ γλωσσικὴ ἐπεξεργασία, ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου πρῶτα καὶ κατόπι στὴν ἔνταξή του μέσα στὸ γῶρο τῆς ἑλληνικῆς δραματοποιίας γενικότερα, καὶ εἰδικότερα τῆς δημιουργίας τοῦ Μενάνδρου, ἐξετάζονται, μὲ προσοχὴ καὶ θαυμαστὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, πλῆθος ἄλλα προβλήματα δραματικῆς σύνθεσης καὶ θεατρικῆς τεχνικῆς. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ συζήτηση γίνεται συνήθως στὸ τέλος κάθε σκηνῆς, ὅποτε ἐπιχειρεῖται μιὰ κάπως καθολικὴ θεώρηση τῶν δεδομένων ποὺ ἔχουν προκύψει κατὰ τὴν πορεία τοῦ ὑπομνηματισμοῦ τῶν ἐπιμέρους στοιχείων.

Ἡ ἀνίχνευση δὲν εἶναι πάντα εὐκόλη. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις ὅπου τὸ τελικὸ συμπέρασμα δὲν εἶναι πειστικὸ, ἔχει στὸ μεταξὺ ἀναμοχλευθῆ πολὺτιμο ὕλικό, ποὺ προσφέρει θέματα γιὰ γόνιμη συζήτηση. Δὲν θὰ ἦταν ἴσως ἄσκοπο νὰ ἀπομονώσουμε, ἐνδεικτικὰ, μιὰ ομάδα προβλημάτων ποὺ ἡ ἐξέτασή τους, ἐνῶ διεξάγεται μὲ ἐπιμονὴ καὶ σύνεση, δὲν φαίνεται νὰ ὀδηγῆ στὸ μόνο δυνατὸ συμπέρασμα, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου ἔχει χρησιμοποιοθῆ πολὺ πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία. Ὑποπτεύεται κανεὶς ὅτι ὑπάρχει κάποιος δισταγμὸς, ὅταν θίγονται θέματα σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ χαμένου τμήματος τῆς «Σαμίας» — καὶ δικαιολογημένα: κανεὶς δὲν ξέρεי τί μπορούν νὰ ἀποκαλύψουν οἱ 300 στίχοι ποὺ καταδοκῶν.

Πρῶτα μερικὲς σκέψεις σχετικὰ μὲ τὸ α' καὶ β' μέρος τῆς κωμωδίας. Θέματα γιὰ τὰ ὅποια πρέπει νὰ γίνονται εὐρύτερος λόγος στὸ χαμένο τμήμα τοῦ ἔργου εἶναι:

- α) σχέση του Μοσχίωνα και της Πλαγγόνας·
- β) γέννηση και «ἀναίρεσις» του παιδιού·
- γ) ταξίδι και ἄφιξη του Δημέα και του Νικήρατου·
- δ) σχέδια για τὸ γάμο.

Τί νύξεις γι' αὐτὰ τὰ θέματα περιέχει τὸ ἀπόσπασμα και τί προσε-
κτάσεις ἐπιτρέπει;

α) Ἡ παρουσία τοῦ Μοσχίωνα περιορίζεται μόνο στο τέλος τοῦ ἀποσπάσματος, ὅπου τὸν ἀπασχολεῖ κυρίως ἓνα πρόβλημα τιμῆς και προσωπικῆς ἀξιοπρεπείας, ὅχι ὁ ἔρωτας· ἐπομένως ὁ ρόλος τοῦ «τυ-
ποποιημένου νεαροῦ ἐραστή», ποῦ τοῦ ἀποδίδει ἡ Δ. (σ. 10), δὲν δι-
καιολογεῖται ἀπὸ τὸ κείμενο ποῦ ἔχουμε. Ὁ Μοσχίων τῆς «Σαμίνας»
ἔχει ἐλάχιστα κοινὰ μετὸν Σώστρατο τοῦ «Δύσκολου»· Ἐξἄλλου
φαίνεται ὅτι ὁ ἔρωτάς του για τὴν Πλαγγόνα εἶναι γεγονός ἀκόπως
πρόσφατο - ἔτσι μόνο μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ ὁ στ. 287:

ὁ τῆς ἐμῆς νῦν κύριος γνώμης ἔρωτος.

Ἡ γέννηση τοῦ παιδιοῦ πιθανότατα δὲν εἶναι καρπὸς μακρόχρονης
ἐρωτικῆς σχέσης· ἴσως πρέπει και ἐδῶ νὰ ἀναζητηθῇ τὸ μοτίβο τῆς
ἐφήμερης ἐρωτικῆς περιπέτειας — λ.χ. σὲ μιὰ γιορτὴ — σὰν ἐκείνη τοῦ
Χαρίσιου και τῆς Παμφίλης στοὺς «Ἐπιτρέποντες». Δὲ φαίνεται πολὺ
πιθανὸ οἱ νέοι νὰ συναντήθηκαν ὡς ἀγνωστοί, ἀφοῦ τὰ σπίτια τους
γειτόνευαν, πάντως ἡ λέξη ὄρκος στὸν στ. 279 μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑπο-
θέσουμε ὅτι, ἴσως μετὰ τὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ, ὁ Μοσχίων ὑποσχέ-
θηκε μετ' ὄρκου νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν τιμὴ τῆς Πλαγγόνας.

β) Μποροῦμε σχεδὸν με βεβαιότητα νὰ ποῦμε ὅτι ἡ γέννηση τοῦ
παιδιοῦ τοποθετεῖται στὴν «προϊστορία» τοῦ ἔργου, τὸν καιρὸ ποῦ
ἔλειπαν οἱ πατέρες τῶν δύο νέων· δύο ἀπὸ τὶς κορυφαῖες σκηνές τοῦ
ἀποσπάσματος μᾶς δείχνουν τὴν ὀδυνηρὴ ἔκπληξη τῶν γέροντων, ὅταν
μαθαίνουν τὴν ἀνεπιθύμητη παρουσία τοῦ ἐγγονιοῦ. Εἶναι ὅμως ἀνε-
ξήγητο γιατί ἡ Δ., ἐνῶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς στὰ καιρία σημεῖα εἶναι
τόσο σωστή, διστάζει τελικὰ νὰ δεχτῆ τὴ μόνη πιθανὴ λύση· σχετικὰ
μετὴν «ἀναίρεσιν» τοῦ παιδιοῦ ἢ μᾶλλον σχετικὰ μετὸ ψέμα ποῦ
εἰπώθηκε στοὺς δύο γέροντες. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ κλειδί για
τὴν ἀπάντηση στο πρόβλημα βρίσκεται στὰ λόγια ποῦ προσπαθεῖ νὰ
ψελλίσῃ ὁ Παρμένων κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ Δημέα (στ. 99-100).
Γιατὶ νὰ ὑποτιμηθῇ ἡ «ἀκρίβεια» τῆς πληροφορίας τοῦ Παρμένοντα;
Ὁ δούλος δὲν φαίνεται νὰ ἐπινοῇ μιὰν ἀπάντηση ἐκείνη τὴ στιγμὴ·
ἀπλῶς ἐπαναλαμβάνει ἓνα ψέμα ποῦ εἶχε συμφωνηθῇ σὲ μιὰ προηγού-
μενη σκηνή: νὰ ποῦν τοῦ Δημέα ὅτι τὸ παιδί ἦταν τῆς Χρυσίδας και
δικό του. Τὸ ὅτι ἓνας ἀξιοπρεπῆς μεσήλικας ἀπόχτησε παιδί μετὰ
παλλακῆ, πρῶτην ἑταῖρα, δὲν ἦταν μιὰ εἶδηση ἰδιαίτερα εὐχάριστη, και
αὐτὸ εἶναι ποῦ κάνει τὸν Παρμένοντα τόσο διστακτικὸ.

Ἄλλωστε, αὐτὴ εἶναι μιὰ λύση ποῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ πολλοὺς
ὑπανιγμοὺς στὴν πρώτη ρήση τοῦ Δημέα, ἀκόμη και ἀπὸ τοὺς στίχους
50-4, ποῦ ἀκόπως παρερμηνεύονται ἀπὸ τὴ Δ. (σ. 27-8). Περιώνοντας

ἀπὸ τὴν αὐτὴν ὁ Δημέας εἶδε τὴ Σαμία νὰ «θηλάζη» τὸ βρέφος. Ὁρθότατη στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ παρατήρηση τῆς Δ. (σ. 28) γιὰ τὸ πόσο εὐκόλο ἦταν νὰ δημιουργηθῇ μιὰ τέτοια ἐντύπωση, διότι νὰ ἔχη καμιά σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὸ κλειδί γιὰ τὴν σωστὴ ἐρμηνεία τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Δημέα εἶναι ἡ λέξις *γνώριμον*, πού, ὅπως τουλάχιστο μαρτυροῦν κείμενα τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰώνα, δὲν χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσῃ κάτι πού γιὰ πρώτη φορά διαπιστώνεται, ἀλλὰ κάτι πού ταυτίζεται ἢ ἐπιβεβαιώνεται. Ἐπομένως ὁ συλλογισμὸς τοῦ Δημέα, σὲ κάπως ἐλεύθερη ἀπόδοση, εἶναι: «Εἶδα τὴ Σαμία νὰ θηλάζη τὸ παιδί· εἶναι ἀλήθεια λοιπὸν ὅτι εἶναι δικό της. Ποιὸς ὅμως εἶναι ὁ πατέρας;» Τὸ πρῶτο σκέλος τῆς διάζευξης πού ἀκολουθεῖ (*εἶτ' ἐμοῦ*) εἶναι ἡ σαφέστερη ἐνδειξὴ ὅτι αὐτὸ τοῦ εἶχαν πεῖ μόλις ἦρθε· ἀλλιῶς πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ σκεφτῇ τὸν ἑαυτὸ του, λίγα μόλις λεπτὰ ἀφότου εἶχε ἀκούσει τυχαῖα ὅτι τὸ παιδί ἦταν τοῦ Μοσχίωνα; Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ σταθῇ ἐμπόδιο τὸ ρ. *ἀναιροῦμαι* (στ. 140, 196)· τόσο τὸ χωρίο τοῦ Πλουτάρχου, στὸ ὁποῖο παραπέμπει ἡ Δ. (σ. 51), ὅσο καὶ τὰ *tollo* καὶ *suscipio* τοῦ Πλαύτου καὶ τοῦ Τερέντιου, πού, ὅπως ξέρομε, ἀπὸ τὴ Νέα Κωμωδία δανείζονταν ὄχι μόνο τὰ θέματα ἀλλὰ καὶ τὴν ὀρολογία τῆς, μᾶς βοηθοῦν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὰ χρόνια ἀκόμη τοῦ Μενάνδρου τὸ ρῆμα μποροῦσε νὰ σημαίνει: *ἀνομιμοποιῶ τὴ γέννηση ἐνὸς παιδιοῦ ἀνατρέφοντάς το*. Ἐπειδὴ μὴν ξεχνοῦμε ὅτι τὸ παιδί τοῦ Δημέα καὶ τῆς Χρυσίδας ἦταν πραγματικὰ νόθοι καὶ ἔπρεπε νὰ ἐκτεθῇ, γιὰ νὰ ἀποφευχθῇ τὸ σκάνδαλο, ὅπως στὴν περίπτωσιν τῆς Παμφίλης τῶν «Ἐπιτροπόντων». Ἐξάλλου ὁ ρόλος πού δέχεται νὰ παίξῃ ἡ Χρυσίς, νὰ παραστήσῃ δηλ. τὴ μητέρα τοῦ παιδιοῦ, μᾶς θυμίζει ἀντίστοιχα τὴ σκευωρία πού σκαρώνει ἡ Ἀβρότονον μαζὶ μὲ τὸν Ὀνήσιμο. Μήπως θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθῇ ἕνας παρόμοιος ρόλος καὶ γιὰ τὸν Παρμένοντα;

γ, δ) Τὸ ὅτι ἔλειπαν οἱ δύο γέροι τὴν ἐποχὴ πού γίνονταν ὅλα αὐτά, δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία. Πιθανότατα φαίνεται ἡ ὑπόθεσις τῆς Δ. (σ. 8) ὅτι τὸ ταξίδι τοὺς ἦταν κοινό. Αὐτὸ ἐνισχύεται ἀπὸ μιὰν ἐνδειξὴ τοῦ κειμένου πού μαρτυρεῖ ὅτι ὁ γάμος ὀφείλεται σὲ πρωτοβουλία δική τους καὶ ὄχι τοῦ Μοσχίωνα. Οἱ στ. 119-20:

*ἀπολελόγηται τὸν φανέντ' αὐτῷ γάμον
ἄσμενος ἀκούσας*

δείχνουν καθαρά ὅτι ὁ Μοσχίων δέχτηκε μὲ χαρὰ μιὰ ἰδέα πού τοῦ πρότειναν. Τὸ γιὰτὶ ἤκουσεν ἄσμενος, εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ μαντέψουμε: ἂν ἡ κοινωνικὴ τάξις τοῦ Νικήρατος ἦταν κατώτερη ἀπὸ τοῦ Δημέα, ὅπως συμπεραίνει ἡ Δ. σχολιάζοντας τοὺς στ. 184 κέ., ὁ Μοσχίων εἶχε κάθε λόγο νὰ φοβᾶται ὅτι ἡ πρότασίς του νὰ παντρευτῇ τὴν Πλαγγόνα μποροῦσε νὰ μὴ γινόταν πολὺ εὐκόλα δεκτὴ ἀπὸ τὸν πατέρα του.

Οἱ παραπάνω σκέψεις μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀνασυνθέσουμε μερικὲς τουλάχιστο σκηνές ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα μέρη τῆς κωμωδίας: α) ἔναν πρόλογο μὲ τὴν «προϊστορία» τῆς δράσης, πού θὰ μποροῦσε νὰ λέγεται

από τον Μοσχίωνα, τον Παρμένοντα ή μια θεότητα - όπως ή "Αγνοια της «Περικειρομένης» - ιδιαίτερα αν το έργο παρουσίαζε προς το τέλος όρισμένες αποκαλύψεις, που έπρεπε να διεκδικηθούν από κάποια υπεράνθρωπη δύναμη. β) μια σκηνή «συνωμοσίας» για την «ανάφραση» του παιδιού, όπου θα έπαιρναν μέρος όπωςσδήποτε ο Παρμένων και ή Χρυσίς· γ) μια σκηνή με την άφιξη των γέρων από το ταξίδι· εδώ αποφασίζονταν ίσως ο γάμος των δύο νέων· δ) μια σκηνή με την ανακοίνωση του ευχάριστου νέου στον Μοσχίωνα· εδώ ίσως άρχιζε και ή προετοιμασία για το γάμο· ο Μοσχίων πήγαινε να καλέση τους φίλους του και ο Παρμένων να μισθώσει ένα μάγειρο· ε) μια σκηνή τέλος όπου ο Δημέας ανακάλυπτε την ύπαρξη του βρέφους, μάθαινε ότι είναι δικό του και πειθόταν τελικά από τη Χρυσίδα (πρβλ. στ. 63-4 και 196-7 του αποσπάσματος) να το αναθρέψουν σαν να ήταν νόμιμο παιδί τους.

Μετά το στ. 201 ο πάπυρος παρουσιάζει ένα κενό περίπου 140 στίχων. Από την ανασύνθεση που προτείνει ή Δ. (σ.9) ένα μόνο σημείο δημιουργεί κάποιες επιφυλάξεις· είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι ο Δημέας αποφασίζει να πη στον Νικήρατο ότι το παιδί είναι της κόρης του, ενώ την ίδια στιγμή προσπαθεί - ακόμη και όταν ο άφελής Νικήρατος το υποπτεύεται (στ. 240-1 και 253-4) - να αποκρύψει την εθώνη του Μοσχίωνα· Τι λόγο θα είχε ένα τέτοιο διάβημα την ημέρα του γάμου; Οι άπορίες αυτές οδηγούν σε μια πολύ λογική υπόθεση· ο Νικήρατος, όπως και ο Δημέας, μάθαινε τυχαία τη «μισή αλήθεια» για το παιδί, και πιθανότατα με τον ίδιο περίπου τρόπο. Έτσι ή διπλή αποπομπή της Χρυσίδας κερδίζει σε κωμικότητα.

Δυστυχώς δέν υπάρχουν στοιχεία για να ανασυντεθ ή κάποια βεβαιότητα το τέλος του έργου, αν υποτεθ ή ότι, εκτός από τον ένα ή δύο γάμους, παρουσιάζονταν και άλλες απροσδόκητες εξελίξεις. Υπάρχουν μερικές ενδείξεις ότι κάτι τέτοιο δέν θα έπρεπε τουλάχιστο να αποκλεισθ ή· α) Το γεγονός ότι ο ποιητής θέλει τον Μοσχίωνα θετό για το του Δημέα. Δικαιολογημένα αναρωτιέται ή Δ. (σ. 48) μήπως εδώ θα έπρεπε να αναζητήσουμε την προετοιμασία μιās αναγνωρίσεως. Μόνο που θα προτιμοῖσε κανείς, αντί για τη γνώμη του Leeuwen, να δεχθ ή ότι ο Μοσχίων αναγνωριζόταν πραγματικό, αλλά νόθο, παιδί του Δημέα. Έτσι θα είχαμε, μέσα στην ίδια κωμωδία, άλλη μια αναδιπλωση ενός μοτίβου. β) Η φαινομενικά άδικαιολόγητη παρουσία του Μαγείρου την ώρα που ο Δημέας διώχνει τη Χρυσίδα. Έχουμε την εντύπωση ότι ο Μάγειρος βρίσκεται εκείνη την ώρα στη σκηνή, επειδή πρέπει να δ ή το επεισόδιο. Μήπως στη συνέχεια του έργου αυτό έπαιζε κάποιον αποφασιστικό ρόλο; γ) Η φάρσα που ετοιμάζει ο Μοσχίων στο τέλος του αποσπάσματος. Δέν αποκλείεται να οδηγούσε σε κάτι πιο συγκεκριμένο για την ολοκλήρωση του μύθου από ό,τι ή έξωφρενική σκηνή στο τέλος του «Δύσκολου».

Στο γ' μέρος της εργασίας της ή συγγρ. δίνει το απόσπασμα της «Σαμίας» σε στερεότυπη έκδοση, με πλουσιότατο κριτικό υπόμνημα, όπου περιέχεται ό,τι αξιόλογο έχει προταθ ή για την αποκατάσταση του κειμένου από το 1905 και εδώ. Δέν αξίζει τον κόπο να απαριθμήση κανείς

τὰ ἐλάχιστα σημεία ὅπου θὰ διαφωνοῦσε. Ἄλλωστε καὶ οἱ ἐντελῶς ἀσήμεντες ἐπιφυλάξεις ποὺ ἐκφράσθηκαν πρὸ πάνω ἦταν κυρίως γιὰ τὸ ἀποδείξει αὐτὸς ποὺ μελέτησε τὸ βιβλίο ὅτι τὸ βροῖκε τόσο ἀξιόλογο, ὥστε σταμάτησε καὶ συζήτησε καὶ τὴν τελευταία λεπτομέρεια. Γιατὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἔκδοση τῆς «Σαμίας» ποὺ μᾶς ἔδωσε ἡ δ. Χριστίνα Δεδούση σχεδὸν ἀντικαθιστᾷ ὅλες τις προηγούμενες - καὶ αὐτὸ δὲν ὀφείλεται μόνο στὸ ὅτι χρονικὰ εἶναι ἡ πρὸ πρόσφατη.

ΝΙΚΟΣ Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

Ἄριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. ἹΑθωνικὴ Πολιτεία, ἐπὶ τῇ χιλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἐπιμελεία Π. Κ. Χορήστου, Θεσσαλονίκη 1963. Σελ. 712.

Ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1963 γενομένων ἑορτασμῶν ἐπὶ τῇ συμπληρώσει χιλίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς θεμελιώσεως τῆς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους (963) καὶ τῆς πρώτης χιλιετίας ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ὀργανωμένου Ἁγιορειτικοῦ μοναχισμοῦ, τὸ Ἄριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, πρωτοβουλία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, ἐξέδωκε τὸν μετὰ χεῖρας ὀγκώδη ἑορταστικὸν τόμον. Οὗτος πλὴν τοῦ συντόμου προλόγου τοῦ ἐπιμεληθέντος τὴν ἔκδοσιν ταύτην καθηγητοῦ Π. Χρήστου περιλαμβάνει δέκα τρεῖς ἐπὶ μέρους αὐτοτελεῖς μελέτας, ἀναφερομένας κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν ἱστορίαν, Θεολογίαν, τὴν σύγχρονον κατάστασιν καὶ τὴν φύσιν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὡς καὶ τινὰς ἐμμέσως πρὸς αὐτὸ καὶ τὸν μοναχισμὸν ἐν γένει, ὡς καὶ τὸ «θεολογικὸν ὑπόβαθρον» αὐτοῦ ἀναφερομένας πραγματείας. Καὶ δὲν προτίθεται μὲν ἡ ἔκδοσις αὕτη, κατὰ τὴν ἐν τῷ προλόγῳ τιθεμένην μετρίφρονα ἀρχήν, νὰ ἐξαντλήσῃ τὸ πλῆθος τῶν εἰς τὸ Ἁγιον Ὄρος ἀναφερομένων προβλημάτων, ἀλλὰ νὰ «δώσῃ κατὰ τὸ πλεῖστον μόνον ἀφορμάς», ἐν τούτοις ὅμως δι' ἱκανῶν ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ περιεχομένων μελετῶν οὐ μόνον ὑποβοηθεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ Ἁγιορειτικοῦ μοναχισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπίλυσιν καὶ κατανόησιν πολλῶν τῶν πρὸς αὐτὸν συνδεομένων προβλημάτων ἐπιλαμβάνεται καὶ τεκμηριωμένας λύσεις προσάγει. Ὡς ἐκ τούτου, ἂν μὴ τι ἄλλο, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ κριθῆ ἡ συμβολὴ αὕτη ὡς ὑποδεστέρα τῶν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τούτου κυκλοφορηθεισῶν λαμπρῶν ξένων ἀτομικῶν καὶ συλλογικῶν ἐκδόσεων, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τῆς γενομένης ὑπὸ τῆς ἐν Chevetogne τοῦ Βελγίου Μονῆς τῶν Βενεδικτίνων ὑπὸ τὸν τίτλον «Le millénaire du Mont Athos 963 - 1963, Études et Mélanges».

Τὸ περιεχόμενον τοῦ τόμου διαιρεῖται εἰς τέσσαρα τμήματα ὑπὸ τὰς ἐπιγραφάς: α) Ἱστορικά, β) Τυπικά, γ) Θεολογικὸν συμπόσιον καὶ δ) Φυσιογνωστικά. Ἀναλυτικῶς περιέχει τὰς ἀκολούθους μελέτας:

1. Π. Χορήστου, Τὸ Ἁγιον Ὄρος ἐν τῷ παρελθόντι καὶ τῷ παρόντι (σελ. 13-97). Ἐν αὐτῇ συνοπτικῶς ἐξετάζονται α) ἡ γεωγραφικὴ

θέσις τοῦ Ἁθωνοῦ, β) ἡ πρὸς τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν μοναχῶν ἱστορία αὐτοῦ, γ) γενικῶς ἡ προέλευσις, ἡ διαμόρφωσις καὶ αἱ ἐπιδιώξεις τοῦ μοναχικοῦ βίου, δ) ὁ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μοναχισμὸς, ἤτοι αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ, ἡ κρίσις τῶν μονῶν καὶ δὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας ὑπὸ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου καὶ ἡ ἔκτοτε μέχρι τῆς ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἀπελευθερώσεως ἱστορία αὐτοῦ, ε) ἡ ἐνεστῶσα κατάστασις τοῦ Ὄρους, ἤτοι ἡ διοίκησις, τὰ ἰδρύματα, οἱ μοναχοί, ὁ καθημερινὸς βίος αὐτῶν, ἡ θεία λατρεία, μελέτη, ἐργασία, διαίτα καὶ φιλοξενία, ς) ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τέχνη, ἤτοι ἡ ἀρχιτεκτονική, ζωγραφική, γλυπτική, μικροτεχνία καὶ ἡ τέχνη τῶν μικρογραφιῶν, ζ) τὰ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κειμήλια, ἐπίσημα ἐγγραφα καὶ αἱ βιβλιοθήκαι, καὶ τέλος η) ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ μῆνυμα τοῦ Ἁγίου Ὄρους» ἐξάγονται γενικά τινα καὶ θεωρητικὰ συμπεράσματα.

2. *Τυπικά* (σελ. 101-149). Ἐνταῦθα δημοσιεύεται τὸ πρῶτον καὶ τὸ τελευταῖον Τυπικὸν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἤτοι ὁ «τράγος» τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ (972) καὶ ὁ ἰσχύων καταστατικὸς χάρτης αὐτοῦ (1924).

3. *Ι. Κοτσώνη*, Αἱ περὶ κοινοβιακῆς ζωῆς ἀντιλήψεις τοῦ Μ. Βασιλείου (σελ. 151-175). Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γνησίων ἀσκητικῶν συγγραμμάτων τοῦ Πατρὸς τούτου ἐκτίθενται οἱ λόγοι τῆς πρὸς τὸν κοινοβιακὸν βίον τῶν μοναχῶν προτιμήσεώς του ὡς καὶ ἡ θέσις τὴν ὁποίαν λαμβάνει ἔναντι τοῦ ἀναχωρητισμοῦ.

4. *Σ. Ἀγουρίδου*, Ἡ κοινοκτημοσύνη ἐν τῇ πρώτῃ ἐκκλησίᾳ (σελ. 181-206). Ἐξετάζεται ἡ ἱστορικότης τῆς σχετικῆς μαρτυρίας τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων καὶ ὁ χαρακτήρ τῆς κοινοκτημοσύνης ἐν τῇ πρώτῃ ἐκκλησίᾳ ἐν συναρτήσει πρὸς τὰ παρὰ τοῖς ἔθνεσιν καὶ τοῖς Ἰουδαίοις παράλληλα φαινόμενα καὶ πρὸς τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς Παλαιστίνης κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰησοῦ.

5. *Ι. Ἀναστασίου*, Ὁ θρυλλούμενος διαγωγὸς τῶν Ἀγιορειτῶν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου Βέκκου (σελ. 211-257). Ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ ἐν τῇ ἀγιορειτικῇ παραδόσει ἀναφερόμενοι διαγωγὸι τῶν μοναχῶν δὲν ἐγένοντο ὑπ' ἐκείνων εἰς τοὺς ὁποίους ἐκ συγχύσεως ἀποδίδονται, ἀλλὰ μᾶλλον ὑπὸ τῶν Καταλάνων.

6. *Ε. Θεοδώρου*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος ὡς φορεὺς καὶ ὡς παράγων πολιτισμοῦ (σελ. 259-279). Παρουσιάζεται τὸ Ἅγιον Ὄρος ὡς πολιτιστικὸν δημιουργημὰ καὶ πολιτιστικὸς παράγων, ἤτοι ὡς φορεὺς ἢ δέκτης καὶ ὡς παράγων ἢ πομπὸς πολιτισμοῦ, καταφάσκων οὐ μόνον τὰς ἀνωτέρας πνευματικὰς ἀξίας, τῶν γραμμάτων, ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὰς τὰς κατωτέρας ἀξίας τοῦ ὕλικου καὶ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ.

7. *Ι. Καλογήρου*, Ὁ Χριστιανισμὸς ἐξ ἀντικειμένου καὶ ὑποκειμένου ἐπαλήθευσις τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀξιολογικῆς θρησκευτικῆς λειτουργίας (σελ. 281-312). Ἀναδεικνύεται τὸ ὠλοκληρωμένον χριστιανικὸν πνευματικὸν βίωμα, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ καὶ τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ μοναχικοῦ ἰδεώδους, ὡς τὸ γνήσιον θρησκευτικὸν βίωμα.

8. *Κ. Καλοκύρη*, Ἐξέχοντα μεταβυζαντινὰ τέμπλα τοῦ Ἁγίου Ὄρους (σελ. 313-345). Ἐξετάζονται τὰ σπουδαιότερα ξυλόγλυπτα Ἀγιορειτικὰ τέμπλα τοῦ 17^{ου}-19^{ου} αἰῶνος ἐν σχέσει πρὸς ἄλλα τῆς αὐτῆς ἐπο-

χῆς χαρακτηριστικὰ ἑλληνικὰ τέμπλα καὶ μελετῶνται αἱ ἔξωθεν ἐπ' αὐτὰ ἐπιδράσεις.

9. *B. Τατάκη*, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς (Μεθοδολογικά) (σελ. 347-357). Σύντομος ἀνάλυσις τοῦ διαλεκτικοῦ καὶ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Παλαμᾶ, διὰ τῆς ὁποίας καταδεικνύεται ἡ συγγένεια μὲν αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἀριστοτελικὴν ἐπιχειρηματολογία καὶ πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν κατεύθυνσιν τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ καὶ ἡ ριζικὴ πρὸς αὐτὰς διαφορὰ ἡ ὀφειλομένη εἰς τὰς ἰδιαιτέρας χριστιανικὰς μεταφυσικὰς προϋποθέσεις αὐτοῦ.

10. *Γ. Μαντζαρίδου*, Προϋποθέσεις καὶ παράγοντες τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ (σελ. 361-426). Ἀναλύεται ἡ σχετικὴ περὶ τῶν προϋποθέσεων τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τοῦ Παλαμᾶ, ἥτοι τὰ περὶ τῆς θείας εἰκόνας, τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως αὐτῆς καὶ τῆς ἐν ἀγίῳ Πνεύματι κοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ ὁ μυστηριακός, ἐκκλησιολογικός καὶ ἠθικός χαρακτήρ τῆς θεώσεως.

11. *Ι. Κορναράκη*, Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας (σελ. 429-489). Ψυχολογικὴ ἀνάλυσις τοῦ ἀσκητικοῦ καὶ μυστικοῦ βιώματος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συγγραμμάτων νηπτικῶν πατέρων καὶ συγγραφέων.

12. *Α. Ταχιάου*, Αἱ μετὰ τοῦ Ἁγίου Ὁρους σχέσεις τῆς Ρωσίας μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος (σελ. 491-508). Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν σλαβικῶν πηγῶν ἐξετάζεται ἡ δημιουργία τῶν πρώτων σχέσεων τῆς Ρωσίας μετὰ τοῦ Ἁγίου Ὁρους κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα καὶ ἡ συνέχεια αὐτῶν μέχρι καὶ τοῦ 14ου αἰῶνος.

13. *Κ. Γκανιάτσα*, Ἡ βλάστησις καὶ ἡ χλωρίς τῆς χερσονήσου τοῦ Ἁγίου Ὁρους (σελ. 511-676). Μελετᾶται ἡ βλάστησις καὶ ἡ χλωρίς τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ παρέχεται κατάλογος 1471 φυτῶν ἐπισημανθέντων ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ.

14. *Χ. Μουλοπούλου*, Ἡ δασοπονία τοῦ Ἁγίου Ὁρους (σελ. 681-705). Μελέτη ἀναφερομένη εἰς τὰ δάση τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τὴν ἀναγέννησιν καὶ τὴν ὕλοτομίαν αὐτῶν.

Ὁ τόμος κοσμεῖται διὰ πληθὺς χαρτῶν, σχεδιασμάτων καὶ φωτογραφιῶν, ἀναφερομένων εἰς τὰ ἐπὶ μέρους θέματα τῶν πραγματειῶν, ὡς καὶ φωτογραφιῶν τῶν μονῶν, σκητῶν, κελλίων, τέμπλων, τῆς χλωρίδος καὶ τῶν δασῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ

Suzy Dufrenne *L'illustration des Psautiers grecs du Moyen âge*. I, Paris 1966. [Bibliothèque des Cahiers Archéologiques, I]. Σελ. 66, 2 πίνακες ἐγχρωμοὶ καὶ 60 ἀσπρόμαυροι.

Στὸ πρῶτο αὐτὸ τεῦχος περιέχεται ὀλόκληρη ἡ εἰκονογράφηση, ποὺ σώζεται σὲ τρία Ψαλτήρια μὲ παρσσελίδες μικρογραφίας, δηλαδὴ τοῦ

κώδ. 61 τῆς ἀγιορείτικης Μονῆς Παντοκράτορος, τοῦ κώδ. Gr. 20 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισινοῦ καὶ τοῦ κώδ. Add. 40731 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, γνωστοῦ μετὰ τὸ ὄνομα Ψαλτήρι τοῦ Bristol ἀπὸ τὴν προέλευσίν του.

Ἡ εἰκονογράφηση τῶν τριῶν αὐτῶν χειρογράφων δὲν ἦταν, βέβαια, ἐντελῶς ἀγνωστή. Τοῦ κώδ. 61 τῆς Μ. Παντοκράτορος, τοῦ καὶ σπουδαιότερου, πολλὰ μικρογραφίες ἔχουν σκόρπια δημοσιευτῆ σὲ βιβλία καὶ σὲ μελέτες καὶ πολλοὶ ἔχουν κατὰ καιροὺς ἀσχοληθῆ μετὰ τὸ χειρόγραφο αὐτό. Οἱ λιγοστες καὶ ἀρκετὰ καταστρεμμένες μικρογραφίες τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 20 ἔχουν ὅλες ἀπεικονιστῆ στὸ μεγάλο βιβλίο τοῦ H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1929, πίν. LXXIII - LXXVIII. Μικρογραφίες τέλος ἀπὸ τὸ Ψαλτήρι τοῦ Βρετ. Μουσείου (Ψαλτήρι Bristol) ἔχουν ἀρκετὲς δημοσιευτῆ τελευταία σὲ παραβολὴ μετὰ ἄλλα ὅμοια χειρόγραφα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Δδα Dufrenne στὰ *Cahiers Archéologiques* 14 (1964) 159 κέ.

Ἡ σημασία τῆς νέας δημοσιεύσεως τῶν μικρογραφιῶν ποὺ περιέχουν τὰ τρία αὐτὰ χειρόγραφα βρίσκεται καὶ στὸ γεγονός ὅτι εἰκονίζονται ὅλες ἀνεξαιρέτως οἱ συνθέσεις τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτά, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀκριβέστατη ἀνάλυση καὶ στὴ σωστὴ ἐρμηνεία τους, ὅπως τὴ δίνει ἡ Διδ. Dufrenne. "Ἐτσι ἔχουμε σήμερα στὰ χέρια μας πρόχειρο τὸ ὕλικό, ὥστε νὰ μπορούμε εὐκόλα νὰ τὸ χρησιμοποιήσουμε. Ἐχουμε ἐπίσης τὴν ἐρμηνεία κάθε μικρογραφίας μαζί με τὴ σωστὴ παραπομπὴ στὸ στίχο τοῦ κάθε Ψαλμοῦ ποὺ εἰκονογραφεῖται. Ἡ ἐρμηνεία δὲ αὐτῆ δὲν εἶναι πράγμα τόσο εὐκόλο, γιατί ὁ ζωγράφος ἔχει πολλές φορές ὑπόψη τοῦ ὅχι τὸν ἴδιο τὸ στίχο τοῦ Ψαλμοῦ, ἀλλὰ τὴν ἐρμηνεία ποὺ ἔχουν δώσει σ' αὐτὸν οἱ βυζαντινοὶ Θεολόγοι, ἐρμηνεία συμβολικὴ καὶ ὄχι σπάνια πολὺ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ στίχο.

Γιὰ τὴ χρονολογία καὶ τὴν προέλευση τῶν δύο πρώτων ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ (Παντοκράτ. 61 καὶ Παρισινοῦ 20), ποὺ παρουσιάζουν μεγάλη συγγένεια μεταξὺ τους, πολλὸς λόγος ἔχει γίνει. Οἱ τελευταῖες ἐρευνες ἀπέδειξαν πὼς τὰ δύο αὐτὰ Ψαλτήρια, τὰ τόσο συγγενικά μετὰ τὸ περίφημο Ψαλτήρι Χλουντώφ στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο τῆς Μόσχας, προέρχονται ἀπὸ ἓνα ζωγραφικὸ ἐργαστήρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ εἶχε ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. Ἡ εἰκονογράφησή τους ἔγινε, ὅπως τώρα πιστεύουν, εἴτε στὰ χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Μεθοδίου (843-847) εἴτε, πιθανότερα ἴσως, στὴν πρώτη πατριαρχία τοῦ Φωτίου (858-867). Εἶναι λοιπὸν δημιουργήματα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀμέσως ἀκολούθησε τὸ τέλος τῆς Εἰκονομαχίας.

"Ὅσο γιὰ τὸ Ψαλτήρι τοῦ Βρετ. Μουσείου (Ψαλτήρι τοῦ Bristol), αὐτὸ ἀπέχει χρονολογικὰ ἀπὸ τὰ δύο πρώτα. Ἡ παλαιογραφία καὶ ἡ τεχνολογία τῶν μικρογραφιῶν του τὸ τοποθετοῦν γύρω στὸ ἔτος 1000. Ἄν καὶ μετὰ ἓνα τρόπο ἀναχρονιστικό, οἱ μικρογραφίες του ἀκολουθοῦν τὴν εἰκονογραφία τῶν Ψαλτηρίων τοῦ 9ου αἰώνα, ἔχουν ὅμως στοιχεῖα ποὺ τὶς σχετίζουν μετὰ τὰ λεγόμενα ἀριστοκρατικὰ Ψαλτήρια. Αὐτὸ γίνεται ἰδίως φανερό, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἄλλα, στὶς δύο ὀλοσέλιδες μικρογραφίες του. Ἡ πρώτη, στὴν ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου, ποὺ χρησιμεύει

για προμετωπίδα και εικονίζει τον Δαβίδ με τους μουσικούς, όπως και η άλλη, στη μέση του κώδικα, με τον Χριστό διδάσκοντα, θυμίζουν ανάλογες παραστάσεις, που συνεχίζουν την παλιά ελληνιστική παράδοση με την απεικόνιση του συγγραφέα στην αρχή του βιβλίου. Τέτοια δὲ Ψαλτήρια υπάρχουν πολλά. Αναφέρουμε την εικόνα του Δαβίδ, του ποιητῆ τῶν Ψαλμῶν, σὲ μερικά τέτοια χειρόγραφα, ὅπως π.χ. τὸν Βατικανὸ κώδ. 381, τὸν Ἀμβροσιανὸ κώδ. Sup. τοῦ Μιλάνου κ.ά. Ἐπίσης στὸ Ψαλτήρι τοῦ Βρετ. Μουσείου βρίσκουμε καὶ μιὰ ἀπλοποιημένη ἀντιγραφή τῆς Προσευχῆς τοῦ Ἡσαΐα ἀνάμεσα στὶς προσωποποιήσεις τῆς Νύχτας καὶ τοῦ Ὁρθροῦ, ὅπως τὴν ξέρομε ἀπ' τὴν περίφημη καὶ πασίγνωστη μικρογραφία τοῦ Ψαλτηρίου 139 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιῦ, χειρογράφου πού θεωρεῖται τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα τῶν «ἀριστοκρατικῶν» Ψαλτηρίων. Τὴν περίφημη δὲ αὐτὴ σύνθεση τὴν ξαναβρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλα Ψαλτήρια τοῦ τύπου αὐτοῦ, πού ἀπορρέουν ἀπὸ πρότυπα ἀνάλογα μετὰ τὸ Παρισινὸ Ψαλτήρι 139. Τὶς λεπτομέρειες αὐτές, πού εἶναι, νομίζω, πολὺ χαρακτηριστικῆς, δὲν εἶδα νὰ τίς σημειώνη ἢ συγγρ.

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρετ. Μουσείου (Ψαλτ. Bristol) βρίσκεται λοιπὸν σ' ἓνα στάδιο ἐξελιξεως, πού ἀπὸ τὰ Ψαλτήρια τοῦ 9ου αἰώνα ὁδηγεῖ πρὸς τὴν εἰκονογράφηση τοῦ γνωστοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Βρετ. Μουσείου (Add. 19352), γραμμένου καὶ εἰκονογραφημένου τὸ ἔτος 1066 στὴν περίφημη Μονὴ τοῦ Στουδίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ Ψαλτήρι τοῦ Bristol παρουσιάζει ἔτσι ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἡ εἰκονογραφία του ἔχει τίς ρίζες τῆς στὰ Ψαλτήρια πού βγῆκαν τὸν 9ο αἰώνα ἀπὸ τὰ καλλιγραφικὰ ἐργαστήρια τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ ὁ ζωγράφος ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀριστοκρατικὴ τέχνη, ὅπως τὴν εἶχαν διαμορφώσει τὰ ἐργαστήρια τοῦ Παλατιοῦ.

Ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε γίνεται φανερὸ πόσο σφαλερῆ ἦταν ἡ παλιὰ θεωρία τοῦ Ch. Diehl, τοῦ L. Bréhier καὶ ἄλλων ἀκόμα, ὅτι τὰ Ψαλτήρια μετὰ τὴν παρασελίδια εἰκονογράφηση εἶναι ἔργα μοναστικά, βγαλμένα ἀπὸ τὴν περίφημη Μονὴ τοῦ Στουδίου, τὴν ἀκρόπολη, θὰ ἔλεγε κανεὶς, τῶν εἰκονοφίλων, καὶ ὅτι ἡ εἰκονογράφηση αὐτὴ ἔγινε στὰ χρόνια τῆς Εἰκονομαχίας. Τὸ 1930 ὁ G. Millet σὲ μιὰν ἀνακοίνωσή του στὸ Γ' Βυζαντινολογικὸ Συνέδριον τῶν Ἀθηνῶν εἶχε δεῖξει ὅτι ἡ παρασελίδια αὐτὴ εἰκονογράφηση παρουσιάζει ἀδιαφιλονίκητα στοιχεῖα τῆς παλιᾶς ἐλληνιστικῆς παραδόσεως. Λίγο ἀργότερα, τὸ 1932, ὁ N. Malickij σ' ἓνα λαμπρὸ ἄρθρο του στὸ Recueil Uspenskij II ἔδειξε μετὰ τρόπο ἀπόλυτα πειστικὸ ὅτι τὰ Ψαλτήρια αὐτὰ ἦταν σύμφωνα μετὰ τὴ λειτουργικὴ χρῆση τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Κων/πόλεως, πράγμα πού ἐξηγεῖ τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὰ καλλιγραφικὰ ἐργαστήρια τοῦ Πατριαρχείου, καὶ αὐτό, ὅπως εἶδαμε, ἐξακριβώθηκε τώρα πιά.

Ἡ τέχνη λοιπὸν τῶν Ψαλτηρίων αὐτῶν δὲν εἶναι τέχνη μοναστικὴ, ὅπως παλιότερα τὴν ἐνόμιζαν. Εἶναι μιὰ ἄλλη μορφή τέχνης, πού θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῆ παράλληλα μετὰ τὴ λεγόμενη, ὄχι πιά σωστά, ἀνατολικὴ μοναστικὴ ζωγραφικὴ. Στὸ θέμα ὅμως αὐτό, τὸ τόσο ἐνδιαφέρον, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προχωρήσουμε, γιατί θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε πολὺ μακρύτερα ἀπὸ τὰ ὅρια μιᾶς βιβλιοκρισίας.

Τελειώνοντας νομίζω πώς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσω πόσο χρήσιμη εἶναι ἡ πλήρης δημοσίευση τέτοιων χειρογράφων με ὁμοειδῆ εἰκονογράφηση, δημοσίευση ποὺ δίνει πολύτιμο ὕλικό στους ἐρευνητές, συγκεντρωμένο σὲ εὐχρηστους τόμους. Θὰ πρέπη νὰ εὐχηθῶμε ἡ λαμπρὴ αὐτὴ προσπάθεια, ποὺ με τόσην ἐπιτυχία ἐγκαινίασε ἡ Δις Dufrenne, νὰ συνεχιστῇ με τὸν ἴδιον ὡραῖο τρόπο. Θὰ περιμένουμε τὴ δημοσίευση τῶν μικρογραφιῶν τοῦ περιφημοῦ Ψαλτηρίου Χλουντώφ ποὺ ὑπόσχεται ὁ κ. Α. Grabar στὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου τῆς Δδος Dufrenne.

Ἡ δημοσίευση τῆς σειρᾶς αὐτῆς τῶν εἰκονογραφημένων Ψαλτηρίων, ποὺ ἄρχισε με τόσο λαμπρὸ τρόπο, θὰ εἶναι μιὰ πολύτιμη εἰσφορά, καὶ με εὐγνωμοσύνη θὰ τὴν δεχτοῦν ὅσοι ἀσχολοῦνται με τὴ βυζαντινὴ μικρογραφία καὶ γενικότερα με τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ καὶ εἰκονογραφία.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Ν. Ι. Πανταζοπούλου, Ἐκκλησία καὶ Δίκαιον εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἴμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Θεσσαλονίκη 1960-1963. [Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπ. Ἐπετ. Σχ. Νομ. καὶ Οἰκον. Ἐπ., τομ. Η' σ. 685-775].

Ὁ συγγραφεὺς ἀσχολούμενος εἰδικῶς καὶ συστηματικῶς με τὴν ἐρευναν τοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν αὐτοῦ καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀρμόδιος νὰ διαπραγματευθῇ τὸ σημαντικὸν θέμα περὶ Ἐκκλησίας καὶ Δικαίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Κατ' ἀρχὰς ἐξετάζεται ἡ πολιτικοθρησκευτικὴ δικαιοδοσία τῆς Ἐκκλησίας καὶ αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας κατὰ τὴν πρὸ τῆς Ἀλώσεως περίοδον. Ἐκ τῆς «Ἐπαναγωγῆς» πληροφοροῦμεθα περὶ τοῦ διαχωρισμοῦ σφαιρῶν ἐπιρροῆς τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ πατριάρχου παρὰ τὰς ἀποκλίσεις, αἱ ὁποῖαι εἶχον σοβαρώτατα ἀποτελέσματα εἰς τὸ Βυζάντιον. Εἰς ἐκ τῶν κυριωτέρων λόγων, οἱ ὁποῖοι ὠδήγησαν τὸν Μωάμεθ τὸν κατακτητὴν νὰ χορηγήσῃ προνόμια εἰς τὸν πρῶτον μετὰ τὴν Ἀλωσιν πατριάρχην ἦτο καὶ ἡ διάστασις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ταῦτα ὅμως δὲν ἦσαν παραχώρησις πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ἀλλ' ἀποτέλεσμα παλαιᾶς συνηθείας ἐπικρατούσης εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Τὴν παλαιὰν αὐτὴν συνήθειαν ἐξετάζει ὁ συγγρ. ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος. Οἱ Τοῦρκοι ἐκ πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν λόγων ἐξηκολούθησαν τὴν πολιτικὴν ταύτην καὶ ἀνεγνώρισαν τὸ ἰσῦον δίκαιον εἰς τὴν Ἀνατολὴν. Διηύρυναν τὴν θρησκευτικὴν ἐξουσίαν τοῦ πατριάρχου καὶ κατέστησαν αὐτὸν ἐθνάρχην ὅλων τῶν ὑπηκόων εἰς αὐτὸν χριστιανῶν ὀρθοδόξων, ἀναγνώρισαντες οὕτω καὶ πολιτικὴν ἐξουσίαν εἰς αὐτόν. Διὰ τῶν χορηγηθέντων «προνομιακῶν ὀρισμῶν» ἐπεδιώκετο ἡ ἀναγνώρισις θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι οἰκονομικῶν ἀνταλλαγμάτων.

Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ πατριάρχου ὡς ἀρχηγοῦ πάντων τῶν χριστιανῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶχε μεγίστην σημασίαν, διό-

τι αὐτὴ δικαιοδοσία του ἀπέκτησαν οἰκουμενικὸν χαρακτῆρα. Αὐτὴ ἀρμοδιότητες αὐτοῦ ἐπεξετάθησαν ἐκ τῆς καταβολῆς πεσκειοῦ ἐπὶ τῆ ἀνόδω εἰς τὸν θρόνον.

Ἔνεκα τῆς ἐκτεταμένης δικαιοδοσίας τοῦ πατριάρχου θέματα ἀφορῶντα εἰς τὴν δικαστικὴν καὶ νομοθετικὴν ἐξουσίαν τῆς Ἐκκλησίας ἐφηρμόζοντο παντοῦ ὁμοιομόρφως. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἐμπεριστατωμένης συντόμου ἐξετάσεως τῶν σχέσεων τῶν Ἐκκλησιῶν Σερβίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας καὶ Ἀλβανίας πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ὑπὸ τὸ ὁποῖον τελικῶς αὐταὶ ὑπήχθησαν.

Ἡ Ἐκκλησία εἶχε καὶ δικαστικὴν ἐξουσίαν, τὴν ὁποίαν ὁ συγγρ. ἀνάγων εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Κ. Διαθήκης, παρακολουθεῖ συντόμως καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον, καὶ παρατηρεῖ ὅτι κατὰ τὸν 13ον αἰ. τὸ κράτος ἐμοιράζετο ταύτην μετὰ τῆς ἐκκλησίας. Τότε ἡ δικαιοδοσία τῆς Ἐκκλησίας ἐπεξετείνετο εἰς ὑποθέσεις πάσης φύσεως καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια κατ' οὐδὲν διέφερον τῶν πολιτικῶν, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους. Ὁ Μωάμεθ δίδων τὴν ἐξουσίαν εἰς τὸν Πατριάρχην ἐνεργεῖ ὡς διάδοχος τῶν αὐτοκρατόρων.

Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἦτο κατ' ἀρχὰς περιορισμένη καὶ οἱ πατριάρχαι προσεπάθησαν νὰ ἐπεκτείνουν ταύτην ἐφ' ὅλοκλήρου τοῦ πλάτους τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καὶ τοπικῶς εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας ὁμοιομόρφως.

Ἔνεκα τοῦ λόγου τούτου ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ νομικὰ βοηθήματα ὑπὸ τοῦ κλήρου, ἐν τῶν ὁποίων, ἡ «Ἐξάβιβλος» τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἐξεδόθη ἐπανειλημμένως, συνέδεσε τὸ δικαστικὸν καθεστὼς πρὸς τὸ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἔζησε παρ' ἡμῖν μέχρι τοῦ 1946. Τὸ δίκαιον τοῦτο ἐφηρμόσθη εἰς ὀλόκληρον τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου καὶ ὁ συγγρ. περιγράφει πῶς εἰσήχθη εἰς τὴν Βουλγαρίαν, εἰς τὴν Σερβίαν καὶ εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας, ὅπου καὶ ἐκωδικοποιήθη ἑλληνιστί. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ Ἐκκλησία συνέχιζε τὴν ἐκπολιτιστικὴν παράδοσιν τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ νομοθετικὴ δραστηριότης τῆς Ἐκκλησίας ἐκδηλοῦται κυρίως εἰς τὸ κληρονομικὸν καὶ οἰκογενειακὸν δίκαιον. Ἔνεκα δὲ τῆς συγκρούσεως εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα μετὰ τὸ ἐπικρατοῦν λαϊκὸν δίκαιον, ἡ Ἐκκλησία ἐπέδειξεν ἔντονον νομοθετικὴν δραστηριότητα. Ἀναλύονται με ἀριστοτεχνικὸν τρόπον δύο σχετικαὶ περιπτώσεις, ἡ τοῦ τραχώματος, ἀναγομένη εἰς τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον, καὶ ἡ τῆς τριμοιρίας, ἀναγομένη εἰς τὸ κληρονομικὸν δίκαιον. Σχετικῶς πρὸς τὴν τριμοιρίαν ἐξετάζονται καὶ τὰ ἰσχύοντα εἰς τὴν μητρόπολιν Οὐγγροβλαχίας καὶ αἱ δι' ἄλλων κωδίκων εἰσαγόμεναι διαφοραί.

Ἡ Ἐκκλησία, προσπαθοῦσα νὰ καταστήσῃ τὸ δίκαιον αὐτῆς οἰκουμενικόν, συνεχροῦσθη μετὰ τὸ ἰσχύον τουρκικὸν καὶ τὸ δημῶδες ἐθιμικὸν δίκαιον. Ἡ σύγκρουσις πρὸς τὸ πρῶτον συνέβη πρῶτον εἰς ζητήματα κληρονομιῶν καὶ κατόπιν εἰς τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον, ὅπου κατεβλήθη προσπάθεια πρὸς ἀνατροπὴν ἐπεμβάσεων τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν. Ἡ Ἐκκλησία διὰ τῆς ἐπιβολῆς πνευματικῶν ἐπιτιμίων ἐπεζήτησε νὰ περικταίῃ τὴν διὰ κετηνίου σύναψιν γάμων μεταξὺ ἑτεροθρήσκων καὶ μεταξὺ χριστιανῶν, διότι δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου διεδίδετο ἡ παλλακεία.

Ἐνεκα τῶν γάμων τούτων ἀνέκυπτον καὶ δισεπίλυτα κληρονομικὰ ζητήματα. Καὶ πρὸς τὸ λαϊκὸν δίκαιον συνεκρούσθη ἡ Ἐκκλησία, τόσον μάλιστα, ὥστε ἐζητεῖτο νὰ μὴ ἀναμιγνύωνται οἱ κληρικοὶ εἰς διαφορὰς διαζυγίου καὶ κληρονομίων. Εἰς τὰς συγκρούσεις ταύτας ἔθεσε τέρμα ἡ Γ' ἐν Τροιζήνι Ἐθνικὴ Συνέλευσις διὰ τῆς ἀπαγορεύσεως εἰς τοὺς κληρικούς ν' ἀσκοῦν δημόσια λειτουργήματα.

Ἐν συμπεράσματι ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ Ἐκκλησία ὑπῆρξεν ἡ μόνη ἐκπολιτιστικὴ δύναμις, διαμορφώσασα χριστιανικὸν πολιτισμὸν δι' ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἰμου. Διὰ τῆς συντηρήσεως τῶν ζωτικῶν θεσμῶν τῶν λαῶν αὐτῶν προητοίμασε τὴν ἔθνικὴν των ἀνεξαρτησίαν. Τὴν πολιτιστικὴν ταύτην ἀποστολὴν συνεχίζει μέχρι σήμερον ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία.

Ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη εἶναι ἄριστα διηρθρωμένη καὶ ἐξετάζει τὰ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ ὑπάρξαντα κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον καὶ εἰς ὠρισμένα σημεῖα παρακολουθεῖ τὴν τύχην μερικῶν θεσμῶν καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας. Αἱ κρίσεις τοῦ συγγραφέως εἶναι εὐστοχοὶ καὶ διαφωτιστικαὶ καὶ ἡ ἐπαγωγὸς ἐκθεσις καθιστᾷ τὸ βιβλίον προσιτὸν καὶ εἰς μὴ εἰδικούς. Ἡ πλουσία βιβλιογραφία δεικνύει ὅτι τὸ ἔργον ὑπῆρξε προῖον πολλῆς γνώσεως καὶ σκέψεως. Ἀξιόλογα εἶναι τὰ ἐκτιθέμενα περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου εἰς τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς καὶ τὰ περὶ τῆς προϊστορίας τῶν προνομίων. Ὁμοίως διαφωτιστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐκθεσις περὶ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας εἰς τὸ Βυζάντιον, διότι πολλοὶ ὁμιλοῦν περὶ καισαροπαπισμοῦ. Εἰς τὰς τελευταίας σελίδας ὁ ἀναγνώστης θὰ ἐπεθύμει νὰ γίνῃ διεξοδικώτερος λόγος περὶ τῆς συγκρούσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου πρὸς τὸ λαϊκόν, ὡς καὶ περὶ τῶν λόγων οἱ ὅποιοι προεκάλεσαν ταύτας. Σχετικῶς πρὸς τοῦτο γεννᾶται καὶ ἡ ἀπορία κατὰ πόσον τὸ βυζαντινὸν δίκαιον προσηρμόζετο εἰς τὴν τότε κρατούσαν κατάστασιν καὶ ἂν ἡ ἀνάπτυξις τοῦ λαϊκοῦ δικαίου δὲν παρεκωλύθη ἐκ τῆς ἐπιβολῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ταῦτα ὅμως ἴσως ἐξέφευγον τῶν ὁρίων τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης.

ΙΩΑΝ. Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Θησέως Στ. Τζαννετάτου, Τὸ πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ ἐπιτομὴ αὐτοῦ. Κριτικὴ ἔκδοσις αὐτῶν. Ἐν Ἀθήναις 1965. Σελ. 8', 184, VII.+26 φωτοτυπικοὶ πίνακες.

Τὴν 12η Ἰουλίου 1264 ὁ παλατῖνος κόμης Ριχάρδος Ὀρσίνι ἐπικύρωσε μὲ ἐιδικὸν πρακτικὸν τὰ κτήματα τῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας μετὰ ἀπὸ συμφωνία μὲ τὸν ἐπίσκοπο Ἐρρίκο. Τὸ ἔγγραφο αὐτό, σπουδαιότατο γιὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν, τὴν τοπογραφίαν, τὸ τοπωνυμικὸν καὶ τὸ ἀνθρωπωνυμικὸν τοῦ νησιοῦ, ἦταν ὡς τώρα γνωστὸ μόνον ἀπὸ τὴν ἀτελεῖ ἔκδοσίν του ἀπὸ τοὺς F. Miklosich - J. Müller, Acta et diplo-

mata greca Medii Aevi., τόμ, 5, σελ. 16-67 (συντομογρ.: MM). Το πρωτότυπο έγγραφο σωζόταν ως το 1953 στον καθολικό ναό του Ἁγίου Μάρκου τῆς Ζακύνθου. Ἐκεῖ τὸ εἶδαν πολλοὶ μελετητὲς καὶ φωτογραφήθηκε ἀπὸ τὸν Δ. Ζακυνθινό, ὁ ὁποῖος σὲ ἓνα ἄρθρο ἔθεσε τὰ κύρια προβλήματα πού παρουσιάζει¹. Τὸ 1938 παραχώρησε τὶς φωτογραφίες στὸν Θ. Τζαννετᾶτο, ὁ ὁποῖος, ἐρευνώντας συμπληρωματικὰ τὸ ἴδιο ἀρχεῖο, ἀνακάλυψε δύο ἀκόμη σχετικὰ ἔγγραφα: α) ἓνα ἀντίγραφο τοῦ πρακτικοῦ, πὸ ἐγινε μεταξὺ 1675 καὶ 1677, καὶ β) μία «ἐπιτομὴ» τοῦ πρακτικοῦ, δηλαδὴ ἀναγραφὴ τῶν ἰδίων κτημάτων κατὰ περιοχάς, πὸ ἐγινε ἀπὸ τὸν ἱερέα Γεώργιο Μεταξά τὸ 1677 (ἢ τὸ 1678) «μὲ τὴν πρόσταξιν τοῦ . . . ἐπισκόπου λατίνου» Giacinto Conigli (1675-1695). Τὸ 1939 ὁ Θ. Τζαννετᾶτος ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν παρουσιάζοντας ὡς διατριβὴ «δακτυλόγραφον ἔκδοσιν» μόνο τοῦ κειμένου τοῦ πρακτικοῦ. Ἐκτοτε δημοσίεψε σχετικὰ μελετήματα². Τὸ 1953 ὅλα τὰ ἔγγραφα πὸ μνημονεύσαμε χάθηκαν ὀριστικὰ μὲ τοὺς μεγάλους σεισμοὺς πὸ κατέστρεψαν τὴν Ζάκυνθο.

Στὸ βιβλίον πὸ παρουσιάζουμε, μετὰ ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ στὴν ὁποία ἀναλύεται ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἐγγράφου καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ σημασία του καθὼς καὶ ἡ σημασία τῆς ἐπιτομῆς (ἡ τελευταία ἔχει σημασία γλωσσικὴ καὶ τοπογραφικὴ)³, παρέχεται ἡ ἔκδοση ὁλόκληρου τοῦ πρακτικοῦ καὶ μέρους τῆς ἐπιτομῆς. Ἡ ἔκδοση τοῦ πρακτικοῦ (σελ. 28-99) βασίζεται στὶς φωτογραφίες τοῦ πρωτοτύπου (οἱ ὁποῖες ἀναπαράγονται σὲ 26 πίνακες στὸ τέλος τοῦ τόμου: δυστυχῶς λείπουν —ἔχουν χαθῆ;— τρεῖς φωτογραφίες, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς στ. 34-64, 427-464, 665-699): στὸ ὑπόμνημα ἀναφέρονται οἱ γραφές τοῦ ἀντιγράφου τοῦ 1677, ὑποθέτω μὲ βᾶσιν τὴν παραβολὴ πὸ εἶχε κάνει ὁ ἐκδότης. Ὅσο γιὰ τὴν ἐπιτομὴ, ὁ ἐκδότης εἶχε δικό του χειρόγραφο ἀντίγραφο, ἀπὸ τὶς 54 σελίδες τοῦ ὁποῖου σήμερα σώζονται

1. Δ. Α. Ζακυνθινό, Τὸ κτηματολόγιον τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, Ἑλληνικά 5 (1932) 323-333.

2. Τὸ πρακτικὸν τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264, Byzant.-Neogr. Jahrb. 18 (1950) 170-184. Τὸ πρακτικὸν τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ ἐπιτομὴ αὐτοῦ, Ἐκδοσις αὐτῶν, Πλάτων 13 (1961) 161-164 (ἀνακοίνωση πὸ διαβάστηκε στὸ 12ο Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀχρίδα 1961). Ἡ τοπογραφία τῆς Κεφαλληνίας κατὰ τὸ πρακτικὸν τοῦ 1264 καὶ τὴν ἐπιτομὴν αὐτοῦ, Ἀθηνᾶ 65 (1961) 177-190. Τὴν ἔκδοσιν τοῦ πρακτικοῦ καὶ τῆς ἐπιτομῆς ὁ Θ. Τζαννετᾶτος παρουσίασε καὶ στὸ Γ' Πανιώνιον Συνέδριον (Σεπτέμβριος 1965).

3. Ἡ ἐπιτομὴ εἶναι γραμμὴν στῆ δημοτικῇ συγχρίνοντάς τιν λουπὸν μὲ τὸ πρωτότυπον μμποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν 13ο στὸν 17ο αἰῶνα. Ἡ περίπτωσις εἶναι ἀξιοσημείωτη, ἐπειδὴ τὸ κείμενον γράφτηκε καὶ μεταφράστηκε στὴν Κεφαλληνία. Σὲ ἄλλες περιοχὰς ἔχουμε ἀνάλογα παραδείγματα: πρβ. π.χ. L. Petit, Actes du Pantocrator, Vizantijskij Vremennik 10, prilozhenie 2, ἀρ. VIII καὶ VIII bis.

μόνο 34, που εκδίδονται στις σελ. 100-129 του βιβλίου. Ἀκολουθοῦν ἑκτενεῖς πίνακες (πίναξ λέξεων τοῦ πρακτικοῦ, πίναξ ὀνομάτων τοῦ πρακτικοῦ, πίναξ λέξεων τῆς ἐπιτομῆς, πίναξ ὀνομάτων τῆς ἐπιτομῆς), οἱ ὁποῖοι διευκολύνουν τὴ χρησιμοποίηση τῶν κειμένων καὶ τὴ σύγκριση τῶν πληροφοριῶν που παραδίδουν (προσωπικὰ νομίζω πὼς θὰ ἦταν πρακτικότερο νὰ ὑπῆρχε ἓνα μόνο γενικὸ εὔρετήριο ὅλων τῶν λέξεων καὶ ὀνομάτων). Τὸν τόμο κλείνουν οἱ σελ. I-VII μὲ παροράματα.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὸ ὅτι ἡ νέα ἔκδοση ἀποτελεῖ σημαντικὴ πρόοδο σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἔκδοση τῶν MM καὶ ὅτι ἡ χρησιμοποίησή της εἶναι εὐκολώτερη χάρι στοὺς ἑκτενεῖς πίνακες που τὴν συνοδεύουν. Ἡ μέθοδος ὅμως που ἀκολουθήθηκε εἶναι ἀρκετὰ ιδιότυπη: ἡ μεταγραφή δὲν ἔχει γίνει οὔτε μὲ τὸν διπλωματικὸ τρόπο (πανομοιότυπη ἔκδοση τοῦ ἔγγραφου μὲ δῆλωση ὅλων τῶν βραχυγραφιῶν οἱ προτεινόμενες διορθώσεις μπαίνουν στὸ ὑπόμνημα) οὔτε μὲ τὸν κριτικὸ (κείμενο ἀποκατεστημένο· οἱ ἐσφαλμένες γραφές μπαίνουν στὸ ὑπόμνημα). Σύμφωνα μὲ ὀρισμένες ἀρχές, οἱ ὁποῖες ἐκτίθενται στὶς σελ. 24-26 (ἡ ὑπ' ἀρ. 4 καλὸ θὰ ἦταν νὰ εἶχε παραλειφθῆ), λέξεις, τίς ὁποῖες τὸ ἔγγραφο χωρίζει, ἐνώθησαν σιωπηρὰ (π.χ. στ. 272 *περὶ ἔλθων* ἐκδίδεται *περιελθῶν* καὶ παραλείπεται ὁ τόνος τοῦ *περὶ*), ἐνῶ ἀντίθετα χωρίστηκαν, ἐπίσης σιωπηρὰ, λέξεις τίς ὁποῖες τὸ ἔγγραφο ἐνώνει (π.χ. στ. 379 *προσκεφαλῆς*, ἐκδίδεται *προς κεφαλῆς*, χωρὶς νὰ ἀποκατασταθῆ ὁ τόνος τοῦ *πρός*). Δὲν δηλώθησαν οἱ συντομογραφίες παρὰ μόνο ἐκείνες «διὰ τὴν ἀνάλυσιν τῶν ὁποίων δύναται νὰ προκύψῃ ἀμφισβήτησις» ἢ ἐκείνες που βρίσκονται σὲ λέξεις «εἰς τὰς ὁποίας εἶναι δυνατὴ ποικιλία καταλήξεως». Ὅπως εἶναι φυσικὸ, στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ συστήματος αὐτοῦ ὑπαισέρχεται σημαντικὰ ἡ ὑποκειμενικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἐκδότη· ἔτσι ὁ μελετητῆς δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι βέβαιος ὡς πρὸς τὰ γράμματα που ὑπάρχουν πραγματικὰ στὸ ἔγγραφο. Θὰ ἀναρωτηθῆ ἑξῆς κανεὶς γιὰ τὴ σκοπιμότητα τῶν διορθώσεων που εἰσάγονται στὸ κείμενο. Γιατί π.χ. νὰ διορθώνεται τὸ *γαβροὶ* σὲ *γαμβροὶ* ἀφοῦ πρόκειται γιὰ διαφορὰ φωνητικὴ (στ. 570); Γιατί στὸν στ. 999 νὰ γραφτῆ *τὸν Καρινόν*, ἐνῶ τὸ ἔγγραφο δίνει τὴν ἐνδιαφέρουσα φωνητικὰ γραφὴ *τὸν Γκαρινόν*; Ἐφόσον τὸ ἔγγραφο εἶναι πρωτότυπο, οἱ διορθώσεις στὸ κείμενο δὲν ἔχουν νόημα. Συνεπῶς νομίζω ὅτι ἂν ἐφαρμόζονταν οἱ κανόνες που πρόσφατα θεσπίσθησαν ἀπὸ διεθνή ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων¹, ἡ ἔκδοση θὰ κέρδιζε σημαντικὰ.

Γιὰ τὴν πιστότητα τῆς μεταγραφῆς δημιουργοῦνται κάποτε ἀμφιβολίες². Δὲν μπορεῖ κανεὶς, μελετώντας τὸ βιβλίον, νὰ μὴ λυπηθῆ γιὰ

1. F. Dölger, H. Grégoire, V. Laurent, P. Lemerle, M. Manoussakas, S. G. Mercati, Règles à suivre pour l'édition des Actes byzantins, REB 10 (1952) 124-128.

2. Πρβ. Ν. Παναγιωτάκη, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. 34 (1965) 372-384. Χωρὶς νὰ ἔχω κάνει συστηματικὴ παραβολὴ τοῦ ἐκδεδομένου κειμένου μὲ τίς φωτογραφίες, θὰ πρότεινα νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθες διορθώσεις που

τὴν ἔλλειψη σχολιασμοῦ, ἱστορικοῦ, τοπογραφικοῦ καὶ πραγματικοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ νὰ μὴν ἀναζητήσῃ ἓνα χάρτη τῆς Κεφαλληνίας, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπέτρεπε τὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου καὶ τὴ γεωγραφικὴ τοποθέτησιν τῶν κτημάτων ποῦ ἀναφέρονται. Θὰ ἦταν ἴσως προτιμότερο νὰ ὑπάρχῃ τέτοιος σχολιασμός, παρὰ τὸ ἐξαιρετικὰ ἐκτεταμένο κριτικὸ ὑπόμνημα, ποῦ γίνεται δύσχρηστο, ἐφόσον παρέχονται ἀκόμη καὶ γραφές τῶν ΜΜ ὅμοιες πρὸς τὴ γραφὴν τοῦ κειμένου, ἀσάκεις ἰδία παρίστατο ἀνάγκη νὰ δειχθῇ ὅτι παρ' αὐτοῖς (=ΜΜ) δὲν ὑπάρχει ἡ ἐνδεχομένη ἄλλη γραφὴ τῆς λέξεως, π.χ. στ. 1047 ἀμπέλιον, ἀμπλι. (πρωτότυπο), ἀμπέλι (ἀντίγραφο), -λιον ΜΜ. Ἐνταῦθα ἦτο δυνατὴ καὶ ἡ γραφὴ: ἀμπέλιον (σελ. 26). Ἀφοῦ ὅμως ἡ ἀνάλυσιν τῆς συντομογραφίας εἶναι αὐθαίρετη, ἀναρωτιέται κανεὶς τί ἐνδιαφέρον ἔχει νὰ ὑπενθυμίζεται τὸ πῶς τὴν ἀνέλυσαν οἱ ΜΜ;

Ἐπὶ πλέον, ὁ ἱστορικὸς καὶ τοπογραφικὸς ὑπομνηματισμὸς θὰ μποροῦσε χωρὶς ἄλλο νὰ βοηθήσῃ στὴν καλύτερη ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου· γιὰ νὰ διαβασθῇ καὶ νὰ ἀποκατασταθῇ ἱκανοποιητικὰ ἓνα κείμενο τεχνικὸ μὲ πολυάριθμες συντομογραφίες χρειάζεται προηγουμένως νὰ γίνῃ λεπτομερειακὴ μελέτη τῆς σύνθεσός του καὶ νὰ ἀποτολμηθῇ ἡ ἐρμηνεία του. Στὴν προκειμένη περίπτωσιν, μιὰ τέτοια μελέτη θὰ ἀπέτρεπε ἀναγνώσεις ὅπως Βαρβαρ(ά)τ(ου) ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Βαρβάρου (στ. 148, πρβ. στ. 546 καὶ τὴν ἀντίστοιχὴν γραφὴν τῆς ἐπιτομῆς καθὼς καὶ Ἡλ. Τ σ ι τ σ έ λ η, Συλλογὴ ὀνοματοθεσιῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας, Ἀθῆναι 1877, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Παρνασσό, σελ. 36). Ἐπίσης θὰ μποροῦσε νὰ συμπληρωθῇ ἡ ὑπόσ. 3 τῆς σελ. 5 σχετικὰ μὲ τὸ τοπωνύμιον Ἄβυθος· πρβ. Τ σ ι τ σ έ λ η, ἔ.ἀ. σελ. 7. Μιὰ τέτοια μελέτη θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ γίνῃ καὶ μὲ βᾶσιν τῆ ζωντανῆ παραδόσιν: ἂν πιστέψῃ κανεὶς τὸν Τ σ ι τ σ έ λ η, Κεφαλληνιακὰ Σύμμεικτα Β', Ἀθήνα 1960 σελ. 483-492, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὀνόματα καὶ τὰ τοπωνύμια ποῦ ἀναφέρονται στὸ πρακτικὸ τοῦ 1264 ὑπάρχουν (ἢ ὑπῆρχαν ὡς τις ἀρχές τοῦ αἰῶνα) στὴν Κεφαλλονία. Ἐς σημειωθῇ τέλος ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Τσιτσέλης (ἔ. ἀ. σελ. 273 κέ.) ἔχει ἀσχοληθῇ εἰδικὰ μὲ τὰ μοναστήρια τῆς Κεφαλληνίας ἀφιερώνοντας χωριστὸ κεφάλαιον στὰ μοναστήρια ποῦ ἀναφέρονται στὸ πρακτικόν.

Ἐπίσης, ἂν γινόταν συστηματικὸς σχολιασμὸς τοῦ ἐγγράφου, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποφευχθοῦν παραγνώσεις ὡς πρὸς τὰ ἀριθμητικὰ καὶ

ὑπέπεσαν στὴν ἀντίληψή μου: στ. 40, πρέπει προφανῶς νὰ διαβασθῇ τὸ παρτικάζον τῶν γράμματι γάμμα· στ. 176/7, ἀντὶ ἀχι του ὄρ(ου)ς (;) λέγεται Κένταρχος ὁ Φαγρίς, γρ. ἀπερ [κατεῖχεν (;)] Λέ(ων) κένταρχ(ος) ὁ Φαγρίς (πρβλ. στ. 154, 306)· στ. 187 γιὰ νὰ ἀποκατασταθῇ τὸ νόημα, ἡ τελεία πρέπει νὰ μῆθ' ἀπὸ τὴν λέξιν ἐπισκοπῆς· στ. 274, ἀντὶ δωρεῖν γρ. δωρε(άν)· στ. 422, ἀντὶ Λέων, γρ. Λέωντ(ος)· στ. 498, ἀντὶ ὄκ ἡμ. γρ. οκθ' (ἡμισυ)· στ. 511, ἀντὶ μοδίων ἰδ' ἡμ., γρ. μοδ(ίον) (ἡμίσεος) (τετάρτον)· στ. 516, οἱ λέξεις τῆς συνκίας μοδίων πρέπει νὰ ὀβελισθοῦν ἀφοῦ ξαναγράφονται διορθωμέναι ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν γραφέαν στὴν συνέχεια· στ. 558, οἱ λέξεις τῆς Συνκίας τὸ κάτωθ(εν) πρέπει νὰ ὀβελισθοῦν: διττογραφία.

τις τεχνικές συντομογραφίες τῶν μέτρων γῆς. Παρατηρήθηκε π.χ. ὅτι στὴν ἔκδοση ἢ συντομογραφία τοῦ δ' ($1/4$) συνεχῶς διαβάζεται λαθεμένα. Ἐπίσης ἡ συντομογραφημένη γραφή τοῦ μέτρου (χωρητικότητας καὶ) ἐπιφανείας *λίτρα* ($= 1/12$ τοῦ μοδίου) διαβάζεται συστηματικὰ ὡς *μόδιος* (π.χ. στ. 528, 534, 933, 936), χωρὶς ἔνδειξη τῆς τελείως διαφορετικῆς συντομογραφίας. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι στὰ σημεῖα ὅπου τὸ κείμενο δίνει τὴ συνολικὴ ἔκταση μιᾶς ομάδας χωραφιών ἢ ἀμπελιῶν, οἱ ἀθροίσεις εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπαληθευθοῦν· ἀντιθέτως, ἀν ἀποκατασταθοῦν οἱ ὀρθοὶ ἀναγνώσεις, οἱ ἀθροίσεις δίνουν, ὅπως εἶναι φυσικό, τὴ στρογγυλοποιημένη συνολικὴ ἔκταση τῶν κτημάτων, στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται¹. Ἄς προστεθῇ ὅτι στὰ ἀθροίσματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ὁ γραφέας προτάσσει τὴ συνηθισμένη συντομογραφία τῆς λέξης *ὄμοῦ*, ἢ ὁποῖα στὴν ἔκδοση ἢ παραλείπεται ἢ μεταγράφεται ὡς *χωράφια* (χωρὶς ἔνδειξη τῆς συντομογραφίας) ἀκόμη κι ὅταν τὰ προστιθέμενα κτήματα εἶναι ἀμπέλια: στ. 251, 404, 498, 516, 547, 558, 562 καὶ 984.

Ἐνα πρόβλημα ποῦ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε ἀντιμετωπισθῇ εἶναι ἡ σύνθεση τοῦ ἔγγραφου. Τὸ πρακτικὸ εἶχε σωθῇ σὲ ἓνα εἰλητὸ $9,85 \times 0,19-0,23$ μ., ποῦ τὸ ἀποτελοῦσαν 26 κομμάτια περγαμνῆς ραμμένα μεταξὺ τους μὲ λεπτὲς ταινίες περγαμνῆς. Στὸ κάτω μέρος ὑπῆρχε, ὡς τὸ 1855 τουλάχιστον, ἡ κέρινη σφραγίδα τοῦ Ριχάρδου Ὁρσίνι. Τὸ κείμενο εἶχε γραφῆ ἀπὸ δύο γραφεῖς (γιὰ λόγους πρακτικοὺς θὰ ἀναφέρονται ὡς Α καὶ Β): τὸ πρῶτο μέρος τοῦ πρακτικοῦ, στ. 1-596, ποῦ ἐκάλυπτε τὰ 15 πρῶτα κομμάτια τῆς περγαμνῆς, εἶχε γραφῆ ὀλόκληρο ἀπὸ τὸν γραφέα Α. Στὸ δεῦτερο μέρος, οἱ στ. 597-914 καὶ 985-1105, δηλαδὴ τὰ κομμάτια 16-21 καὶ 23-26 τῆς περγαμνῆς, εἶχαν γραφῆ ἀπὸ τὸν γραφέα Β· οἱ στ. 915-984, ποῦ ἀντιστοιχοῦν στὸ 22^ο κομμάτι τῆς περγαμνῆς, ἀπὸ τὸν Α.

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ πρακτικοῦ ἀποτελεῖ μιὰ πλήρη ἐνότητα. Ὅπως συμβαίνει συνήθως στὰ ἔγγραφα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἀρχίζει μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν χωραφιῶν: πρῶτα τὰ χωράφια ποῦ ἀνήκουν στὴν ἐπισκοπὴ Κεφαλληνίας (στ. 1-163), κατόπι τὰ χωράφια τῆς μονῆς (πρβ. στ. 178) τῆς Ἁγίας Θέκλης (στ. 163-187), τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τῆς ἐπισκοπῆς (στ. 187-253), τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἐσδρὸς (στ. 254-404), τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Λέοντος (στ. 405-498). Ἀκολουθεῖ ἀντίστοιχη ἀναγραφὴ τῶν ἀμπελιῶν, ἢ ὁποῖα προαναγγέλλεται μὲ τὴ λέξη *vigne*, γραμμμένη στὸ διάστιχο: τὰ ἀμπέλια τῆς ἐπισκοπῆς (στ. 499-516), τοῦ Ἁγίου Ἐσδρὸς (στ. 517-547), τοῦ Ἁγίου

1. Π.χ. τὸ πραγματικὸ ἀθροῖσμα τῆς ἐκτάσεως τῶν ἀμπελιῶν τοῦ Ἁγίου Ἐσδρα (στ. 517-547) εἶναι 41 μόδιοι καὶ 2 λίτρες, δηλαδὴ $41 \frac{1}{8}$ μόδιοι· τὸ ἔγγραφο περιέχει τὴν στρογγυλοποιημένη ἔνδειξη 41 $\frac{1}{2}$ μόδιοι. Τὰ χωράφια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (στ. 915-985) ἔχουν πραγματικὴ ἔκταση 182 μοδίων καὶ 9 λίτρων ($182 \frac{3}{4}$ μοδίων)· τὸ ἔγγραφο παρέχει τὴν στρογγυλοποιημένη ἔνδειξη: 183 μοδίων.

Λέοντος και τῆς Ἁγίας Θεέκλας (στ. 548-558), τοῦ Ἁγίου Νικολάου (στ. 559-562) Στὸ τέλος ἔρχεται ἡ ἀπαρίθμηση τῶν ἀνθρώπων¹, ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐπισκοπή: διακρίνονται σὲ «ὑποτελεῖς» (στ. 563-576), τῶν ὁποίων ἀναγράφεται ἡ οἰκογενειακὴ κατάσταση καὶ ὁ φόρος ποὺ ὁ καθένας τοὺς πληρώνει, καὶ σὲ «ἐκπαλαὶ ἀρχαιοπαροῖκους» (στ. 577-587), τῶν ὁποίων ἀναγράφεται ἐπίσης ἡ οἰκογενειακὴ κατάσταση (χωρὶς μνεῖα φόρου): δηλώνεται, ὅτι αὐτοὶ καὶ οἱ ἀπόγονοὶ τοὺς εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπηρετοῦν τὴν ἐπισκοπή. Ἀκολουθεῖ ἡ μνεῖα τῶν ἐγγυήσεων γιὰ τὴν αἰώνια κατοχὴ καὶ νομὴ ποὺ εἶχε ἡ ἐπισκοπή, καθὼς καὶ τῶν περιστάσεων ὑπὸ τίς ὁποῖες συντάχθηκε τὸ πρακτικὸ, ἡ χρονολογία, καὶ ἓνα ὑπερόγραφο στὸ ὁποῖο σημειώνονται ἓνα σπῆτι στὸ κάστρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τὸ ὄνομα μιᾶς παροῖκου (:), τὰ ὁποῖα εἶχαν παραλειφθῆ στὶς προηγούμενες ἀναγραφὰς (στ. 587-596).

Ὁ γραφέας Α συνήθως σημειώνει στὸ τέλος κάθε ομάδας κτημάτων τὸ στρογγυλοποιημένο ἄθροισμα τῶν μοδίων τῶν κτημάτων, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸν ἀριθμὸ κτημάτων, τὰ ὁποῖα ἀνέφερε χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὸ ἐμβαδὸν τοὺς (ἀμοδολόγητα κομμάτια)². Σὲ δύο περιπτώσεις ἔχει παραλείψει τὴν ἀνακεφαλαιωτικὴ αὐτὴ ἔνδειξη (χωράφια τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τῆς Ἁγίας Θεέκλας). Σὲ ἄλλες δύο, ὅπου τὴν εἶχε ἐπίσης ἀρχικὰ παραλείψει, τὴ συμπλήρωσε ἐκ τῶν ὑστέρων, μὲ προσθήκη στὸ διάστιχο (στ. 516/517, 558/559): εἶναι ἀκριβῶς τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα περιγράφονται τὰ ἀμπέλια τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τῆς Ἁγίας Θεέκλας. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε τί εἶδους πηγὲς χρησιμοποίησε ὁ γραφέας Α καὶ μὲ ποῖο τρόπο συμπύλησε τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ πρακτικοῦ. Ὑποθέτουμε ὅτι προσπάθησε νὰ συγχωνεύσῃ πολλὰ ἐπὶ μέρους κτηματολόγια (τὸ κτηματολόγιο τῆς ἐπισκοπῆς, τὸ κτηματολόγιο τῆς Ἁγίας Θεέκλας, τοῦ Ἁγίου Νικολάου κλπ.) καταγράφοντας, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπά του³, πρῶτα ὅλα τὰ χωράφια καὶ κατόπι ὅλα τὰ ἀμπέλια. Στὰ πῦθ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχαν τὰ ἄθροίσματα τῶν μοδίων: ὁ γραφέας ἀντέγραψε τὰ συγκεντρωτικὰ στοιχεῖα. Ὅταν στὰ κτηματολόγια δὲν ὑπῆρχαν ἄθροίσεις (περιπτώσεις

1. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ὄνομα τοῦ μοναστηριοῦ, βραχυγραφημένο στὸ πρωτότυπο, ἔχει διαβασθῆ ἄγιον Νικήτα, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἔνδειξη συντομογραφίας. Νομίζω ὅτι ἡ ἀνάγνωση Νικολάου ἐπιβάλλεται ὄχι μόνον ἀπὸ λόγους παλαιογραφικούς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ πρακτικοῦ.

2. Δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει λόγος νὰ διορθωθῇ τὸ ἀμοδολόγητα τοῦ πρωτοτύπου σὲ ἀμοδ(ι)ολόγητα (στ. 404, 498, 984), οὔτε τὸ μοδολογήσαι σὲ μοδ(ι)ολογήσαι (στ. 253).

3. Τὸ ὅτι τὸ πρακτικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀντίγραφα παλαιότερων ἐγγράφων φαίνεται καὶ ἀπὸ τίς πολυάριθμες διττογραφίες (π.χ. στ. 316, 558, 818/6 κλπ.). Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ ὅτι στοὺς περιορισμοὺς τὰ κτήματα τῶν μονῶν διακρίνονται σαφῶς ἀπὸ τὰ κτήματα τῆς ἐπισκοπῆς: πρβλ. στ. 78, 83, 118, 150, 374, 393/4, 425/6, 463, 466 (ὅπου, νομίζω, πρέπει νὰ γραφῆ ἐπισκοπῆς), 482, 492, 494, 540, 544, 894.

τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τῆς Ἀγίας Θέκλας), ὁ γραφέας Α ἀντέγραψε χωρὶς νὰ παρέμβῃ, καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων συμπλήρωσε στὸ διάστιχο τὰ ἀνακεφαλαιωτικὰ δεδομένα μόνο ὡς πρὸς τὰ ἀμπέλια, τῶν ὁποίων ὁ κατάλογος ἦταν σύντομος καὶ συνεπῶς οἱ ἀθροίσεις εὐκόλες.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ πρακτικοῦ, γραμμένο κυρίως ἀπὸ τὸν γραφέα Β, περιέχει τὴν ἀναγραφή ἄλλων κτημάτων: τῆς μονῆς (πρβ. στ. 604) τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου (στ. 597-654), τῆς ἐπισκοπῆς (στ. 655-833), τῆς μονῆς (πρβ. στ. 881, 893, 910) τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων (στ. 834-914), τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (στ. 915-985, γραμμένοι ἀπὸ τὸν γραφέα Α, καὶ στ. 985-993, γραμμένοι ἀπὸ τὸν γραφέα Β, πρβ. καὶ πιδό κάτω), τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ἁτροῦ (στ. 994-1077). Στὴν ἀναγραφή αὐτὴ δὲν καταγράφονται χωριστὰ τὰ χωράφια ἀπὸ τὰ ἀμπέλια (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς στ. 915-985, ποὺ εἶναι γραμμένοι ἀπὸ τὸν γραφέα Α). Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγραφή τῶν «ἀνθρώπων» (οἰκογενειακὴ κατάσταση καὶ φόρος) ποὺ ἀνήκουν στὶς ἐξῆς «πρόνοιες»: Ἀγίων Ἀναργύρων (στ. 1078-1081), Ἀγίου Γεωργίου (στ. 1082-1085), Ἁτροῦ (στ. 1086-1088), Πεσάδος (στ. 1089-1093), Λιβανθοῦ (στ. 1094-1097), Κρανίας (στ. 1098-1101): στὸ τέλος ἀναφέρονται μερικὸι ἄνθρωποι «οἵτινες ὄσιν ἀπὸ τοῦ μέρους τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιερέως» καὶ οἱ ὁποῖοι τὸ 1264 εἶχαν ἀποδράσει ἀπὸ τὴν Κεφαλληνία.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ «πρόνοιες» Πεσάδος, Λιβανθοῦ καὶ Κρανίας, τῶν ὁποίων ἀναφέρονται οἱ «ἄνθρωποι», ἀντιστοιχοῦν, κατὰ κάποιον τρόπο, μὲ τὰ κτήματα τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου καὶ τῆς ἐπισκοπῆς, ποὺ ἀναφέρονται ἐπίσης στὸ δεύτερο τμήμα τοῦ πρακτικοῦ (πρβ. στ. 597, 613, 650, 719, 750 κέ.). Συνεπῶς τὸ δεύτερο τμήμα ἔχει συνταχθῆ ὅπως καὶ τὸ πρῶτο: προηγεῖται ἡ ἀναγραφή τῶν κτημάτων καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγραφή τῶν ἀνθρώπων. Ἡ θεμελιώδης διαφορὰ ἀπὸ τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ πρακτικοῦ εἶναι ὅτι στὸ δεύτερο δηλώνεται πὼς οἱ «ἄνθρωποι» ἀνήκουν σὲ «πρόνοιες» (πρβ. καὶ στ. 916). Τὸ συμπέρασμα ἔρχεται ἀβίαστα: στὸ πρῶτο μέρος τοῦ πρακτικοῦ περιέχονται τὰ κτήματα τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζονται ὡς ἐλεύθερη ἰδιοκτησία τῆς ἐπισκοπῆς ἢ τῶν μοναστηριῶν ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπ' αὐτήν· στὸ δεύτερο περιέχονται οἱ «πρόνοιες», δηλαδή τὰ κτήματα τῆς ἐπισκοπῆς ἢ τῶν μονῶν, τὰ ὁποῖα ὑπέχουν στρατιωτικὲς ὑποχρεώσεις.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι τὸ 22^ο κομμάτι τῆς περιγραμμῆς ἔχει γραφῆ ὁλόκληρο ἀπὸ τὸν γραφέα Α, ὁ ὁποῖος καὶ τὸ ἐνσωμάτωσε στὸ ἔγγραφο. Στὸ κομμάτι αὐτὸ περιγράφονται τὰ κτήματα τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (στ. 916-985). Ὁ γραφέας Α εἶχε γράψει ἀρχικὰ τὸν τίτλο «Ὁμοίως καὶ τὰ τοῦ Ἡρακλείου, τῆς προνοίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τὰ τῆς μονῆς» (στ. 916)· ὅταν ὅμως προσάρμοσε τὸ 22^ο κομμάτι κάτω ἀπὸ τὸ 21^ο, διόρθωσε τὸν τίτλο, ξαναγράφοντάς τον στὸ κάτω μέρος τοῦ 21^{ου} κομματιῶ (στ. 915, τὸν ὁποῖο ὁ ἐκδότης ὀβελίζει): «Ὡσαύτως καὶ τῆς ἁγίας μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Ἁρακλέως». Συνεπῶς, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἐκδότη, πιστεύω ὅτι ὁ στ. 916 πρέπει νὰ ὀβελισθῇ καὶ ὁ 915 νὰ διατηρηθῇ.

*Ὡς σημειωθῇ ὅτι στὸ σημεῖο ὅπου ὁ γραφέας Α ἔχει παρεμβάλ-

λει τὸ 22^ο κομμάτι τῆς περγαμηνῆς ὑπῆρχε πιθανότατα τὸ ἴδιο κείμενο γραμμένο ἀπὸ τὸν γραφέα Β. Ἐκφράζω αὐτὴ τὴν εἰκασία διότι στὴν κορυφὴ τοῦ 24^{ου} κομματιοῦ τῆς περγαμηνῆς, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς περιγραφῆς τῶν κτημάτων τῆς Θεοτόκου τῆς "Ατρου, διαβάζεται ἕνας στίχος γραμμένος ἀπὸ τὸν γραφέα Β καὶ κουτσουρεμένος, ἐπειδὴ εἶναι ἡ περγαμηνὴ κομμένη: *ἐτ[ερον] ἀμ[πέλιον] τοῦ Πλατανίου μο[δίου] α'*. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ στίχου αὐτοῦ δὲν ἀναφέρεται στὴν ἔκδοσιν, φαίνεται ὅμως καὶ διαβάζεται στὴν 24^η φωτογραφία¹. Πρόκειται γιὰ τὴ φράση, μὲ τὴν ὁποία τελειώνει (στ. 983) ἡ ἀναγραφὴ τῶν κτημάτων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ 22^ο κομμάτι τῆς περγαμηνῆς. Γίνεται ἔτσι σαφές ὅτι ὁ γραφέας Α ἔκοψε τὸ κομμάτι τοῦ κειμένου τὸ σχετικὸ μὲ τὸν "Αγιο Γεώργιο ποὺ εἶχε γράψει ὁ γραφέας Β καὶ τὸ ἀντικατέστησε μὲ δικό του ἀπόγραφο, στὸ ὁποῖο παρέχονται καὶ τὰ ἀθροίσματα τῶν μοδίων. Κατόπι πρόσθεσε συμπληρωματικὰ ἕνα κομμάτι τῆς ἀναγραφῆς τοῦ Β, στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται κτήματα, ποὺ δὲν περιεῖχε τὸ δικό του ἀπόγραφο (στ. 985-993, κομμάτι 23 τῆς περγαμηνῆς).

Ἔτσι καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀναγραφὴ τῶν προνοιῶν (β' τμήμα τοῦ πρακτικοῦ, στ. 597-1105) εἶχε ἀρχικὰ γραφῆ ὀλόκληρη ἀπὸ τὸν γραφέα Β, ἐνῶ ἡ ἀναγραφὴ τῶν ιδιόκτητων κτημάτων γράφτηκε ὀλόκληρη ἀπὸ τὸν γραφέα Α. Αὐτὸς πρόσθεσε στὸ τέλος τοῦ δικοῦ του τμήματος τὴν χρονολογία κλπ. καθὼς καὶ τὶς ἐγγυήσεις γιὰ αἰώνια κατοχὴ καὶ ἐκμετάλλευσιν τῶν γαιῶν καὶ τῶν παροίκων (στ. 588 κέ.). Οἱ ἐγγυήσεις αὐτὲς μποροῦσαν νὰ ἀναφέρονται μόνο στὸ πρῶτο τμήμα τοῦ πρακτικοῦ, τὸ σχετικὸ μὲ τὰ ιδιόκτητα κτήματα, καὶ ὄχι στὶς ὑπὸ ὄρους κτήσεις τῆς ἐπισκοπῆς, τὶς «πρόνοιες». Τὸ δευτέρου τμήμα προστέθηκε μετὰ τὸ πρῶτο πιθανότατα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν γραφέα Α, ὁ ὁποῖος καὶ τὸ ἐπεξεργάσθηκε (πρβ. κτήματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου): κατόπι τὸ σύνολο τοῦ ἐγγράφου σφραγίσθηκε ἀπὸ τὸν κόμητα Ριχάρδο Ὁρσίνι.

Ἡ μελέτη τοῦ πρακτικοῦ ἐπιτρέπει νὰ τεθοῦν καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα προβλήματα. Π.χ. ἡ γλῶσσα τοῦ πρακτικοῦ (γιατί εἶναι γραμμένο ἑλληνικά;), ἡ διπλωματικὴ του μορφή (ποια βυζαντινὰ καὶ ποια λατινικὰ χαρακτηριστικὰ παρουσιάζει;), ἡ διερεύνηση τῶν ἐπὶ μέρους κτηματολογίων, μὲ βάση τὰ ὁποῖα εἶχε συνταχθῆ τὸ πρακτικόν, ἡ χρονολόγησις τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτὰ², ἡ ἔγγραφια ἐκκλησιαστικὴ περιουσία στὴν Κε-

1. Στὰ σημεῖα ὅπου ἔχουν συρραφῆ τὰ κομμάτια τῆς περγαμηνῆς ὑπάρχουν συχνὰ προσθήκες ἢ σημειώσεις, οἱ ὁποῖες ἐκδίδονται ἑλλιπῶς ἢ ἀπλῶς μνημονεύονται ἢ οὔτε καν ἀναφέρονται στὴν ἔκδοσιν: πρβλ. στὶς φωτογραφίες τοὺς στ. 115-116, 253-254, 294-295, 342-343, 584-585. Οἱ προσθήκες αὐτὲς δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πάντοτε ἄσχετες πρὸς τὸ κείμενο (πρβλ. σελ. 5).

2. Οἱ διάφορες περιουσιακὲς ἐνότητες εἶχαν σχηματισθῆ μὲ δωρεές, ἀγοραπωλησίες ἢ ἀνταλλαγές, οἱ ὁποῖες συχνὰ ἀναφέρονται στὸ πρακτικόν. Ὅρισμένες ἀπ' αὐτὲς ἀνάγονται χωρὶς ἀμφιβολία στὴ ἐποχὴ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας: στ. 281, 879 (ἀναφ. βεστιάχης), στ. 457 (ἀναφ. πρῶεδρος), στ. 279, 350, 515 (ἀναφ.

φαλληνία (πολυάριθμα, πολύ μικρά κτήματα: τὰ μικρότερα πού ἀναφέρονται ἔχουν ἐπιφάνεια 70 τ.μ.), ἡ τύχη τῆς μετὰ τὴ λατινικὴ κατάρτησι· οἱ σχέσεις τῶν καλλιεργητῶν μὲ τοὺς ἀυθέντες τους, οἱ σχέσεις μετὰ τὴ τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς καὶ τῶν Ὀρσίνι γύρω στὸ 1264 (πρβ. στ. 592) καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα, μαζὶ μὲ τὸν τοπογραφικὸ, προσωπογραφικὸ καὶ ἀνθρωπωνυμικὸ ὑπομνηματισμὸ, θὰ μπορούσαν νὰ ἀξιοποιήσουν τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἔγγραφο. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν μένει παρὰ νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι τὸ πρακτικὸ τοῦ 1264, πού φαινόταν ὀριστικὰ χαμένο μετὰ ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τῆς Ζακύνθου, μᾶς εἶναι καὶ πάλι προσιτὸ σὲ μιὰ νέα βελτιωμένη καὶ εὐχρηστότερη ἔκδοσι, πού συνοδεύεται ἀπὸ τίς περισσότερες φωτογραφίες τοῦ πρωτοτύπου. Ἔτσι, τὸ βιβλίον τοῦ Θ. Τζαννετάτου παρουσιάζει μιὰ ἰδιουτυπία, ἡ ὁποία πολλαπλασιάζει τὴν ἀξία του: εἶναι ἡ πηγὴ στὴν ὁποία θὰ βασισθοῦν οἱ μελλοντικὲς ἔρευνες σχετικὰ μὲ τὸ πρακτικὸ τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας.

N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ

Gennaro D'Ippolito, Studi nonniani. L'epillio nelle Dionisiache. Palermo 1964, pp. XI,320. [Quaderni dell'Istituto di Filologia Greca della Università di Palermo pubblicati da Bruno Lavagnini, 3].

Con questo voluminoso e meditato lavoro Gennaro D'Ippolito, discepolo dell'insigne ellenista Bruno Lavagnini, fa il suo debutto¹ negli studi di filologia classica. Bisogna dire subito che la maniera con cui è condotta l'indagine, lungi dal tradire l'inesperienza naturale in uno studioso alle prime armi, rivela notevole maturità e severo e paziente impegno, oltre a una straordinaria conoscenza del testo nonniano e della relativa bibliografia critica.

Tra i risultati più positivi e meno discutibili cui perviene l'A. è l'aver fatto giustizia dei pregiudizi critici che hanno indotto la maggior parte degli studiosi a condannare quasi *a priori* l'opera, negandone, totalmente o quasi, la validità letteraria. Ai pochi che avevano finora tentato di difendere il poema di Nonno dalle accuse dei critici si aggiunge ora il D'Ippolito con una analisi

μέγας οἰκονόμος), στ. 788, 862, 1028, 1039 (ἀναφ. βασιλικὰ χωράφια) κλπ. Παράλληλα, ἄλλα στοιχεῖα ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ πού ἀκολούθησε τὴν λατινικὴ κατάρτησι: στ. 516, 546 (σύρ Τομάση), στ. 257 (καβαλλαρίον τοῦ μοισύρι Ἰωάννου), στ. 468 (μοισίρ Λεονη) πρβλ. στ. 496 (σύρ Λεούνη). Στὸν στ. 666 ἀναφέρεται παρέμβασις τοῦ «αὐθέντου» Κεφαλληνίας στὰ κτήματα τῆς ἐπισκοπῆς. Στὸν στ. 1033/4 ἀναφέρεται δωρεὰ τοῦ ἐπισκόπου Κεφαλληνίας Ἰωάννου Ζαραζᾶ.

1. Per l'esattezza due suoi articoli erano apparsi già in Atene e Roma, N. S. VII, 1-14 e in Riv. Filol. Istruz. Class., N.S. XL, 299-300.

minuziosa, attenta e lucida, e con un entusiasmo che, se in qualche luogo può anche apparire eccessivo, è tuttavia giustificato dal suo desiderio di sgombrare il terreno da errati luoghi comuni. Nei primi due capitoli, appunto, l'A. si propone di chiarire il problema della validità delle «Dionisiache». Nel primo passa in rassegna gli studi più notevoli dal secolo scorso a oggi che si occupano del «problema compositivo» del lungo poema. Quest'esame è molto opportuno perchè consente al lettore di seguire l'evoluzione degli studi nonniani vedendoli proiettati nell'unica dimensione valida, quella storica. Si potrebbe solo osservare che le note introduttive del primo paragrafo sembrano, in una trattazione specializzata, superflue o comunque prolisse. Col paragrafo terzo, dedicato all'esame del saggio del Collart¹, entriamo, come avverte l'A., nel vivo della problematica nonniana. L'A. mette in rilievo i punti deboli della tesi del Collart relative alle ripetizioni nel poema, che tradirebbero una composizione affrettata, e alla genesi del carattere episodico del poema. Dopo il Collart sono considerati gli studi dedicati dal Keydell, a Nonno (anche se il suo primo lavoro, che tratta della composizione dei libri XIII-XL delle «Dionisiache»² risale al 1927, cioè precede di qualche anno lo studio del Collart, fa bene l'A. a trattarne dopo, inserendo quel contributo nella successione degli studi del Keydell, e quindi nell'evoluzione critica del suo pensiero). Discutendo le teorie del Keydell, prima per quanto riguarda la composizione dei libri XIII-XL e poi in generale per l'analisi di tutto il poema, l'A., pur riconoscendo la grande autorità dello studioso tedesco nel campo degli studi nonniani, non ne accetta le conclusioni, che sono negative nei riguardi dell'arte del poeta. Anche il Keydell, infatti, non si sottrae al pregiudizio aristotelico nel giudicare le «Dionisiache», che egli considera secondo il modello dell'epica omerica. Per lui la campagna indiana costituisce il centro del poema epico attorno a cui si sarebbero raggruppati, confusamente e irregolarmente, tutti gli altri episodi. Dopo il Keydell è presa in esame la tesi dello Stegemann³, secondo cui la composizione delle «Dionisiache» sarebbe stata influenzata dai precetti di Menandro di Laodicea circa l'encomio regale e dal simbolismo astrologico dei numeri. Di questa tesi sono opportunamente rilevati sia gli aspetti negativi, generalmente respinti dagli studiosi, che quelli positivi (per quanto riguarda i rapporti con Menandro

1. P. Collart, *Nonnos de Panopolis. Études sur la composition et le texte des Dionysiaques*, Le Caire 1930.

2. R. Keydell, *Zur Komposition der Bücher 13-40 der Dionysiaka des Nonnos*, *Hermes* 62 (1927) 393-434.

3. V. Stegemann, *Astrologie und Universalgeschichte. Studien und Interpretationen zu den Dionysiaka des Nonnos von Panopolis*, Leipzig 1930.

di Laodicea). Successivamente l'A. tratta della tesi del Gerstinger¹, che, sulle tracce dello Stegemann, riallaccia le «Dionisiache» all'encomio (non già però, in particolare, all'encomio di Menandro), supponendo anche influenze del romanzo. Indi è la volta del Cataudella², che, con la finezza e l'acume che gli son soliti, rileva e illustra i motivi di poesia nelle «Dionisiache». La rassegna si chiude con la Riemschneider, che ha studiato attentamente e profondamente la composizione e l'arte delle «Dionisiache»³.

Col secondo capitolo («Epillio e Barocco nella composizione del poema») la tesi dell'A., che si era andata delineando nelle osservazioni e obiezioni da lui mosse agli studiosi che l'hanno preceduto, viene a configurarsi e ad enuclearsi organicamente. Secondo lui nelle «Dionisiache» confluiscono «le due tendenze, in egual misura rappresentate, dell'epica ellenistica: l'epica di vasta mole, di più chiara ispirazione classica, e l'epillio. L'epica è rappresentata essenzialmente dal lungo episodio centrale della guerra: il resto del poema è un susseguirsi di epilli» (p. 42). Ma per dare una base sicura alla seconda parte del suo enunciato l'A. si pone preliminarmente il problema se si possa parlare di epillio come «genere» letterario e in che cosa esso consista. Così egli, respingendo il tentativo W. Allen Jr.⁴ di negarne l'esistenza, cerca di chiarire l'essenza e il significato dell'epillio. Alla base dell'epillio il D'Ippolito individua il formarsi di un ideale barocco che verrebbe a cadere nell'età ellenistica, mentre nel periodo tardo-antico avremmo una totale visione barocca della vita e dell'arte. Subito dopo si esaminano le caratteristiche barocche del poema. Per quanto concerne l'uso del termine «barocco» per l'antichità, l'A., pur ammettendo la sua perplessità (p. 50 in nota), finisce con l'adottarlo, uniformandosi a una moda, vorrei dire a un vezzo, degli studiosi moderni, specialmente per la letteratura latina. L'A., che già a p. 32, contro il parere della Riemschneider, aveva accennato una difesa della legittimità del termine, nelle pp. 51-57 tenta una giustificazione anche sulla base di considerazioni storiche, presentando una sintesi (forse un po' rapida, ma comun-

1. H. Gerstinger, Zur Frage der Komposition, literarischen Form und Tendenz der Dionysiaka des Nonnos von Panopolis, in Wiener Studien 41-42 (71-87.)

2. Q. Cataudella, Sulla poesia di Nonnos di Panopolis, in Atene e Roma 38 (1936) 176-184.

3. M. Riemschneider, Der Stil des Nonnos, in Aus der byzant. Arbeit der DDR, I, Berlin 1957, pp. 46-70.

4. W. Allen Jr., The Epyllion: A Chapter in the History of Literary Criticism, in Transactions of the American Philological Association 71 (1940) 1-26; Idem, The Non-Existent Classical Epyllion, in St. in Philol. 55 (1958) 515-518.

que ricca di giudizi acuti) dei fatti di cultura che caratterizzano l'arte e la letteratura dal periodo ellenistico al tardo romano. In verità, anche dopo le incisive pagine del D'Ippolito, devo confessare che continuo a condividere la riluttanza di molti studiosi all'uso recente di estendere all'antichità termini consacrati per la cultura moderna, anche quando esso sia giustificato dalla comodità di una affinità di linguaggio espressivo. Independentemente, infatti, dal valore intrinseco del termine, resta il problema della valutazione del «clima» culturale inerente al termine stesso, che non possiamo nella sua intera accezione rapportare ad un clima lontano, e comunque diverso, senza commettere un arbitrio che falsi la prospettiva storica. Soltanto «momenti» individuali, «frammenti» poetici di autori antichi e moderni potrebbero essere tra loro raffrontati, senza con questo presumere di poterli volgere a corrispondenza totale e perfetta (sarebbe a un dipresso altrettanto arbitrario parlare di «ermetismo» in Eschilo sol perchè il grande tragedo greco ricorre frequentemente alla tecnica analogica ed allusiva). Successivamente l'A., analizzando l'architettura del poema, procede alla identificazione dei vari epilli che sono compresi nelle «Dionisiache». Tali epilli egli distingue per temi. Così abbiamo le *παρθέναι φυγόμενοι*, Arianna e il tema dell'amante abbandonata, i *pueri dilecti superis*, il tema dell'ospitalità, *ἀσέβεια* punita, la saga di Cadmo, la collera di Era, Fetonte.

Sarebbe impossibile, in sede di recensione, riassumere sia pure concisamente la parte del libro decicata alla analisi degli epilli, che è poi la parte più nutrita della trattazione, estendendosi dalla p. 86 alla p. 270. Tanti sono i problemi affrontati dall'A., le discussioni, le digressioni, le ipotesi avanzate in queste pagine, dense di ampie note erudite, che non possiamo far altro che dire qual è il risultato dell'analisi stessa, anche se in questo modo facciamo il torto all'A. di presentare in forma quasi assiomatica quella che invece è la conclusione della sua diligente e appassionata fatica. E tale risultato, per quanto non del tutto nuovo, non potrà non destare sorpresa e suscitare discussioni. Infatti il D'Ippolito, dall'esame accurato dei singoli epilli contenuti in ciascuno dei temi su riferiti, trova di volta in volta confermato, mediante puntuali confronti testuali, quello che egli già preliminarmente (p. 69 sgg.) aveva anticipato, che cioè la tesi del Braune¹, di una dipendenza di Nonno da Ovidio, ha solide basi. Di più, anzi, l'A. corrobora tale tesi e l'arricchisce di nuove concordanze da lui proposte, non solo dalle «Metamorfosi», ma anche dalle «Heroides». S'intende, quindi, di quale portata sia questa conclusione, che ripropone il problema, ancora controverso, dell'influenza della letteratura latina su autori della tarda greçità. Lo stesso A.

1. J. Braune, *Nonnos und Ovid*, Greifswald 1935.

è perfettamente consapevole che la tesi da lui abbracciata costituisce *periculosae plenum opus aleae*. Per questo egli, oltre a servirsi delle pezze d'appoggio che gli fornisce la papirologia (è noto che a partire dai secc. III-IV nelle scuole d'Egitto si leggevano autori latini), cerca di trovare una plausibile giustificazione non solo del fatto che Nonno abbia imitato Ovidio, ma anche del motivo che lo avrebbe indotto ad occultare sapientemente tali imitazioni: (p. 75) «La cultura greca è sempre stata cosciente di essere originale ed autonoma, ed à guardato in linea generale con un certo atteggiamento distaccato, talora di disprezzo, la letteratura latina. Ancora nel IV secolo Nonno si sente uno degli 'Ομηρίδαι: ma egli conosce bene il latino e la letteratura latina perchè la insegna nelle scuole, conosce Ovidio, perchè lo traducono già i suoi scolari. L'influsso del poema latino [scil. «le Metamorfosi»] sull'egiziano è forse ancora maggiore di quanto non pensasse il Braune: solo che bisogna porre mente anche alle divergenze; imitare un latino non è per Nonno motivo di vanto, come quando riecheggia poeti greci: dal confronto del testo nonniano con quello di Ovidio crediamo emerga quasi sempre il desiderio del Nostro di mascherare il suo debito verso il latino sia col variare e con l'amplificare, sia soprattutto nella diversa impostazione dei racconti, nelle differenti versioni mitiche volutamente seguite, nel tacere di taluni tratti essenziali per seguire talora l'accessorio o la sfumatura che il testo latino presenta». Questa ipotesi del mascheramento da parte di Nonno dei suoi debiti verso il poeta latino, è indubbiamente ingegnosa, ma non persuade troppo. Devo dire francamente che, pur riconoscendo ed apprezzando la mole e la qualità del contributo recato dal D'Ippolito alla tesi del Braune, e pur ammettendo la sorprendente affinità di molte concordanze (non tutte quelle proposte sono però, come ammette lo stesso A., sicure o probabili) da lui istituite tra Nonno e Ovidio, tuttavia continuo a rimanere piuttosto scettico circa i rapporti di dipendenza diretta del poeta greco da Ovidio. Mi pare, ad esempio, che un esame accurato della retorica greca e del romanzo potrebbe far cadere diverse delle concordanze supposte. E anche se così non fosse può restare sempre il dubbio di comuni fonti greche perdute. La tesi del Braune, insomma, è indubbiamente seducente e l'A. ha il merito di averla consolidata con la sua competenza di conoscitore profondo dell'argomento e con il suo rigoroso metodo. Ma finchè nuove scoperte o più sicuri dati di fatto non verranno a gettare nuova luce sul problema, la questione può considerarsi, a mio parere, ancora aperta.

Concludendo questa nostra presentazione del volume del D'Ippolito rileveremo che nei problemi di critica testuale che frequentemente si presentano nel corso della trattazione l'A. tiene per lo più una posizione di prudente conservatorismo, e

comunque le lezioni da lui adottate mi pare che siano sempre le più sicure. Non ultimo dei pregi di questo eccellente lavoro è costituito da una imponente Bibliografia nonniana, che occupa le pp. 271-289 del volume e comprende ben 375 numeri di edizioni e studi, presentati in successione cronologica e, ove necessario, accompagnati da concise note esplicative o da giudizi. Vari indici (degli autori moderni, dei luoghi, dei nomi, delle cose notevoli), redatti con esemplare cura, chiudono il pregevole volume del giovane filologo, al quale auguriamo di darci in futuro la conferma di così promettente inizio.

VINCENZO ROTOLO

Vita di Sant'Elia il Giovane. Testo inedito con traduzione italiana pubblicato e illustrato da *Giuseppe Rossi Taibbi*, Palermo 1962, Σελ. XXXII, 240, 1 πίνακας και 1 χάρτης εκτός κειμένου. [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Testi 7. Vite dei Santi Siciliani III.]

Ἀπὸ τίς πιδὸ χαρακτηριστικῆς ἐκφάνσεις τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας στὸν κατωιταλικὸ γῶρο τὸ Μεσαίωνα εἶναι χωρὶς ἄλλο ὁ μοναχισμὸς, σημαιοφόρος καὶ θεματοφύλακας τῶν βυζαντινῶν παραδόσεων, ποῦ, ὅπως λέει ὁ A. Guillou, ἀπὸ τὴν οἰκονομική, τὴν κοινωνική καὶ τὴ μορφωτική του ἀποψη ὑπῆρξε τὸ στοιχεῖο τῆς ἐνότητος καὶ τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ βίου στὴ Νότια Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία ἀπὸ τὸν 7ο ὡς τὸν 13ο αἰώνα¹. Θαυμάσια εἰκόνα τῆς πολὺπλευρης δραστηριότητος τοῦ ἑλληνικοῦ μοναχισμοῦ σὲ μιὰ ἐποχὴ μεγάλων ἀναστατώσεων δίνουν τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ποῦ ἐξιστοροῦν τὸ βίον καὶ τὰ ἔργα μοναχῶν ποῦ διακρίθησαν γιὰ τὴν εὐσέβεια καὶ τὴ δράση τους καὶ ἀνακηρύχθηκαν ἄγιοι ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς τῆς περιοχῆς. Τὰ κείμενα αὐτὰ, γραμμένα ἀπὸ ἐντόπιους λόγιους μοναχοὺς, ἀρκετὰ σὲ ἀριθμὸ καὶ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἦταν ὡς σήμερον στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τους ἀνέκδοτα ἢ ἀτελέστατα γνώστα. Τὰ πιδὸ πολλὰ εἶχαν συγκεντρωθῆ, σὲ λατινικὴ μόνον μετάφραση, στὴν παλιὰ δίτομη συναγωγὴ τοῦ O. Gaetani, *Vitae Sanctorum Siculorum* (1657), ποῦ εἶναι σήμερον ἐξαιρετικὰ δυσεύρετη (στὴν Ἑλλάδα, ἀπ' ὅσο ξέρουμε, δὲν ὑπάρχει κανένα ἀντίτυπο). Οἱ βίοι αὐτοί, ἐκτὸς ἀ-ὸ τὴ φιλολογικὴ τους ἀξία, ἀποτελοῦν σπουδαῖες ἱστορικῆς πηγές. Φαίνεται λοιπὸν ἐντελῶς φυσικὸ ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους στόχους τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Παλέρμου εἶναι

1. Grecs d'Italie du Sud et de Sicile au Moyen Age: Les moines, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* (Ecole Française de Rome) 75 (1963) 110.

καὶ ἡ ἔκδοσις ὅλων αὐτῶν τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων στὸ ἑλληνικὸ τους πρωτότυπο¹.

Κείμενο μὲ σημαντικὸ ἱστορικὸ καὶ φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ἄσφαλῶς καὶ ὁ βίος τοῦ ὁσίου Ἁλίου τοῦ Νέου, ποῦ ἐξέδωκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο ὁ Ἴταλὸς βυζαντινολόγος κ. Giuseppe Rossi Taibbi, γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἔκδοσις καὶ ἄλλων ἀγιολογικῶν κειμένων στὴν ἴδια σειρά². Ὁ βίος τοῦ ὁσίου Ἁλίου ἦταν ὡς τώρα γνωστὸς μόνο ἀπὸ τὴν ἀναξιόπιστη λατινικὴ μετάφρασις τοῦ Gaetani. Ἡ νέα ἔκδοσις ἔχει θαυμάσια τυπογραφικὴ ἐμφάνισις καὶ ὅλη τὴν ἐπιθυμητὴ φιλολογικὴ πληρότητα, καὶ πρέπει νὰ τονισθῇ ἐξαρχῆς ὅτι ἀποτελεῖ ἔργο μεγάλης φιλοπονίας καὶ μαθήσεως. Ὁ ἐκδότης προτάσσει ἐκτενῆ εἰσαγωγὴ (σ. VII-XXXII), στὴν ὁποία ἐξετάζονται μὲ ἐμβρίθεια ἡ θέσις τοῦ ὁσίου στὴ λατρεία καὶ τὴν παράδοσις, τὸ περιεχόμενον τοῦ βίου, ὁ συγγραφέας καὶ ὁ χρόνος συγγραφῆς, ἡ ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ἀξία, οἱ πηγές, τὰ χειρόγραφα καὶ ἡ σχέσις μεταξὺ τους καὶ γενικὰ ὅλα τὰ θέματα ποῦ σχετίζονται μὲ τὸ βίον καὶ μὲ τὸν βιογραφούμενον ὄσιο. Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου μὲ παράπλευρη ἰταλικὴ μετάφρασις (σ. 2-123) καὶ ἐκτενέστατο Commentario (σ. 127-183), στὸ ὁποῖο ἐπισημαίνονται καὶ συζητοῦνται τὰ ἱστορικὰ δεδομένα καὶ τὰ φιλολογικὰ ζητήματα τοῦ βίου. Ἀκολουθεῖ ἔπειτα ἓνα excursus, στὸ ὁποῖο ἐξετάζονται διάφορα συμπληρωματικὰ σχετικὰ προβλήματα, ὅπως ἡ τοπογραφία τῆς μονῆς ποῦ ἵδρυσεν ὁ ὄσιος στὴν Καλαβρία³ καὶ ἡ ἱστορία τῆς περιοχῆς τῶν Σαλινῶν καὶ τῆς μονῆς ὡς τὸν 18ο αἰῶνα (σ. 187-209). Τὸ βιβλίον κλείνουν βιβλιογραφικὸς ἔλεγχος (σ. 211-219), πίνακες τῶν γραφικῶν, πατερικῶν κ.ἄ. πηγῶν τοῦ βίου (σ. 223-224), τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων (σ. 225-228), γλωσσάριο (σ. 229-235) καὶ πίνακας τῶν μορφολογικῶν καὶ συντακτικῶν ἰδιοτυπιῶν τοῦ κειμένου (σ. 236-237).

Ὁ ὄσιος Ἁλίας γεννήθηκε στὴν Ἐννη τῆς Σικελίας τὸ 823. Ἡ παιδικὴ του ἡλικία συμπίπτει μὲ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἀραβοκρατίας στὴ νῆσο καὶ ἡ οἰκογένειά του δεινοπάθησε ἀπὸ τὶς ἀναστατώσεις τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἴδιος πιάστηκε δὺο φορές αἰχμάλωτος ἀπὸ τοὺς Ἀραβες. Τὴ δεύτερη φορὰ μεταφέρθηκε στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ τῆς Ἀφρικῆς, στὴν ἐπικράτεια τῶν Ἀγλαβιτῶν (ἔπου σήμερα ἡ Τυνησία καὶ ἡ Ἀλγερία), καὶ ἐκεῖ ἔμεινε σαράντα ὀλόκληρα χρόνια (839-878). Ἀπὸ ἐκεῖ πέρασε

1. Γιὰ τὴ σημερινὴ κατάστασις τῆς ἑλληνικῆς ἰταλιωτικῆς ἀγιολογίας βλ. G. Schirò, *Per l'esumazione di alcuni testi agiografici siculo-italogreci. Byzantino-Sicula* (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neocellenici), Quaderni 2, Palermo 1966, σ. 85-103.

2. *Martirio di Santa Lucia*, Vita di Santa Marina, Palermo 1959.

3. Ὁ ἐκδότης, βασισμένος καὶ σὲ ἄλλα ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ τύπος τῆς Ἀδλίνας, ποῦ παραδίδεται καὶ ποῦ ἔχει προκαλέσει ἀριετὴ σύγχυσις, ἀποτελεῖ παραθορὰ τοῦ εἰς Σαλίνας, τοῦ τόπου ὅπου γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἁλίας ἵδρυσεν τὴ μονὴ του.

στά Ἱεροσόλυμα, ἐπισκέφθηκε τοὺς Ἁγίους Τόπους, τὸ Σινᾶ, τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴν Ἀντιόχεια καὶ τελικὰ κατόρθωσε νὰ γυρίσῃ στὴν πατρίδα του τὴ Σικελία. Ἡ ἀβεβαιότητα τῶν καιρῶν τὸν ἔφερε στὴν Πελοπόννησο, τὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Κέρκυρα, ἀπ' ὅπου πέρασε στὴν Καλαβρία καὶ ἐκεῖ ἔδρυσε μονὴ στὴν περιφέρεια τῶν Σαλινῶν κοντὰ στὸ Ρήγιο. Ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Ἀράβων στὸ Ρήγιο ἔκαμε πάλι τὸν ὄσιο νὰ φύγῃ στὴν Πάτρα, ἀπ' ὅπου ξαναγύρισε στὴν Καλαβρία. Στὸ μεταξύ ἡ φήμη τῆς ἀγιότητάς του εἶχε φτάσει ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου τὸν προσκάλεσε ὁ αὐτοκράτορας Λέων ὁ Σοφός. Ὁ Ἡλίας περνώντας ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ τὴ Ναύπακτο ἔφτασε στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐκεῖ πέθανε τὸ 903, ἕνα χρόνο περίπου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Λέοντα Τριπολίτη, τὴν ὁποία εἶχε προφητέψει. Τὸ σκῆνος τοῦ ὁσίου ἔμεινε δέκα μῆνες στὴ Θεσσαλονίκη καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς πόλης ἀνακομίσθηκε στὴ μονὴ τῶν Σαλινῶν.

Ὁ ὀδύσσεια τοῦ Σικελοῦ ὁσίου ἐξιστορεῖται στὸ βίο μὲ πλῆθος παραστατικὰς λεπτομέρειες καὶ συμπλέκεται μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἐποχῆς. Στὴν ἐξιστόρησιν αὐτὴ ξαναβρίσκουμε γνωστὰς προσωπικότητες, ὅπως ὁ ναύαρχος Νάσαρ (§ 25) καὶ ὁ πατρίκιος Βάρδας, πατέρας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (§ 72), ἢ διασταυρωνόμεστε μὲ σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ὅπως ἡ ἄλωση τοῦ Ρηγίου (901) (§ 43) καὶ τῆς Ταυρομενίας (902) (§ 49-52). Ἀρκετὲς ἐπίσης εἶναι οἱ ἀμάρτυρες ἀπὸ ἄλλου ἱστορικὲς εἰδήσεις γιὰ ἀγνωστες ἀραβοβυζαντινὲς συγκρούσεις (§ 43), γιὰ ἕνα ἀγνωστο στασιαστικὸ κίνημα στὴν Καλαβρία μὲ ἐπικεφαλῆς κάποιον Κολοῦμβο (§ 64), γιὰ στρατηγούς, ἀξιωματούς, ἐπισκόπους, πόλεις καὶ χωριά καὶ γενικὰ γιὰ τὴν κατάστασιν τῶν πραγμάτων στὴ Σικελία, τὴν Καλαβρία καὶ τὸν ἐλλαδικὸν ἄνωρον πού ὁ ὄσιος εἶχε συχνὰ ἐπισκεφθῆ ἐπίσης ἄλλες ἐνδιαφέρουσες μικρολεπτομέρειες, ἀπ' αὐτὰς πού συνήθως δὲν περιλαμβάνονται στὰ ἐπίσημα ἱστορικὰ βιβλία, ὅπως π.χ. οἱ ὑποψίες καὶ ἡ δυσπιστία πού εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν ὄσοι Ἱταλιῶτες πρόσφυγες ἔφταναν στὴν Ἑλλάδα (§ 28). Ὅρισμένες ἄλλες ἱστορικὲς εἰδήσεις ἀξίζει νὰ ἐπισημανθοῦν, ὅπως ἡ ἀναφορὰ τῆς Σπάρτης (§ 27), πού εἶναι ἕναν περίπου αἰῶνα ἀρχαιότερη ἀπὸ τὴ μνεία στὸ βίο Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε καὶ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ ἀρχαία ὀνομασία τῆς πόλης εἶχε διατηρηθῆ παράλληλα μὲ τὶς νεώτερες *Λακεδαιμῶν - Λακεδαιμονία*¹. Πολὺ ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἐπίσης ἡ εἶδησις γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Παντολέοντα πού ὁ ὄσιος γνώρισε στὴν ἐπικράτεια τῶν Ἀγλαβιτῶν (§ 16), εἶδησις πού ἐπισημαίνει καὶ σχολιάζει διεξοδικὰ καὶ ὁ ἐκδότης (σ. 135-137). Ἄν ὅμως στὸ δεύτερο μισθὸ τοῦ 9ου αἰῶνα ὑπῆρχαν ἐπίσκοποι στὴ Δυτικὴ Ἀφρική, ὅπου οἱ Χριστιανοὶ ἀποτελοῦσαν ὀπωσδήποτε θρησκευτικὴ μειονότητα ὕστερα ἀπὸ δυὸ περίπου αἰῶνες ἀραβικῆς κατοχῆς, τότε ἡ συνέχισις τοῦ βίου τῆς ἐκκλησίας στὶς ἄλλες ἀραβοκρατούμενες περιοχὰς μὲ συμπαγεῖς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς φαίνεται κάτι παραπάνω ἀπὸ πιθανή.

1. Βλ. Δ. Ζακυθνοῦ, Κάστρον Λακεδαιμόνος, Ἑλληνικά 15 (1957) 109.

Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι ὁ ἀπηνῆς ὀρθοκευτικὸς διωγμὸς τῶν Χριστιανῶν βρισκόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Κοραίου καὶ ἐπιπλέον ἦταν ἀσύμφορος στοὺς Ἄραβες κατακτητὲς, ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν οἰκονομικὴ καταπίεση τῶν ἀλλοθρήσκων. Παρ' ὅλο λοιπὸν ποὺ πρέπει νὰ θεωρῆται βέβαιη ἡ καταδυνάστευση τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν καὶ ὁ γενικὸς μαρασμὸς τους, φαίνεται ὅτι δὲν μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἐξαφάνιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως στὶς ἀραβοκρατούμενες περιοχές, ὅπως π.χ. στὴν Κρήτη¹. Ξέρουμε ὅτι καὶ στὴν ἀραβικὴ Σικελία εἶχαν διατηρηθῆ ἐπισκοπὲς καὶ τὸ ἴδιο φυσικὰ συνέβαινε καὶ στὴν Ἰσπανία.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ, ὁ βίος ἔχει καὶ ἀξιόλογο φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ ἀφήγησις, παρ' ὅλον τὸν συνηθισμένον ἔντονον ρητορικὸν χαρακτήρα τῶν ἀγιολογικῶν ἐγκωμίων, εἶναι στρωτὴ καὶ δείχνει ἀξιοσημεῖωτη δεξιότητι καὶ ἐλληνομάθεια. Πρωτοτυπία ἰδιαίτερη δὲν ὑπάρχει καὶ ὁ συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ τὰ γνωστὰ πρότυπα. Ἀνάμεσα στὰ ἐπεισόδια τῆς ζωῆς τοῦ ὁσίου περιπλέκονται κοινοὶ τόποι τῆς βυζαντινῆς ἀγιολογίας, ὅπως ἡ προφητικὴ ἰκανότης τοῦ ἥρωα καὶ τὰ κάθε εἶδους θαύματα, τὰ στοιχεῖα δηλ. ἐκεῖνα ποὺ ἔκαναν τοὺς βίους τῶν ἁγίων προσφιλέστατα λαϊκὰ ἀναγνώσματα. Ὅπως πειστικὰ ὑποστηρίζει ὁ ἐκδότης (σ. XVI-XVIII), ὁ βίος γράφτηκε γύρω στὰ 930-940 ἀπὸ μοναχὸ ποὺ βασίστηκε στὶς ἀφηγήσεις τοῦ Δανιὴλ, τοῦ πιστοῦ μαθητῆ τοῦ Ἡλία, ἐνῶ ἡ μνήμη τῶν κατορθωμάτων τοῦ ὁσίου ἦταν ἀκόμη νωπὴ. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ βίος γιὰ τὴν ἐποχὴ 823-880, προτοῦ δηλ. συναντηθῆ ὁ ὁσιος μὲ τὸν Δανιὴλ, εἶναι ἀρκετὰ συγκεχυμένος καὶ ἀσαφὴς στὶς λεπτομέρειες, καὶ ὁ συγγραφεὺς ἀναγκάζεται νὰ καταφεύγῃ σὲ παράλληλα ἀπὸ ἄλλα ἀγιολογικὰ κείμενα, γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὰ κενὰ καὶ νὰ πλουτίσῃ τὴν ἀφήγησις. Ἔτσι π.χ. εἰσάγεται στὴ βιογραφία τοῦ Ἡλία τὸ βιβλικὸ ἐπεισόδιον τῆς γυναίκας τοῦ Πετεροῦ μὲ τὸν ὁσιοστὸ ρόλο τοῦ Ἰωσήφ (§ 11-13). Ἡ κυριότερη πηγὴ ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ ὁ ἀνώνυμος βιογράφος εἶναι ὁ βίος τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου ποὺ ἔγραψε ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, κείμενον ποὺ ἐπηρέασε σημαντικὰ τὴν ἀγιολογικὴ φιλολογία στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση. Ἀπὸ τὸ βίον τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου ὁ βιογράφος τοῦ Ἡλία δανεῖζεται ὄχι μόνον αὐτούσια χωρία ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρα ἐπεισόδια καὶ θαύματα. Φαίνεται ἀκόμη ὅτι εἶχε διαβάσει τὰ ἀγιολογικὰ συγγράμματα τοῦ Κυρίλλου τοῦ Σκυθοπολίτη. Ἀπὸ τίς ἄλλες πηγές του πρέπει ἰδιαίτερα νὰ σημειωθοῦν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Θεοδώρητου Κύρρου καὶ τὰ πατερικὰ κείμενα. Ὁ λόγιος μοναχὸς φαίνεται ἀκόμη ὅτι γνώριζε καλὰ τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς (βλ. χαρακτηριστικὰ τοὺς σσ. 1022-1035). Ὁ ἐκδότης κατάρτισε λεπτομερῆ πίνακα τῶν πηγῶν καὶ τῶν παράλληλων χωρίων (σ. XXIII-XXIV), ἐνῶ τὴ σχέση τους μὲ τὸ κείμενον τὴν ἐξετάζει διεξοδικότερα στὸ Commentario. Ἔτσι ὄχι μόνον μαθαίνουμε τὸν κύκλον τῶν ἀναγνώσεων τοῦ συγγραφεῖ, ἀλλὰ ἀποκοῦμε κι ἓνα μέσον ποὺ μᾶς βοηθεῖ κατὰ κάποιον τρόπο νὰ

1. Βλ. Κρητικὰ Χρονικὰ 15-16 (1961-1962) τεῦχος II, σ. 26-28.

ξεχωρίσουμε την ιστορία από τον εύσεβη μύθο. Πρέπει να υπογραμμισθῆ ἰδιαιτέρα ὅτι ἡ ἀνίχνευση αὐτῆ τῶν πηγῶν, πού εἶναι ἔργο δυσχερῆστατο καὶ σπάνια γίνεται μὲ παρόμοια εὐσυνειδησία καὶ πληρότητα, ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες φιλολογικῆς ἀρετῆς τῆς ἐκδόσεως.

Ὁ βίος σώζεται σὲ δυὸ χειρόγραφα, στὸ χφ 29 τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μεσσήνης, γραμμένο στὰ 1308 (=M), καὶ στὸ χφ Π Α.Α.26 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Νεαπόλεως, γραμμένο στὰ 1470-1475 (=N), καὶ σὲ δυὸ παλαιὰ ἀπόγραφα τοῦ Μ, πού δὲν ἔχουν ἀξία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Ὅπως ἀποδεικνύει ὁ ἐκδότης, ὁ Μ καὶ ὁ Ν προέρχονται ἀπὸ κοινὸ πρότυπο, ὁ Ν ὅμως εἶναι ἐπιμελέστερα ἀντιγραμμένος καὶ παραδίδει καλῦτερο κείμενο. Ὁ ἐκδότης ἐκθέτει τὴ μέθοδο πού ἀκολούθησε στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου στίς σ. XXIX-XXXI. Τὴ μέθοδο αὐτὴ μπορούμε νὰ τὴν ἐλέγξουμε, παραβάλλοντες τὸ κείμενο, ὅπως ἐκδίδεται, μὲ τίς φωτογραφίες μιᾶς σελίδας ἀπὸ τὸν Μ καὶ τὸν Ν, πού δημοσιεύονται ἀνάμεσα στίς σ. XXIV-XXV. Τὰ τμήματα πού περιλαμβάνονται στίς δυὸ φωτογραφίες εἶναι οἱ στ. 1432-1490 (M) καὶ 1537-1573 (N) τοῦ κειμένου. Ἀπὸ τὴν παραβολὴ αὐτῆ διαπιστώνεται ὅτι ὁ ἐκδότης διάβασε ὀπωσδήποτε σωστὰ τὰ χειρόγραφα καὶ ὅτι ἡ μέθοδός του εἶναι σὲ γενικῆς γραμμῆς ἱκανοποιητικῆ. Μποροῦν, ὥστόσο, καὶ πρέπει νὰ γίνουν ὀρισμένες παρατηρήσεις:

Στὸ ὑπόμνημα σημειώνονται γραφῆς χωρὶς καμιὰ σημασία, ὅπως εἶναι τὰ συχνὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα, π.χ. στ. 1480: *μεσοπορίσαντες* MN, 1482: *Θεσσαλωνικαίων* M, 1544: *μνημονεύεται* MN (ἀντὶ *μνημονεύετε*), 1558: *λαμπροφανείας* MN, 1571: *ἔχων* M (ἀντὶ *ἔχον*). Ὅπως φαίνεται, ὁ ἐκδότης παρέθεσε στὸ ὑπόμνημα τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα α) πού εἶναι κοινὰ καὶ στὰ δυὸ χειρόγραφα καὶ δείχνουν ἔτσι τὴν κοινὴ καταγωγὴ Μ καὶ Ν (ὅπως π.χ. τὸ *μεσοπορίσαντες*), καὶ β) πού παρέχουν ὑπαρκτὸ γραμματικὸ τύπο (ὅπως π.χ. τὸ *ἔχων*) (γιὰ τὸ *Θεσσαλωνικαίων* δὲν ὑπάρχει δικαιολογία). Ἡ παρέθεση ὅμως ὅλων τῶν ὀρθογραφικῶν *Leitfehler* στὸ ὑπόμνημα εἶναι περιττὴ καὶ τὸ πολὺ πολὺ ἔπρεπε νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ ἐνδεικτικότερα ἀπὸ τὰ σφάλματα αὐτὰ καὶ νὰ παραθεθοῦν στὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς εἰσαγωγῆς ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ συγγένεια τῶν χειρογράφων. Ἐξἄλλου, ἡ γραφὴ *ἔχων* δίνει βέβαια ὑπαρκτὸ γραμματικὸ τύπο, εἶναι ὅμως προφανέστατο σφάλμα πού ἡ διόρθωσή του ἐξυπακούεται καὶ πρέπει νὰ γίνῃ χωρὶς δισταγμὸ. Γίνεται ἀμέσως φανερὸ ὅτι οἱ παραπάνω ἀρχῆς δὲν ἀκολουθήθηκαν μὲ συνέπεια ἀπὸ τὸν ἐκδότη. Σημειώνεται π.χ. στὸ ὑπόμνημα ἡ γραφὴ *κατέλειπε* τῶν MN (1445) ἀντὶ *κατέλιπε* ὅπως διορθώνει ὁ ἐκδότης, δὲν σημειώνεται ὅμως στὸ στ. 1553 ἡ γραφὴ *ἐξέλειπε* πού παραδίδει ὁ Ν καὶ πού ὁ ἐκδότης διορθώνει σιωπηρὰ σὲ *ἐξέλιπε*. Πολλῆς ἄλλης παρόμοιες σφαλκερῆς γραφῆς παρασιωποῦνται (π.χ. *σπουδαίως* M (1437), *λαβὸν* M (1453), *ἀνύσωμεν* M (1457), *περιέχων* N (1550), *μέλλει* N (1544), *τοῦτο* N (1549), ἀντὶ *σπουδαῖος*, *λαβὼν*, *ἀνύσωμεν*, *περιέχον*, *μέλει*, *τούτω*, ὅπως διορθώνει σιωπηρὰ ὁ ἐκδότης), κι ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι δὲν ὑπῆρξαν ἀντικειμενικὰ κριτήρια στὴν ἐπιλογὴ καὶ παρέθεση τῶν γραφῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Οἱ ὀρθογραφικῆς παραλλαγῆς εἶναι προτιμότερο νὰ δηλώνωνται στὸ ὑπόμνημα μόνο ὅταν ἀποτελοῦν ἰσότιμες ἀλλὰ λιγότερο πιθανῆς γραφῆς ἢ ὅταν ὀδηγοῦν σὲ μιὰ τέτοια γραφῆ. Ἔτσι σωστὰ σημειώνεται τὸ *ἀπίει* MN (1454)

ἀντί ἀπῆι πού διορθώνει ὁ ἐκδότης, ἂν καὶ ἡ διόρθωση αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου ἀσφαλῆς, ἀφοῦ μεσαιωνικὸς ἐνεστώς ἀπίω εἶναι πιθανός¹. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώνεται στὸ ὑπόμνημα ὁ διαφορετικὸς τονισμὸς λέξεων, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν πρόκειται γιὰ τοπωνύμια, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τοῦ στ. 1460: ἐρήκουσαν Ν: αἰρήκουσαν Μ ἀντί Ἐρηκοῦσαν ὅπως διορθώνει ὁ ἐκδότης (καὶ πού πρέπει νὰ διορθωθῆι στὸ σωστὸ Ἐρηκοῦσαν). Τέλος, πρέπει νὰ σημειώνονται φθορὲς τοῦ χειρογράφου, ὅσοδήποτε φανερὲς, πού ἀλλοιώνουν τὴ φωνητικὴ μορφή τῶν λέξεων. Ἔτσι ὀρθὰ σημειώνεται π.χ. τὸ ταυρομενία Μ (1464) (ἀντί Ταυρομενία) καὶ τὸ ὑπερότιδος Μ (1462) (ἀντί Ἑπειρώτιδος), παραλείπονται ὅμως ἄλλες τέτοιες φθορὲς, ὅπως ἐπαγάγει Μ (1440) (ἀντί ἐπαγαγεῖν πού διορθώνει σιωπηρὰ ὁ ἐκδότης), νάπακτον Μ (1473) (ἀντί Ναύπακτον) καὶ κουσάνιον Μ (1482) (ἀντί Κουσώνιον). Ἡ παράλειψη ἄλλων σημαντικότερων γραφῶν, πού διαπιστώσαμε, ὀφείλεται πιθανότατα σὲ παρανόηση. Ἔτσι ὁ Μ στὸ στ. 1433 παραδίδει ἀπεκαλιφθῆ μου, πού, ὅσο σόλοικο καὶ ἂν φαίνεται, ἀποτελεῖ θεμιτὴ δημώδη σύνταξη (γενικὴ δοτικὴ προσωπικὴ) καὶ ἄξιζε ὅσοδήποτε νὰ σημειωθῆι στὸ ὑπόμνημα. Ἐπίσης στὸ στ. 1568 δὲν δηλώνεται ὅτι ὁ Ν παραλείπει τὸ τήν. Ἀπ' αὐτὸ ὅμως ὀδηγοῦμαστε στὴ σωστὴ ἀποκατάσταση τοῦ χωρίου: (τήν) τοῦ ἀγίου ἐνάρετον πολιτείαν (τὸ τήν ἐξέπεσε μετὰ τὸ ἀδομένην ἐξαιτίας τοῦ ὁμοιοτέλετου), καὶ ὄχι τοῦ ἀγίου τήν ἐνάρετον πολιτείαν (Μ), πού διατηρεῖ ὁ ἐκδότης. Σφαλερὰ ἐπίσης γράφεται στὸ στ. 1554: ἐπτά καὶ δεκάτη ἀντί ἐπτακαδεκάτη πού παραδίδει ὁ Ν. Τέλος, σημειώνουμε ἕναν ἄλλο ὄχι ἀσφαλῆ κανόνα πού ἀκολούθησε ὁ ἐκδότης. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὰ παραπάνω τμήματα τοῦ κειμένου, φαίνεται ὅτι ὁ ἐκδότης ἀπέλειψε τὸ ἐφελκυστικὸ -ν μπροστὰ ἀπὸ σύμφωνο ἀδιακρίτως. Ἔτσι διορθώνει σιωπηρὰ ἐκβέβηκε (-εν Μ) (1471) καὶ ἐπλήρωσε (-εν Ν) (1572) (πρβ. καὶ στ. 105), ἀκολουθώντας ἴσως τὸν «βυζαντινὸ σχολικὸ κανόνα» τοῦ Ed. Schwyzer: -n nur vor Vokal und in Pausa² (μιὰ περίπτωση ἔπου ὁ ἐκδότης δὲν ἀκολουθεῖ αὐτὸν τὸν κανόνα εἶναι ὁ στ. 897: ἐκδίδεται ἐδίδασκε σὲ παύση καὶ μπροστὰ ἀπὸ φωνῆεν). Τριβῆ, ὡστόσο, μὲ τὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα δείχνει ὅτι ποτὲ δὲν ἴσχυσε τέτοιος σχολικὸς κανόνας. Ἡ χρῆση ἐφελκυστικοῦ -ν, πού γιὰ τοὺς ποιητὲς τῶν ἱμῶν ἀποτελοῦσε ἀσφαλιστικὴ δικλῆδα καὶ γινόταν ὅταν καὶ ὅπως τοὺς βόλευε, ἐφαρμόζεται σὲ μεγάλη ἔκταση ἀπὸ τοὺς πεζογράφους καὶ συνήθως δὲν ὑπόκειται σὲ κανόνες, ἐκτός ἴσως ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς εὐφωνικῆς προσθήκης τοῦ μπροστὰ ἀπὸ φωνῆεν καί, λιγότερο συχνά, μπροστὰ ἀπὸ κλειστὸ σύμφωνο³. Ἡ συνέπεια τῆς

1. Βλ. St. Psaltes, Grammatik der byzantinischen Chroniken, Göttingen 1913, σ. 238.

2. Griechische Grammatik, τ. I, σ. 405.

3. Σ' αὐτὸ φαίνεται νὰ συμφωνῆ καὶ ἡ γραμματικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν. Πρβ. π.χ. τὸν Περὶ Γραμματικῆς διάλογο τοῦ Πλανούδη (L. Bachmann, Anecdota Graeca, τ. 2 [1828], σ. 57). Τὴ διδασκαλία τοῦ Πλανούδη ἀκολούθησε ὁ Uhlirg στὴν ἔκδοση τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου (Grammatici Graeci, τ. II 2· βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ ἐκδότη στίς σ. LXII-LXIV) καί, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα, ἡ διδασκαλία αὐτὴ στὸ νοῦ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων ἦταν ἐπικρατέστερη ἀπὸ τὰ παραγγέλματα πού περιλαμβάνονται στὰ Ἐρωτήματα τοῦ Μοσχοπούλου, ὅτι τὸ -ν γράφεται φωνήεντος ἐπιφρομένου, συμφώνου δὲ οὐκέτι (Grammatici Graeci, τ. IV 1, σ. XLIII).

χρήσης έφελκυστικού -ν ποικίλλει από συγγραφέα σε συγγραφέα και είναι δυνατό με στατιστική μέθοδο να βρεθῆ τὸ μέτρο τῆς ιδιομορφίας αὐτῆς σε κάθε συγγραφέα, ἀφοῦ ἀφεθῆ ἓνα περιθώριο γιὰ τὰ σφάλματα τῆς ἀντιγραφῆς. Ἐν ἀποδειχθῆ ὅτι δὲν ὑπάρχει αὐτὸ τὸ μέτρο, τὸ έφελκυστικό -ν πρέπει νὰ διατηρῆται ὅπουδήποτε παρὰδίδεται.

Ὅπως εἶπαμε καὶ παραπάνω, ἡ ἔκδοση τοῦ βίου ἔχει ὅλη τὴν ἐπιθυμητὴ ἐπιστημονικὴ πληρότητα καὶ θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργον ἂν εἶχαμε περισσότερες ἐκδόσεις βυζαντινῶν ἀγιολογικῶν ἢ μὴ κειμένων εὐπρόσωπες καὶ ἐπιμελημένες ὅσο ἡ ἔκδοση τοῦ κ. Rossi Taibbi. Ἐν τούτοις ἡ ἔκδοση δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ μερικὰ μειονεκτήματα, πού, ἂν καὶ δὲν μειώνουν σημαντικὰ τὴν ἀξία τῆς, πρέπει νὰ ὑποδειχθοῦν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀδικαιολόγητη παράθεση στὸ ὑπόμνημα ἀσήμαντων ὀρθογραφικῶν παραλλαγῶν, πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἓνα ἄλλο μειονέκτημα τῆς ἐκδόσεως εἶναι ἡ μετεωρία τοῦ ἐκδότη ὅταν ἔχη νὰ διαλέξῃ ἀνάμεσα σὲ δυὸ διαφορετικὲς ἀλλὰ ἐξίσου πιθανὲς γραφῆς τῶν χειρογράφων. Στῆ σ. XXIX ὁ ἐκδότης παραδέχεται ὅτι ὁ N, παρὰ τὰ σφάλματά του ἐδῶ κι ἐκεῖ, παραδίδει κείμενο *senza dubbio migliore di M e si lascia generalmente preferire*. Παρὰ τὰ λέει ὅτι ὁ γραφέας τοῦ M δὲν ἐπεμβαίνει στὸ κείμενο, ἐνῶ ὁ γραφέας τοῦ N προσπαθεῖ νὰ καταλάβῃ αὐτὸ πού ἀντιγράφει καὶ νὰ τὸ κάμῃ περισσότερο κατανοητό. Καὶ καταλήγει: *il che deve consigliare una opportuna cautela nell'esame e nella scelta delle sue [δηλ. τοῦ N] lezioni*. Ὡστόσο, στὴν πράξη ὁ ἐκδότης φαίνεται νὰ ἐνεργῆ ἐντελῶς ὑποκειμενικὰ καὶ ἡ ἐκλογή του εἶναι πολλὲς φορές ἀυθαίρετη. Ἐνῶ ὅταν πρόκειται γιὰ ἐξίσου πιθανὴ γραφῆ προτιμᾷ τὸν N σὲ πολλὲς περιπτώσεις (βλ. χαρακτηριστικὰ στ. 133, 244, 488, 533, 539, 618, 698, 893, 1032, 1035, 1044, 1087, 1297, 1519, 1644), σὲ περισσότερες προτιμᾷ τὸν M καὶ ὅταν ἡ γραφῆ πού παραδίδει δὲν εἶναι ἀδιαμφισβήτητα καλύτερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ N (βλ. π.χ. στ. 36, 105, 122, 177, 263, 265, 357, 479, 581, 632, 688, 709, 782, 788, 798, 842, 869, 1103, 1115, 1138, 1168, 1249, 1261, 1379, 1415, 1512, 1555, 1581, 1585, 1604). Ἐνδεικτικὸ τῆς ἀπουσίας συγκεκριμένης ἀρχῆς στὴν ἐπιλογή τῶν γραφῶν ἀπὸ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο χειρόγραφο εἶναι ὅτι στοὺς στ. 101, 437, 509 διατηρεῖται ἡ σειρά λέξεων τοῦ M, ἐνῶ στοὺς στ. 209-210 καὶ 1041-1042 ἡ σειρά λέξεων τοῦ N. Ἐν ληφθοῦν ὑπ' ὄψη α) ὅτι ἡ γνώμη τοῦ ἐκδότη ὅτι ὁ γραφέας τοῦ N ἐπεμβαίνει στὸ κείμενο περισσότερο ἀπ' ὅσο ὁ γραφέας τοῦ M, δὲν φαίνεται νὰ ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὰ πράγματα, β) ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς παραπάνω γραφῆς τοῦ N πού δὲν υἱοθετοῦνται θὰ μπορούσαν νὰ ὑποστηριχθοῦν μὲ μεγαλύτερη πιθανότητα ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες γραφῆς τοῦ M πού εἰσάγονται στὸ κείμενο (σὲ πολλὲς μάλιστα περιπτώσεις ἡ γραφῆ τοῦ N εἶναι ἡ *lectio difficilior*), γ) ὅτι ὁ ἐκδότης στὴν ἐπιλογή τῶν γραφῶν δὲν φαίνεται νὰ στηρίχτηκε σὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια, καὶ δ) ὅτι πράγματι ὁ N παραδίδει καλύτερα ἀπὸ τὸν M τὸ κείμενο τοῦ βίου, ἔπρεπε σὲ κάθε ἀμφίβολη περίπτωσι νὰ προτιμᾶται ἡ παράδοση τοῦ N.

Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ ἐκδότη στὸ κείμενο εἶναι συνήθως ἐπιτυχημέ-

νες και πειστικές. Μερικές, ωστόσο, παρατηρήσεις και βελτιώσεις στο κείμενο της έκδόσεως θα μπορούσαν να γίνουν, συμπληρωματικά σε όσα ὀρθά ἔχουν υποδείξει ὁ Fr. Halkin¹ καὶ ὁ G. Schiro².

Στ. 6: τὸ χωρίο ἐξομαλύνεται συντακτικὰ ἂν γράψουμε τῷ (*μημονεύειν*). Στ. 15 πρέπει νὰ διορθωθῇ: τὸ δὴ *λεγόμενον*, πού εἶναι συνηθισμένη παρενθετική φράση. 16-23: οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ ἐκδότη φαίνεται σὰν νὰ ὑπαγορεύτηκαν ἀπὸ ἓνα εἶδος *horror vacui*. Νομίζουμε ὅτι εἶναι ἀνεδαφικὸ νὰ εἰσάγονται τόσο τολμηρὲς διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις, πού σχεδὸν ἀχρηστεύουν τὴν παράδοση καὶ μοιραῖα εἶναι ὑποκειμενικὲς καὶ καθόλου πειστικὲς, ἀφοῦ δὲν στηρίζονται σὲ «γενετική» ἐρμηνεία πού νὰ ἐξηγῇ πῶς προέκυψαν οἱ σφαλερὲς γραφὲς καὶ γιατί πρέπει νὰ δεχθοῦμε τὶς διορθώσεις τοῦ ἐκδότη. Προτιμότερο θὰ ἦταν νὰ δηλωθῇ ὅτι τὸ χωρίο νοσεῖ. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου, ὅπως παραδίδεται στὰ δύο χειρόγραφα, γεννᾷ τὴ βίασιμη ὑπόψια ὅτι ὑπάρχουν χάσματα, πού εἶναι ἀδύνατο νὰ συμπληρωθοῦν μὲ εἰκασίες καὶ χωρὶς ἀρκετὴ ἀθαιρεσία. Ἀφοῦ καὶ παραπάνω (στ. 5-7) ἡ παράδοση τοῦ κειμένου δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ, ὀδηγεῖται κανεὶς στὴ σκέψη μήπως τὸ κοινὸ πρότυπο τοῦ Μ καὶ τοῦ Ν εἶχε ἀντιγραφῆ ἀπὸ ἀστάχιωτο χειρόγραφο μὲ ἐξίτηλα ἀπὸ τὴ χρῆση τὰ γράμματα τῆς πρώτης σελίδας, ὅπως συμβαίνει συχνά. Στὸ πρότυπο τῶν ΜΝ ὁ ἀντιγραφὴς δὲν θὰ εἶχε δηλώσει ἢ δὲν θὰ εἶχε θεραπεύσει ἀποτελεσματικὰ τὶς φθορὲς τοῦ κειμένου. Στὸ στ. 22 ἡ γραφὴ *διεξελλόταν*, πού διατηρεῖ ὁ ἐκδότης πιθανολογώντας ὅτι πρόκειται γιὰ *participio dell'aoristo forte in -ως* (σ. 236), εἶναι ἐντελῶς ἀπαράδεκτη. 36: προτιμότερο νὰ γραφῆ *θαυμάσητε* (ἢ *θαυμάσετε*) ἀντὶ *θαυμάσατε*. 114: πιθανότατα *πάντα* (τὰ) *δυσχερῆ*. 143: τὸ *εὐστοχώτατοι πέλται* δὲν δίνει ἱκανοποιητικὸ νόημα καὶ ἡ μετάφραση τοῦ ἐκδότη (*abilissimi nel tiro dell'arco*) εἶναι ὀλωσδιόλου σφαλερῆ. Τὸ *πέλται* ἀσφαλῶς δὲν ἔχει σχέση μὲ τὰ τόξα, καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι σημαίνει ἀκοντιστές —πράγμα, ἄλλωστε, πού παρουσιάζει ἀρκετὲς δυσκολίες— γεννᾷται ἡ ἀπορία, ποῖα θὰ ἦταν ἡ χρησιμότητα τῶν ἀκοντιστῶν σ' ἓνα πολεμικὸ πλοῖο. Πιθανότατα πρέπει νὰ συμπληρωθῇ: *(κατα)πέλται*. Πρόκειται γιὰ τὶς βλητικὲς μηχανὲς μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι γνωστὸ ὅτι ἦταν ἐφοδιασμένα τὰ βυζαντινὰ πολεμικὰ πλοῖα γιὰ τὴν ἐκτόξευση βελῶν ἢ «σκευῶν» μὲ ὑγρὸ πῦρ. Ἡ δυσκολία ὅτι ὁ ὄρος δὲν ἀνήκει στὴν τεχνικὴ ὀρολογία τῶν Βυζαντινῶν αἴρεται ἂν θεωρήσουμε τὴ χρῆση του ἐδῶ ὡς ἀρχαϊσμὸ (ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης καὶ ὁ Ἀππιανὸς χρησιμοποιοῦν τὴ λέξη ἀκριβῶς μὲ τὴ σημασία τῆς βλητικῆς μηχανῆς πολεμικῶν πλοίων). 162: ἡ γραφὴ *ἀπὴμαντος* τοῦ Ν εἶναι προτιμότερη (ἀναφέρεται στὸ ὑποκείμενο τοῦ *ἤχητο* καὶ *ὄχι* στὸ *ξευτεῖαν*). 185: δὲν ἔπρεπε νὰ διορθωθῇ σὲ *παγίδας* τὸ *παγὰς* (= *πάγας*) τῶν *χφφ* (παρόμοιοι σφαλεροὶ τσιμισοὶ δὲν εἶναι ἀσυνήθιστοι στὰ *χφφ*, πρβ. π.χ. στ. 87, 95, 236, 287, 576 κ.ά.). Ἡ δικαιολογία τοῦ ἐκδότη (σ. XXX) ὅτι ἡ διόρθωση ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὸν *usus scribendi*, δὲν φαίνεται ἰσχυρῆ, ἀφοῦ ἄλλοῦ διατηρήθηκαν διπλοτυπίες (π.χ. στ. 263: *πάραντα*, 289: *παῶ' αὐτά*) καὶ ἀφοῦ ἡ βασικὴ σημασία τοῦ *πάγαι* (= *δίκτηα*, *βρόχια*) διαφέρει ἀπὸ τὴ σημασία τοῦ *παγίδες*. 256: τὸ *ἐπίσταται* τῶν *χφφ* θὰ μπορούσε νὰ διατηρηθῇ³. 272: τὸ *ἐπ' αὐτοῖς* νόσεϊ ἐμφανέστατα καὶ πρέπει νὰ κρύβῃ μὴ μετοχή, πού πιθανότατα εἶναι τὸ *ἐπιβάς*

1. *Analecta Bollandiana* 81 (1963) 293.

2. *Byz. Zeitschr.* 75 (1964) 165 κέ.

3. *Bz. St. Psaltes*, ὁ.π., σ. 106.

(πρβ. στ. 374) ἢ τὸ ἐπελθὼν (=ἐπισκεφθεῖς), πού εἶναι φωνητικά πλησιέστερο πρὸς τὸ ἐπ' αὐτοῖς καὶ νοηματικά προσφορώτερο ἀπὸ τὸ διελθὼν πού προτείνει μὲ δισταγμὸ ὁ Halkin. 312-313: πρέπει νὰ διορθωθῇ: ἀνὰ πᾶσαν τὴν χώραν. Τὸ ἀνὰ πᾶσης (τῆς χώρας M) N εἶναι προφανέστατο lapsus πού ὀφείλεται στὴ γειτονία τῆς ἀπόλυτης μετοχῆς. 343: πρέπει νὰ γραφῇ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ (ἐκεῖνω [τῷ add. M] καιρῷ N), φράση ὅχι ἀσυνήθιστη στὰ βυζαντινὰ πεζὰ κείμενα (βλ. ὅσα σημειώνει ὁ Hase στὴν ἔκδοσιν τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου, Bonn, σ. 462). 371: εἶναι ἀπαράδεκτη ἡ διόρθωσις σὲ περιγραφικῶν τοῦ περιγραπτῶν (τὸ θεῖον) πού παραδίδουν τὰ χφφ καὶ δὲν φαίνονται καθόλου πειστικά ὅσα γράφει ὁ ἐκδότης στὴ σ. XXX. Τὸ περιγραφικῶς ἀπαντᾷ μόνο σ' αὐτὸ τὸν τύπο στὰ βυζαντινὰ κείμενα, ὅπως π.χ. στὸν Θεόδωρο Στουδίτη, τὸν Εὐστάθιο κ.ά. (βλ. Θησαυρὸ Ἐβρῆκου Στεφάνου στὴ λ.). 499: δὲν ἦταν καθόλου ἀπαραίτητη ἡ διόρθωσις τοῦ καὶ αὐτοῖς (MN) σὲ κατ' αὐτῶν. 606: νὰ χωριστῇ τὸ καταμόνας. 690: σφαλερῆ ἢ υἱοθέτησις τῆς γραφῆς ὑποπιέζων τοῦ N ἀντὶ τοῦ ὑποπιιάζων (=ὑποπιιάζων) τοῦ N, ἀφοῦ, ἄλλωστε, ἐδῶ ὑπόκειται τὸ γραφικὸ χωρίο: ἀλλ' ὑποπιιάζω μου τὸ σῶμα καὶ δουλαγωγῶ (Κορινθ. Α', 9, 27). 696: ἀξιοσημείωτη ἡ χρῆσις τοῦ ἦν ἀντὶ ἐστί. Ὁ ἐκδότης διορθώνει ἐδῶ ἦ καὶ στὸ στ. 895 εἶναι. Πρβ. καὶ στ. 1171, 1635 (περιῦν) καὶ 1641 (συνῆν). Καλύτερο θὰ ἦ-ταν νὰ διατηρηθῇ παντοῦ ἡ παράδοσις τῶν χειρογράφων, πού πρέπει ἴσως νὰ συσχετισθῇ μὲ τὸ δημῶδες εἶναι-εἶναι. 893: ἄριστη ἡ παράδοσις τοῦ N: ὡς καὶ πολλοὺς τῶν Ῥηγιωτῶν τῆς αἰχμαλωσίας ἀνακληθῆναι (πολλοὺς καὶ ὁ Halkin) καὶ ἀπορεῖ κανεὶς γιατί προτιμήθηκε νὰ ἐκδοθῇ: ὡς καὶ πολλὴν τῆς τῶν Ῥηγιωτῶν αἰχμαλωσίας ἀνακληθῆναι, πού ἀποτελεῖ προχειρότατη προσπάθεια θεραπείας τῆς κακῆς παραδόσεως τοῦ M. 908: ὑπόκειται τὸ γραφικὸ χωρίο Ἐφες. 3, 13. 914: καλύτερα φέρομεν ἀντὶ φέρωμεν. 1059: ἡ γραφὴ ἀποστραφήσονται προφανῶς ὀφείλεται σὲ σφάλμα τοῦ κωδικογράφου πού παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν προηγούμενη λέξι ἀπογόνων. Πρέπει νὰ διορθωθῇ σὲ καταστραφήσονται καὶ ὅχι, ὅπως διορθώνει ὁ ἐκδότης, σὲ ἀναστραφήσονται, πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σημαίνει: saranno abbatluti. 1071: πρέπει νὰ διατηρηθῇ τὸ ἄφρονες τοῦ N, πού εἶναι δύσκολο νὰ θεωρηθῇ ὡς γλώσσα στὸ μεμνήμεροι, ὅπως πιστεύει ὁ ἐκδότης. 1077: εἰ φρονοῦντων ἀντὶ εὐφρονοῦντων. 1174: πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ προτιμηθῇ ἡ γραφὴ εὐθυβόλως (MN) ἀντὶ εὐθύβολος, ὅπως διορθώνει ὁ ἐκδότης. 1190: τὸ χωρίο ἐξομαλύνεται ἀν διορθώσομε μέλλον ἀντὶ μέλλειν. 1194: τὸ προθυμωμένον εἶναι συντακτικὰ ἀπροσάρμοστο καὶ πρέπει νὰ διορθωθῇ σὲ προθυμούμενος. 1195-1196: ἀξιοπρόσεκτο τὸ αἰ νῆες ... προσηργίσαντες πού δὲν σημειώνεται στίς note morfologiche o sintattiche καὶ πού σωστά διατηρεῖται. 1217: ἡ ἐπιρρηματικὴ χρῆσις τοῦ τάχος δὲν φαίνεται ἐδῶ πιθανή. Πιθανότατα ἐξέπεσε ἡ κατὰ μετὰ τὸ καί. 1226: εἶναι ἀπορίας ἄξιο γιατί ὁ ἐκδότης προτίμησε νὰ διορθώσῃ τὸ σφαλερὸ ἐπιλάθε τῶν χειρογράφων σὲ ἐπιλάθη (σ. 238) ἀντὶ ἐπιλάθω, ὅπως θὰ ἦταν φυσικότερο. 1281: ὑπερβολικὴ καὶ ἐκ περισσοῦ ἡ διόρθωσις σαρκοφοροῦσι ἀντὶ σόρκα φοροῦσι τῶν χειρογράφων. 1294: καμὰ ἀμφιβολία ὅτι πρέπει νὰ γραφῇ διαχωρίσας (ἐαυτὸν ἀπ' αὐτῶν) ἀντὶ διαχωρήσας. 1481: πρέπει νὰ διατηρηθῇ ἡ γραφὴ Ἰλλύριον (κόλπον) τῶν χειρογράφων, πού ἀποτελεῖ θεμιτὸν ἀναλογικὸ τονικὸ ἐξομαλισμὸ (κατὰ τὸ σχῆμα π.χ. Ἰασυρία - Ἰασύριος). Τὸ Ἰλλύριος ἀντὶ Ἰλλυριῶς δὲν εἶναι ἄγνωστο στὰ βυζαντινὰ κείμενα¹. 1598: συμφωνότερο μὲ τὴν χειρό-

1. Βλ. τὰ παραδείγματα πού συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸν A. Boissonade, Anecdota Graeca, τ. 2, σ. 479.

γραφη παράδοση θὰ ἦταν νὰ γραφῆ (τό) τοῦ. 1608 κέ.: 'Ο ἐκδότης δὲν ἀναφέρει πούθεν ἀ τὴ σχετικὴ μὲ τὸ λείψανο τοῦ ὁσίου εἶδηση πού περιέχεται στὸ μελέτημα τοῦ Silvio Giuseppe Mercati, *Sulle reliquie del monastero di Santa Maria del Patire presso Rossano*, *Archivio Storico per la Calabria e la Lucania* 9 (1939), τεῦχος I, σ. 11-12. Σύμφωνα μὲ ἐνθύμηση πού σώζεται στὸ τυπικὸ τῆς περιφημῆς αὐτῆς μονῆς τοῦ Rossano, ὁ ἱερομόναχος Λαυρέντιος ἀνεκόμισε στὴς 2 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1303 ἀπὸ τῆς μονῆς τοῦ Σωτήρος καὶ ἀπὸ τῆς μονῆς τοῦ Φιλαρέτου» ἱερὰ λείψανα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ «τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰλλίου τοῦ νέου» (αὐτὸ ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Φιλαρέτου ἀσφαλῶς, ὅπως μετονομάστηκε ἀργότερα ἢ μονὴ τῶν Σαλινῶν πού ἵδρυσε ὁ Ἰλλίας, βλ. σ. XIII σημ. I καὶ 207). 1625: πιθανότερη γραφὴ: καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ ἀδελφοί. 1659: νὰ ὑβελισθῆ τὸ πρῶτο καὶ τῆς, πού γράφτηκε κατὰ πρόληψη, καὶ νὰ διορθωθῆ παρ' ἡμῶν ἀντὶ παρ' ἡμῶν.

Γιὰ τὴ μετάφραση πρέπει νὰ ἐπαινεθῆ ὁ ἐκδότης. Ἀπὸ μιὰ μεγάλη ἀλλὰ ὄχι συστηματικὴ δειγματοληψία τὸ συμπέρασμα πού ἀποκομίσαιμα εἶναι ὅτι ὁ ἐκδότης μεταφράζει μὲ ἀκρίβεια καὶ γλαφυρότητα. Σπάνια διαφωνεῖ κανεὶς μαζί του, ὅπως π.χ. στὸν στ. 240, ὅπου τὸ γνησίου ἀνδρός (=πραγματικοῦ ἄντρα) μεταφράζεται σφαλερὰ: marito legittimo, καὶ στὸν στ. 638, ὅπου τὸ ὑάβδον ἐκτεταμένην μεταφράζεται νηριολεκτικὰ καὶ ἀσαφέστατα: la verga protesa, ἐνῶ πρόκειται γιὰ οὐράνιο φαινόμενο¹.

Προτοῦ τελειώσουμε θὰ θέλαμε νὰ κάνουμε μιὰ γενικότερη παρατήρηση ξεκινώντας ἀπὸ ἓνα χαρακτηρισμὸ τοῦ ἐκδότη πού θεωρεῖ τὴ στίξη τοῦ M ὡς *punteggiatura senza criterio* (σ. XXV). Εἶναι κοινὸς τόπος στὴς περιγραφὰς τῆς παραδόσεως τῶν κειμένων σὲ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα νὰ ὑπογραμμίζεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ ἡ ἀσυνέπεια καὶ ἀταξία τῆς στίξης. Πρόκειται ὅμως πραγματικὰ γιὰ ἀσυνέπεια καὶ ἀταξία; Πρέπει νὰ πιστέψουμε ὅτι ὅλοι συλλήβδην οἱ κωδικογράφοι τοῦ Μεσαίωνα δὲν ἤξεραν νὰ στίξουν σωστὰ τὰ κείμενα πού ἀντέγραφαν; Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ στίξη τῶν χειρογράφων δὲν συναρμόζεται καθόλου μὲ αὐτὸ πού ἐμεῖς σήμερα θὰ θεωρούσαμε σωστὴ γραμματικὴ στίξη καὶ ὅτι τελεῖς καὶ ἄνω στιγμὲς καθὼς καὶ κόμματα σημειώνονται σὲ θέσεις ὅπου ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαίνεται νὰ χρειάζεται παύση, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὰ δικὰ μας κριτήρια. Τὸ ζήτημα τῆς φαινομενικὰ ἄτακτης στίξης τῶν χειρογράφων νομίζουμε ὅτι πρέπει νὰ συνδυασθῆ μὲ τὸ ἀπροσδόκητο ἀλλὰ πειστικὸ συμπέρασμα τοῦ Joseph Balogh ὅτι σ' ὅλη τὴν ἀρχαιότητα ἢ ἀνάγνωσι, ἀκόμη καὶ ἡ «κατ' ἰδίαν», γίνονταν πάντοτε φωναχτά². Ἡ συνήθεια αὐτὴ συνεχίστηκε καὶ στὸ Μεσαίωνα. Ἡ σιωπηλὴ ἀνάγνωσι ἦταν ἢ ἐξάρεση μᾶλλον παρὰ ὁ κανόνας. Προσεκτικὴ μελέτη τῆς στίξης τῶν βυζαντινῶν χει-

1. Βλ. Δ. Κρεκούκια, *Τὰ προγνωστικά τοῦ καιροῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν, τὴν μεσαιωνικὴν καὶ τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα*, Ἀθήναι 1966, σ. 107-108.

2. Βλ. T. C. Skeat, *The Use of Dictation in Ancient Book-Production*, *Proceedings of the British Academy* 42 (1957) 186 κέ.

ρογράφων (τουλάχιστο αὐτῶν ποὺ ἔχουμε ὑπόψη) δείχνει ὅτι τὰ σημεῖα στίξης ὀρίζουν ἀναγνωστικὲς ἐνότητες καὶ ὅτι οἱ παύσεις ἀνάμεσα στὶς ἐνότητες αὐτὲς κάνουν εὐκολώτερη τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου ὄχι μόνον στὸν ἀναγνώστη ποὺ διαβάζει φωναχτὰ ἀλλὰ καὶ σ' ἐκεῖνον ποὺ διαβάζει ἀπὸ μέσα του.

N. M. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

V. Laurent, *Le Corpus de Sceaux de l'Empire byzantin*. Tome V: L'Eglise. Première Patrie, I. L'Eglise de Constantinople, A. La Hierarchie. Paris 1963. 4°, Σελ. LI, 805. [Publications de l'Institut Français d'Etudes byzantines].

Ἔργο ἡράκλειο. Τὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν σπουδῶν ἔχει ἀναλάβει ἀπὸ καιρὸ νὰ ἐκδώσῃ σ' ἓνα μεγάλο Corpus ὅλες τὶς σφραγίδες (τὶς «βουῦλες», χρυσές, ἀργυρές καὶ μολύβδινες) τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, καὶ τὴν τεράστια αὐτὴ ἐργασία ἀνέλαβε νὰ φέρῃ εἰς πέρας ὁ διαπρεπὴς βυζαντινολόγος Ἀσσομψιονιστὴς πατὴρ V. Laurent, διευθυντὴς τοῦ Ἰνστιτούτου καὶ παράλληλα διευθυντὴς ἐρεῦνης στὸ Centre National de la Recherche Scientifique (τὸ γνωστὸ CNRS), τὸ ὁποῖο ἀνέλαβε καὶ τὴ δημοσίευση τοῦ πρώτου τόμου. Τὸ Corpus, σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο ποὺ δημοσιεύεται στὴ σελίδα τοῦ ἐξωφύλλου, θὰ ἐκτείνεται συνολικὰ σὲ ἕξι τόμους, κάθε τόμος ὅμως (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τέταρτο) θὰ ὑποδιαιρῆται σὲ δύο ἢ τρία μέρη καὶ θὰ ἀκολουθῆται ἀπὸ ἓνα λευκωμα, ὅπου θὰ εἰκονίζονται οἱ σφραγίδες. Ἡ διαίρεση ἔχει γίνῃ μὲ βάση τὸ ἀξίωμα τοῦ κατόχου τῆς σφραγίδας, μὲ τὴν ἀκόλουθη σειρά: Τόμος 1ος Τὸ αὐτοκρατορικὸ παλάτιο, 2ος Ἡ κεντρικὴ διοίκηση καὶ ἡ πρωτεύουσα, 3ος Ἡ διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν (Εὐρώπη, Μ. Ἀσία, Συρία - Παλαιστίνη κτλ.), 4ος Ἡ Βυζαντινὴ Ἀφρική, 5ος Ἡ Βυζαντινὴ Ἐκκλησία, 6ος Σφραγίδες διάφορες. Ὁ τόμος ποὺ κυκλοφόρησε πρῶτος ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ 5ου τόμου καὶ περιλαμβάνει σφραγίδες πατριαρχῶν, καθὼς καὶ τῶν πατριαρχικῶν λειτουργημάτων (οἰκονόμος, σακελλάριος κτλ.) καὶ ἀξιωματῶν (σύγκελλος, ὑπέρτιμος κτλ.), καὶ ὕστερα τῶν μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων. Στὶς 805 σελίδες τοῦ δημοσιεύονται 1013 μολυβδόβουλα. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ δώσῃ μὴ ἀμυδρὴ ἰδέα τοῦ τεράστιου ὄγκου τῆς ἐργασίας.

Εἰδικότερα δημοσιεύονται στὴν ἀρχὴ 48 μολυβδόβουλα πατριαρχῶν (Κωνσταντινουπόλεως), ποὺ χρονικὰ ἐκτείνονται ἀπὸ τὸν πατριάρχη Εὐτύχιο τοῦ 6ου αἰῶνα ὡς τὸν Εὐθύμιο Β' τοῦ 15ου (1410-1416). Γιὰ τὸ κάθε μολυβδόβουλο παρέχεται ἡ περιγραφή καὶ ὕστερα δημοσιεύεται ἡ ἐπιγραφή: πανομοιότυπα (μὲ γράμματα κεφαλαῖα), μὲ μεταγραφὴ διπλωματικὴ καὶ τέλος κανονικά. Πολυτιμότερες εἶναι οἱ σημειώσεις ποὺ ἀφιερώνει ὁ ἐκδότης σὲ κάθε δημοσιευόμενον μολυβδόβουλο καὶ ὅπου ἐκθέτει ὅ,τι σχετικὸ μὲ τὴ χρονολόγησιν, τὴν ταύτισιν κτλ. Ἡ διατύπωση τῆς ἐπιγραφῆς (πατριάρχου π.χ., ἡ οἰκουμενικοῦ πα-

τροιάρχου ἢ ἐλέω Θεοῦ κτλ), ὁ τύπος τῶν γραμμάτων, ιδιαίτερες τεχνικές (ἢ «στυλιστικές») λεπτομέρειες, ὅλα ἐξετάζονται κάθε φορά, γιὰ νὰ χρονολογηθῇ ἢ κάθε σφραγίδα καὶ ν' ἀποδοθῇ στὸν τάδε πατριάρχη καὶ ὄχι σὲ ἄλλον ὁμώνυμό του. Ἔτσι π.χ. ἡ πρώτη σφραγίδα ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη Εὐτύχιο πού ἐπατριάρχευσε δυὸ φορές τὸν ἕκτο αἰώνα (552-565, 577-582) καὶ ὄχι στὸν ὁμώνυμο πατριάρχη Ἀλεξάνδρειας τοῦ 10ου αἰώνα (933-940), ὅπως εἶχε ὑποθέσει ὁ πρῶτος ἐκδότης.

Μετὰ τὶς πατριαρχικὲς ἐκδίδονται οἱ σφραγίδες τῶν πατριαρχικῶν ὀφεικίων, κατὰ τὴ σειρά τῆς ἱεραρχίας (οἰκονόμος, σακελλάριος, σκευοφύλαξ κτλ.), καὶ ὕστερα τῶν πατριαρχικῶν ἀξιωμάτων (Les dignités patriarcales), ὅσων δηλ. ἔχουν ἀξίωμα τιμητικὸ καὶ ὄχι λειτουργικὸ ὀφεικιο (κουβουκλίσιος, σύγκελλος κτλ.). Τὸ μεγαλύτερο μέρος (ἀρ. 246-816) κατέχουν οἱ σφραγίδες τῶν ἀρχιερέων τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἐδῶ ἡ κατάταξη γίνεται κατὰ τὴν τάξη τῶν μητροπόλεων καὶ τῶν ἐπισκοπῶν πού ὑπάγονται σὲ καθεμίᾳ, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν πρωτόθρονο μητροπολίτη Καισαρείας. Σὲ κάθε μητρόπολη καὶ σὲ κάθε ἐπισκοπῇ προηγεῖται κατατοπιστικὸ ἱστορικὸ σημεῖωμα καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὸ κλίμα τῆς κάθε ἐπισκοπῆς καὶ γιὰ τοὺς ἐπισκοπικούς καταλόγους. Αὐτὰ φυσικὰ μόνο ὡς στοιχεῖα βοηθητικὰ γιὰ τὴν παρουσίαση τῶν μολυβδοβούλων· γιὰ τὴ συνολικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ὁ συγγραφέας ἐτοιμάζει μιὰ «Ἐκκλησιαστικὴ γεωγραφία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους», ὅπου θὰ δώση κατὰ τρόπο πληρέστερο τὸ πολυτιμο ὕλικό πού ἔχει συγκεντρώσει.

Ἐνα τρίτο μέρος περιλαμβάνει τὶς σφραγίδες τῶν αὐτοκέφαλων ἀρχιεπισκοπῶν, ἐκείνων δηλ. πού, χωρὶς νὰ ὑπάγονται σὲ κάποια μητρόπολη, ἐξαρτῶνται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο (ἀρ. 817-870)· ἀκολουθοῦν μερικὲς σφραγίδες πού ἡ ταῦτίσή τους εἶναι ἀβέβαιη (Incertains, ἀρ. 871-882) καὶ σὲ παράρτημα οἱ μητροπόλεις τῆς Ἰταλίας (Σικελίας, Καλαβρίας, Σαρδηνίας κ.ἄ.). Προσωρινοὶ συνοπτικοὶ πίνακες (οἱ ἀναλυτικοὶ θὰ δημοσιευτοῦν ὅταν περατωθῇ ὁλόκληρο τὸ Corpus) δίνουν α) (στὰ ἑλληνικὰ) τὰ ὀνόματα τῶν ἐπισκοπῶν καὶ β) (στὰ γαλλικὰ) ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν κατόχων σφραγίδων. Ἐνας σύντομος πρόλογος καὶ μιὰ λίγο πιὸ ἐκτεταμένη εἰσαγωγή (σελ. XIII-XXVIII) συμπληρώνουν τὸν τόμο. Ἄς σημειωθῇ τέλος πῶς ὁ συγρ. ἀφιερώνει τὸ ἔργο στὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ λόγια πού τὴ θερμότητα καὶ τὴν εὐλικρίνειά τους δὲν ἐλαττώνει καθόλου ἡ ἐπίσημη λατινικὴ διατύπωση.

Ὅσα εἰπώθησαν ἐδῶ σκοπὸ εἶχαν μόνο νὰ παρουσιάσουν τὸ ἔργο στὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη καὶ νὰ ὑπογραμμίσουν τὴ σημασία του. Ἡ κριτικὴ ἄλλωστε ἔργων μετέτοια μνημειώδη σημασία εἶναι πράγμα ἐξαιρετικὰ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο· καὶ πάντως δὲν εἶναι ὁ ὑπογράφόμενος πού θὰ τὸ τολμοῦσε.

G. Rossi Taibbi, *Sulla tradizione manoscritta dell'Omiario di Filagato da Cerami*. Palermo 1965. Σελ. 84, πίν. VII. [Ist. Sicil. di Studi biz. e neoell., Quaderni 1].

Ἀνάμεσα στους βυζαντινούς συγγραφείς ἐκκλησιαστικῶν ὁμιλιῶν ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ γόνιμους εἶναι κι ἐκεῖνος ποὺ τὰ περισσότερα χφφ τὸν ὀνομάζουν Θεοφάνη Κεραμέα ἀρχιεπίσκοπο Ταυρομενίου (δηλ. τῆς Taormina τῆς Σικελίας). Ἡ ἀρχικὴ ἐκδοσὴ τῶν ὁμιλιῶν του ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἰησουΐτη Fr. Scorso τὸ 1644 στὸ Παρίσι, τὰ χφφ μετὰ τοὺς λόγους του φτάνουν τὰ ἑκατὸ. Τὰ σχετικὰ μὲ τὸ συγγραφέα ἦταν ἀρκετὰ ἀμφισβητούμενα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1943 κιόλας ὁ A. Ehrhard (στὸν 3ο τόμο τοῦ μνημειώδους βιβλίου του Überlieferung und Bestand) εἶχε μελετήσῃ 79 χφφ, ποὺ ἔδιναν διάφορα ὀνόματα στὸ συγγραφέα τῶν ὁμιλιῶν (Θεοφάνης, Γρηγόριος, Ἰωάννης, Φίλιππος, Φιλάγαθος). Τὰ προσερχόμενα ἀπὸ τὴν Κάτω Ἰταλία καὶ Σικελία τὶς προσέγραφαν στὸν Φίλιππο Κεραμίτη, μὲ τὸ μοναχικὸ ὄνομα Φιλάγαθος ἢ Φιλάγαθος ὁ φιλόσοφος, ποὺ ἐκήρυττε στὴ μητρόπολη τοῦ Ρωσσάνου στὸν καιρὸ τῆς βασιλείας τοῦ Ρογήρου Β' (1130-1154). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ πραγματικὸ ὄνομά του.

Ὁ συγγρ., ποὺ ἐτοιμάζει κριτικὴ ἐκδοσὴ τῶν ὁμιλιῶν, δίνει στὴν ἐργασία αὐτὴ μιὰ λαμπρὴ ἐπισκόπηση τῆς χειρόγραφης παραδόσης τοῦ Ὀμιλιαρίου τοῦ Φιλάγαθου. Τὸ πρῶτο βασικὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὰ χφφ μοιράζονται σαφῶς σὲ δυὸ κατηγορίες, μιὰ ἀνατολικὴ - βυζαντινὴ καὶ μιὰ δυτικὴ, ἰταλο-ελληνικὴ. Χαρακτηριστικὸ τῆς πρώτης ομάδας εἶναι ὅτι κατατάσσει τὶς ὁμιλίες σύμφωνα μὲ τὸ βυζαντινὸ ἡμερολόγιο: ἀκίνητες ἐορτὲς (Σεπτ.-Αὐγ.), Τριώδιο, Πεντηκοστάριο, ἑωθινὰ εὐαγγέλια. Ἡ κατατάξις αὐτὴ δὲν ἦταν ἢ ἀρχικὴ, τὰ χφφ περιέχουν μάλιστα καὶ τὴ σημείωση ὅτι «οὐκ ἦν οὕτως ἐδρῦθμος συντεταγμένον τὸ ἀπὸ Σικελίας ἀνακομισθὲν παλαιὸν ἀντίγραφον, ἀλλ' ἡμεῖς ὕστερον φιλοποιήσαντες κτλ.». Ἡ «ἐδρῦθμος» αὐτὴ ἀνασύνταξις πρέπει νὰ ἔγινε, κατὰ τὸν συγγρ., στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα (τ' ἀρχαιότερα χφφ τῆς ομάδας εἶναι τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ). Τὸ ἀναφερόμενο «ἀπὸ Σικελίας ἀνακομισθὲν παλαιὸν ἀντίγραφον» (Κ στὸ στέμμα) δὲν στάθηκε δυνατόν νὰ ταυτισθῇ. Ἡ ομάδα αὐτὴ (Υ), ὑποδιαιρούμενη στοὺς κλάδους Φ καὶ Θ, ἀντιπροσωπεύεται μὲ πάρα πολλὰ χφφ. Ἡ ἄλλη, ἢ ἰταλο-ελληνικὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἕξι χφφ (ομάδες W καὶ Z), ποὺ βρίσκονται πιὸ κοντὰ στὸν ἀρχέτυπο (X), καὶ ἀπὸ ἀρκετοὺς deteriores (π). Τὰ ἕξι σημαντικότερα αὐτὰ (στὰ ὁποῖα ἀκριβῶς ὁ συγγραφέας ὀνομάζεται Φιλάγαθος φιλόσοφος ἢ μοναχὸς καὶ φιλόσοφος) ἀποτελοῦν καὶ τὴ βάση γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση. (Τὸ ἓνα μάλιστα, τὸ M = Μαδρίτης Gr. 4554 + 4570 [ἓνα χφφ μοιρασμένο σήμερα στὰ δύο], ὁ Ehrhard τὸ εἶχε ἐκλάβει ὡς αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα ἢ καμωμένο γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ του χρῆσις—πράγμα ὅμως ποὺ δὲν βεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ συγγρ.). Τὸ ὄχι ἀπλὸ βέβαια, ἀλλὰ σαφὲς στὴ σύνθεσή του «στέμμα» παρέχει ὁ συγγρ. στὸν πίνακα VII στὸ τέλος τοῦ βιβλίου (οἱ πίν. I-VI δίνουν δείγματα γραφῆς ἀπὸ τοὺς ἕξι σημαντικὸς κώδικες). Στὶς σελ. 76-78 δίνονται κατάλογοι τῶν

26 νέων ανέκδοτων κειμένων που απέδωσε ή έρευνα του συγγρ., δίπλα στις 62 ως τώρα εκδεδομένες όμιλίες.

Σημαντικά είναι τὰ συμπεράσματα του συγγρ. που συνοψίζονται στο τέλος (Conclusioni, σελ. 79-84). Ο συγγρ. αφού προσπαθήσει να εξηγήσει πώς δημιουργήθηκε ή σύγχυση στο όνομα του συγγραφέα (Θεοφάνης) και στο άνυπαρκτο αξίωμά του (αρχιεπίσκοπος Γκυρομενίου), συγκεντρώνει τὰ θετικά στοιχεία για τὸ πρόσωπό του (που περιέχονται στα χροφ τῆς δυτικῆς ομάδας) και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο συγγραφέας των όμιλιών θά γεννήθηκε στο Cerami (Κέρραμοι; -- κοντά στην Troina, στην έπαρχία τῆς Κατάνης) στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα και ότι μορφώθηκε στο μοναστήρι του 'Αγ. 'Ανδρέου και ύστερα τῆς Νέας 'Οδηγητρίας. 'Εκήρυττε συνήθως στη μητρόπολη του Ρωσσάνου, αλλά και σε άλλες πόλεις τῆς Καλαβρίας και τῆς Σικελίας και κυρίως στο Παλέρμο (τὸ Πάνορμον). 'Η δράση του Φιλαλάθου, κατά τὸν συγγρ., έχει ζμεση σχέση με τῆ θρησκευτική πολιτική του βασιλιᾶ Ρογήρου Β', που απέβλεπε στην άκυσυγκρότηση τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς ύστερ' από την αρχική κατάκτηση. πολιτική στην όποία όφείλεται και ή ίδρυση μοναστηριῶν και καθεδρικῶν ναῶν, όπως π.χ. τῆς Cappella Patatina (1140) και τῆς Κεφαλού (1148).

ΔΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Libistro e Rodamne, Romanzo cavalleresco bizantino. Introduzione e versione italiana di *Vincenzo Rotolo*, 'Αθ. 1965. Σελ. XVI, 60 [Κείμενα και μελέται νεοελλ. Φιλολ., διευθ. Γ. Θ. Ζώρας, 22].

"Ένα μεγάλο κεφάλαιο τῆς ιστορίας τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας (ή λεγομένη «δημώδης Βυζαντινή» εντάσσεται κι αυτή στη νέα ελληνική φιλολογία) είναι άναμφισβήτητα τὰ ιπποτικά - έρωτικά μυθιστορήματα του 14ου-15ου αιώνα. Γι αυτό και είναι εύπρόσδεκτη κάθε συμβολή που έρχεται να διαφωτίσει τὸ κεφάλαιο αυτό. Με την εργασία που κρίνουμε ό κ. Rotolo μᾶς δίνει μετάφραση στα Ιταλικά του μεγαλύτερου (και ασφαλῶς του σημαντικότερου) από τὰ μυθιστορήματα, του «Λίβιστρου και τῆς Ροδάμνης» — έργο όμολογουμένως για τὸ όποιο χρειάστηκε κόπος πολλές και μεγάλη ύπομονή. Στη μετάφραση προτάσσει και μερικά είσαγωγικά.

Δυστυχῶς, ενώ για τ' άλλα τέσσερα από τὰ κυριότερα έρωτικά μυθιστορήματα ό συνάδελφος κ. Ε. Κριαρᾶς μᾶς έδωσε καινούρια έκδοση κριτική, του σημαντικότερου απ' όλα, του «Λίβιστρου», δέν έχουμε ακόμα. 'Η έκδοση τῆς J. Lambert (Amsterdam 1935) αποδείχτηκε πολύ λίγο ίκανοποιητική, και ή κριτική έκδοση που μᾶς έχει ύποχρεθῆ πριν από πολλά χρόνια ό συνάδελφος κ. Μ. Ι. Μανούσακας δέν φαίνεται δυστυχῶς να πρόκειται σύντομα να δημοσιευτῆ. 'Ετσι απο-

κτοῦμε μιὰ ἰταλικὴ μετάφραση προτοῦ ν' ἀποκτήσουμε μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἔκδοση.

Τὸ μυθιστόρημα μᾶς ἔχει παραδοθῆ με πέντε χειρόγραφα (πράγμα πού δείχνει τὴ διάδοση καὶ τὴ σημασία του), ποιὰ ὅμως ἡ σχέση τῶν χειρογράφων αὐτῶν ἀνάμεσά τους δὲν ἔχει ἀκόμα ἐντελῶς ξεκαθαριστῆ· ἄλλωστε τὸ πέμπτο χφ (τὸ Βατικανὸ) ἔγινε γνωστὸ σχετικὰ πρόσφατα καὶ δὲν ἔχει ἀκόμα μελετηθῆ ἀρκετά. Ὑποχρεωμένος νὰ κάμω κριτικὴ ἀποκατάσταση, τουλάχιστο γιὰ τ' ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα πού συμπεριέλαβα στὴν Ἐπιτομὴ μου, κατέληξα στὸ συμπέρασμα πὼς τὴν καλύτερη παράδοση μᾶς παρέχει τὸ χφ τοῦ Leiden (Scaligeranus 55), καὶ πὼς ἀκολουθοῦν ὁ Neapolitanus καὶ ὁ Parisinus, ἐνῶ τὸ χφ Escorial καὶ ὁ Vaticanus ἀλλοιώνουν σὲ πολλὰ σημεῖα αὐθαίρετα τὸ κείμενο¹. Δυστυχῶς τὰ δυὸ αὐτὰ εἶναι καὶ τὰ μόνα πού παρέχουν πλῆρες τὸ μυθιστόρημα· τ' ἄλλα εἶναι ἐλλιπῆ. Πάντως τὸ κείμενο μπορεῖ ν' ἀποκατασταθῆ ἱκανοποιητικὰ με τὴν παράδοση πού παρέχουν τὰ πέντε χφ· ἔχουμε νὰ κάμουμε με διαφορετικὴ παράδοση τοῦ ἴδιου ἀρχικοῦ κειμένου καὶ ὄχι με «διασκευές» ἢ «παραλλαγές». Ἡ μετάφραση τοῦ κ. Rotolo ἔχει γίνε ἀπὸ τὸ Βατικανὸ χφ (ἀπὸ ἀντίγραφο πού τοῦ ἔθεσε ὑπόψη ὁ κ. Μανούσκακας), τὸ ὁποῖο ὅμως, ὅπως εἴπαμε, εἶναι βέβαια πλῆρες, δὲν ἀντιπροσωπεύει ὅμως τὴν καλύτερη παράδοση γιὰ τὸ κείμενο. Γιὰ τὸ πόσο πέτυχε στὴ μετάφρασή του ὁ κ. Rotolo δὲν εἴμασθε ἀρμόδιοι νὰ κρίνουμε· ἀναμφισβήτητος καὶ ἀξιὸς θαυμασμοῦ εἶναι ὁ τεράστιος μόχθος πού κατέβαλε.

Στὴν εἰσαγωγὴ του ὁ μεταφραστὴς κάνει μερικὲς εὐστοχες παρατηρήσεις γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ ἀξία τοῦ ἔργου, γιὰ τὴν παιδεία τοῦ ποιητῆ, καὶ προχωρεῖ ἀκόμα σ' ἓνα χαρακτηρισμὸ τῶν προσώπων—πράγμα πού γίνεται, ὅσο ξέρω, γιὰ πρώτη φορά. Γενικὰ ὅλες αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις, πού ἀντικρίζουν σωστὰ τὸ ἔργο ὡς δημιουργημὰ λογοτεχνικὸ (καὶ ὄχι, ὅπως γίνεται συχνὰ σὲ ἄλλες ἀντίστοιχες περιπτώσεις, ὡς «στιγχοῦρημα ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως οὐδεμίαν ἔχον ἀξίαν»), εἶναι πολὺ εὐπρόσδεκτες. Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησή παραδέχεται τὴν παραδεγμένη (καὶ ἀσφαλῶς βέβαιη) χρονολόγησή μέσα στὸν 14ο αἰῶνα, δὲν καταλαβαίνω ὅμως γιατί τοποθετεῖ τὸ ἔργο (καὶ μάλιστα «di sicuro», σελ. IV) μετὰ τὸν «Βέλθανδρο», τὸν ὁποῖο χρονολογεῖ στὸν 13ο αἰῶνα. Γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγησή τῶν μυθιστορημάτων δὲν ὑπάρχει ἀκόμα βέβαια σύμφωνη γνώμη, ἀλλὰ δὲν ξέρω με ποιὸ τεκμήριο χρονολογεῖ ὁ συγγρ. τὸν «Βέλθανδρο» τόσο ὑψηλά. Ἄν ὑπάρχουν ἀντίστοιχες ἀνάμεσα στὰ δυὸ μυθιστορήματα (σελ. IV, σημ. 16), τίποτε δὲν ἐπιβάλλει νὰ δεχτοῦμε τὴν προτεραιότητα τοῦ «Βέλθανδρου». Ἀπὸ καιρὸ πιστεύω πὼς ὁ «Λίβιστρος» εἶναι τὸ πιὸ σημαντικὸ καὶ τὸ πιὸ διαδεδομένο ἀπὸ τὰ πέντε μυθιστορήματα καὶ πὼς αὐτὸ στάθηκε τὸ πρότυπο καὶ γιὰ τ' ἄλλα, τουλάχιστο γιὰ τὸν «Καλλιμάχο» καὶ τὸν «Βέλθανδρο» (πού τὰ ξέρουμε μόνο ἀπὸ ἓνα τὸ καθένα χφ)². Ἡ ἀρχαιό-

1. Λίνου Πολίτη, Ποιητικὴ Ἐπιτομὴ, Βιβλιο πρῶτο, Πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση. Ἐκδόσεις Γαλαξία [Ἀθ. 1967], σελ. 199.

2. Βλ. τίς παρατηρήσεις μου στὰ Ἑλληνικά 13 (1954/55) 418-422, πρῶ- τῶρα καὶ Ποιητικὴ Ἐπιτομὴ ἔ.ξ. σελ. 10-11.

τερη γλωσσική μορφή τοῦ «Καλλίμαχου» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τεκμήριο γιὰ τὴν πρώιμη χρονολόγησή· ἀπλῶς ὁ συγγραφέας εἶναι λογιότερος, καὶ τὸ πρῶγμα γίνεται πιθανότερο ἂν δεχτοῦμε τὴν (πολὺ βάσιμη) ὑπόθεσιν πὼς συγγραφέας εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος ἐξάδελφος τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου Β' καὶ πὼς ἐπομένως τὸ ἔργο θὰ γράφτηκε στὰ χρόνια 1310-1340.

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἡ Βοσκοπούλα, κρητικὸ εἰδύλλιον τοῦ 1600. Κριτικὴ ἔκδοσις Στυλιανοῦ Ἀλεξίου. Ἡράκλειον 1963. 80 μ. Σελ. νε', 56 [+πίν. 1]. [Ἑταιρεία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν].

Τὸ χαριτωμένο «εἰδύλλιον» ποῦ ἐγκαινιάζει πιθανότατα τὴ μεγάλη ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τοῦ 17ου αἰῶνα δὲν στάθηκε ὡς τώρα τυχερὸ στὴ φιλολογικὴ του παρουσίαση. Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ 1627 ἀπὸ τὸν Δριμυτινὸ, παρ' ὅλα ὅσα ἔγραψε ὁ ἐκδότης στὸν ἄτεχνο ἐπίλογό του, δὲν βασίστηκε, φαίνεται, σὲ καλὰ χειρόγραφα καὶ ἔχει ἀρκετὰ λάθη, τὰ ὅποια πλήθυναν, ὅπως πάντα, στὶς μεταγενέστερες βενετικὲς ἐκδόσεις. Ἀλλὰ καὶ οἱ νεώτερες φιλολογικὲς ἐκδόσεις δὲν εἶναι καλές· οἱ δυὸ πρώτες τοῦ Legrand (1869, 1870) βασίζονται σὲ πολὺ μεταγενέστερες βενετικὲς, ἢ τρίτη (1900), μὲ βάση τὴν πρώτη τοῦ 1627, δὲν εἶναι καὶ αὐτὴ ἱκανοποιητικὴ. Μὲ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῆς «Βοσκοπούλας» εἶχε ἀσχοληθῆ καὶ ὁ Ἀντώνιος Γιάνναρης, ἀλλὰ οἱ παρατηρήσεις του παρουσιάστηκαν μετὰ τὸ θάνατό του ἀπὸ τὸν Ν. Β. Τωμαδάκη (1930), ἢ τολμηρῆ πάλι ἀποκατάστασις τοῦ Λευτέρη Ἀλεξίου (1937) καταδικάστηκε ἀπὸ τὴν κριτικὴ. Οἱ ἐκδόσεις ποῦ εἶχαν ἀναγγεῖλει παλαιότερα ὁ John Mavrogordato καὶ ὁ Σόλων Βογιατζάκης δὲν πραγματοποιήθηκαν. Τελευταῖα (1945) δημοσιεύθηκε ἡ «Βοσκοπούλα» στὸ «Τετράδιον», χωρὶς ὅμως νεώτερη κριτικὴ ἀποκατάστασις (μόνο μὲ σημαντικὲς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ), καὶ ἀπὸ τὸν Φ. Μπουμπουλίδη στὴ σειρά τῆς Βασικῆς Βιβλιοθήκης (1955), ποῦ δὲν δίνει καὶ αὐτὴ τὸ κείμενον κριτικὰ ἀποκαταστημένο. Τέλος, σύγχρονα μὲ τὸν κ. Ἀλεξίου καὶ χωρὶς νὰ ξέρω τὴν ἔκδοσή του (οὔτε αὐτὸς τὴ δική μου), ἔδωσα ἐκτενῆ ἀποσπάσματα (πάνω ἀπὸ τὸ μισὸ) στὴν Ποιητικὴ μου Ἀνθολογία¹, ὅπου προσπάθησα, μὲ βάση τὴν πρώτη ἔκδοσις, ν' ἀποκαταστήσω κριτικὰ τὸ κείμενον. Σὲ πολλὰ σημεῖα οἱ γραφές μου συμπίπτουν μὲ τοῦ κ. Στ. Ἀλεξίου, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ οἱ γραφές του εἶναι ἀναμφισβήτητα καλύτερες· τίς εἰσήγαγα στὸ κείμενον στὴ δευτέρῃ ἔκδοσις (ποῦ δὲν κυκλοφόρησε ἀκόμη).

Γι' αὐτὰ ὅλα εἶναι πολὺ ἀξιέπαινη ἢ πρωτοβουλία τοῦ κ. Ἀλεξίου νὰ δώσῃ μιὰ καινούρια, κριτικὰ ἀποκαταστημένη ἔκδοσις τοῦ «εἰδυλ-

1. Λίνου Πολίτη, Ποιητικὴ Ἀνθολογία, Βιβλίον τρίτον, Ἡ Κρητικὴ ποίηση τοῦ 17ου αἰῶνα. Ἐκδόσεις Γαλαξία [Ἀθ. 1964], σελ. 11-18, πρβ. καὶ 213.

λίου». Τὴν ἔκδοσιν αὐτὴ τὴν εἶχε ὑποσχεθῆ ἀπὸ καιροῦ καὶ τὴν εἶχε ἐτοιμάσει ὁ συνάδελφος κ. Μανούσακας, ἀλλὰ φροντίδες ἄλλες δὲν τοῦ ἄφησαν τὸν καιρὸ νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ· καλὸ θὰ ἦταν βέβαια ἂν εἶχε μπορέσει νὰ ὑπάρξῃ συνεργασία τοῦ παλαιότερου μὲ τὸν νεώτερο ἐκδότῃ· ἡ συνεργασία ὅμως αὐτὴ δὲν κατορθώθηκε νὰ πραγματοποιηθῆ.

Ὁ κ. Ἀλεξίου μᾶς ἔχει δώσει ὡς τώρα πολλὰ ἐπιτυχημένα δείγματα τῆς φιλολογικῆς του ἰκανότητος καὶ τῆς ἀναστροφῆς του μὲ τὰ κείμενα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας· καὶ ἡ ἔκδοσιν τῆς «Βοσκοπούλας» ἔρχεται νὰ προσθέσῃ μιὰ καινούρια ἐπιτυχία. Στὴν ἐκτεταμένη εἰσαγωγή του (σελ. ια' - νε') ἀναφέρεται πρὸς ὅλα τὰ φιλολογικὰ θέματα τοῦ γεννᾶ τὸ ἔργο· ἀφοῦ παρουσιάσῃ καὶ ἀξιολογήσῃ τὶς βενετικὰ πρῶτα καὶ τὶς φιλολογικὰς ὕστερα ἐκδόσεις, ἀναπτύσσει τὴ μέθοδον μὲ τὴν ὁποία κατήρτισε τὸ κείμενον, ἐξετάζει τὴ γλῶσσαν καὶ τὴ στιχογραφίαν τῆς «Βοσκοπούλας» καὶ σ' ἓνα ἰδιαιτέρον κεφάλαιον μιᾶς εἰδικότερας γιὰ τὸν γραμματολογικὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου. Τὰ τρία τελευταῖα κεφάλαια ἐξετάζουν τὴ χρονολογίαν, τὸ πρόβλημα τοῦ ποιητῆ καὶ τὴ διάδοσιν τοῦ ἔργου (VII, IX, X — λείπει τὸ VIII;).

Πολὺ εὐστοχα εἶναι ὅσα λέγονται στὸ κεφάλαιον γιὰ τὴν γραμματολογικὴν τοποθέτησιν. Ὁ Pernot παλαιότερα καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς εἶχαν χαρακτηρίσει σωστὰ τὸ ἔργο ὡς «ποιμενικὸν εἰδύλλιον» καὶ ἔτσι ἀπάλλαξαν τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην ἀπὸ τὶς ἄστοχες κρίσεις τῶν παλαιότερων. Ἡ ἔνταξίς του μέσα στὴν ποιμενικὴν ποίησιν τῆς Ἀναγέννησης, σὲ ἄμεση σχέσιν μὲ κάποιον ἀπὸ τ' ἀναρίθμητα ἰταλικά «εἰδύλλια» (ἢ ecloghe) τοῦ 16ου αἰῶνα, δὲν μπορεῖ πιά ν' ἀμφισβητηθῆ. Ὁ ἐκδότης προχωρώντας πέρα πέρα ἀμφισβητεῖ καὶ τὴν λαϊκότητα τοῦ ἔργου, στὸ ὁποῖον βρίσκει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἴδους τοῦ ξέρουμε ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἀκόμα καὶ τὴν προσποίηση καὶ τὴν ἐπιτηδευμένην δῆθεν ἀφέλεια (σελ. μγ'). Ἡ κρητικὴ κοινωνία τοῦ 17ου αἰῶνα, προσθέτει, ζοῦσε ζωὴ ἀνάλογον μὲ τῶν ἰταλικῶν πόλεων, κλεισμένη μέσα στὰ τεῖχη καὶ νοσταλγώντας τὴν ὑπαιθρον, φίλην τοῦ παραθερισμοῦ στὶς «βίλλες», πού τὰ ἐρείτιά τους σώζονται ἀκόμα. Στὸ τελευταῖον αὐτὸ σημεῖον ἔχω διατυπώσει γνώμην ἐλαφρὰ διαφορετικὴν¹. Ἡ ποιμενικὴ ποίησιν πολιτογραφήθη βέβαια στὴν Κρήτη ἀπὸ μίμησιν τῆς ἰταλικῆς· ἐπειδὴ ὅμως ἀκριβῶς ἡ κοινωνικὴ ζωὴ δὲν ἦταν ἡ ἴδια ὅπως στὴν Ἰταλία, δὲν εἶχε ἀποκοπῆ ἀπὸ τὴν πραγματικὴν ζωὴ τῆς ὑπαιθρου, οἱ κρητικοὶ διοχέτευσαν στὸ συμβατικὸν καὶ ἐπιτηδευμένον εἶδος μιὰ καινούριαν δροσιά καὶ ζωντάνιαν καὶ ἀκόμα μιὰ καινούριαν ἀπλότητα, ὅπως φαίνεται κυρίως στὴ «Βοσκοπούλα». Πιστεύω πὼς κάποτε θὰ βρεθῆ καὶ τὸ ἄμεσον πρότυπόν της· καὶ τότε εἶμαι βέβαιος πὼς θὰ φανοῦν καλύτερα οἱ διαφορὰς (ὅπως φάνηκαν στὸν «Γύπαρη»).

Γιὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ κειμένου πολὺ σωστὰ ὁ ἐκδότης στηρίχθη-

1. La poésie pastorale en Crète à la fin du 16e siècle; rapports et différences avec la poésie pastorale italienne. Actes du IVe Congrès de l' Assoc. Internat. de Littér. comparée, Fribourg 1964 (The Hague - Paris 1966), σελ. 1000 - 7. Πρβ. καὶ περ. Θέατρο 5 (1966) τευχ. 27-28, σελ. 32-34.

κε μόνο στην πρώτη έκδοση του 1627· δὲν ἔλαβε υπόψη του τὸ πλήθος τὶς ἀνατυπώσεις. Ὡστόσο, ἐπειδὴ καὶ ἡ πρώτη αὐτὴ έκδοση ἔχει πολλές ἀτέλειες, ἡ κριτικὴ ἀποκατάσταση ἦταν σὲ πολλὰ σημεῖα ἀναγκαία. Τὸ μεγαλύτερο πρόβλημα ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει ὁ ἐκδότης τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι ἡ διατήρηση τοῦ γλωσσικοῦ τους χαρακτήρα. Στις βενετικὲς ἐκδόσεις (καὶ στὰ χειρόγραφα) οἱ αὐθαίρετες ἐπεμβάσεις τῶν ἐκδοτῶν (καὶ τῶν γραφέων) εἶναι, καθὼς ζέρομε, πολλές καὶ ἀλλοιώνουν τὸν γνήσιο ἰδιωματικὸ χαρακτήρα, εἴτε ἀποκαθιστώντας τοὺς κοινούς τύπους ἀντὶ τῶν ἰδιωματικῶν, εἴτε παρεμβάλλοντας τύπους λογιότερους καὶ ἀρχαιότερους. Μιὰ αὐστηρὴ τήρηση τῶν φιλολογικῶν ἐκδοτικῶν κανόνων, ποὺ θ' ἀκολουθοῦσε τυφλὰ τῇ γραφῇ τῶν ἐκδόσεων, θὰ κινδύνευε νὰ δώσῃ ἐσφαλμένη εἰκόνα τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τοῦ ἔργου. Ἀλλὰ ἐξίσου ἐσφαλμένη εἰκόνα κινδυνεύει νὰ δώσῃ καὶ ἡ ἐπιδίωξις μιᾶς ἀπόλυτης γλωσσικῆς ὁμοιομορφίας, ἂν μάλιστα στηριχθῇ ὑπερβολικὰ στὴ σημερινὴ ὀμιλουμένη κρητικὴ.

Ὁ κ. Ἀλεξίου ἔχει συνείδηση τῶν προβλημάτων αὐτῶν. Ἐπιδίωξε «τὴν ἀποκατάσταση τῆς γλωσσικῆς καθαρότητος ὡς πρὸς τοὺς βασιικούς χαρακτήρες τοῦ ἰδιώματος», «σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου», «δὲν ἐπέβαλε ὡστόσο στὸ κείμενο μιὰ μηχανικὴ ὁμοιομορφία, γιατί ἡ γλῶσσα, ἀκόμα καὶ σ' ἓνα δόκιμο, γλωσσικὰ κλασικὸ ἔργο, εἶναι πάντα κάτι ζωντανὸ καὶ ὀρισμένες πολυτυπίες καὶ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ ἰδιωματικὸ ποιοῦν νὰ ὑπάρχουν» (σελ. κγ'). Εἶναι μιὰ ἀρχή, μὲ τὴν ὁποία κανεὶς δύσκολα, νομίζω, μπορεῖ νὰ διαφωνήσῃ¹. Ὡστόσο ὁ ἐκδότης «ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Ἐανθουδίδου» (σελ. κδ'), προχώρησε καὶ ἔγραψε παντοῦ *μπλιό, τως, ξαθός, ἄθροπος, ἄθός, κ.ἄ.* καὶ προπάντων προσάρμοσε παντοῦ (πάλι «κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἐανθουδίδου») τὸν τύπο τῆς ἀντωνυμίας *τση - τζη* —καὶ τοῦτο ἐνῶ ὑπάρχουν σημεῖα μέσα στὸ ἔργο ὅπου ἡ στιχουργία ἀπαιτεῖ σίγουρα τὸν τύπο *της* (π.χ. 116 *κι εἰς κείνο ποῦ τῆς εἶπα μ' ἀποκρίθη*)· φυσικὰ στὰ σημεῖα αὐτὰ τὸ διατηρεῖ καὶ ὁ ἐκδότης —ἀλλὰ τότε γιατί νὰ φανῇ τόσο ριζοτόμος παντοῦ ἄλλου²; Ἐχῶ τὴν ἐντύπωση πὼς ἡ ὁμοιόμορφη αὐτὴ προσαρμογὴ ἀποτελεῖ μιὰ ὑπερκριτικὴ ἐπέμβαση ποὺ ἀλλοιώνει τὸν γνήσιο χαρακτήρα τῆς λογοτεχνικῆς (καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ποικιλότερης) γλωσσικῆς ὕφης.

Τὸ κείμενο μπόρεσε νὰ τὸ ἀποκαταστήσει ὁ ἐκδότης μὲ πολλὴ τὶς περισσότερες φορές ἐπιτυχία, εἴτε ἀκολουθώντας ὑποδείξεις παλαιότερων ἐρευνητῶν, εἴτε εἰσάγοντας εὐστοχώτατες δικές του διορθώσεις. Πολὺ λίγα εἶναι τὰ σημεῖα ὅπου ἡ κακὴ παράδοση τοῦ κειμένου δὲ βοηθοῦσε γιὰ μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀποκατάσταση. Σημειῶνω ἐδῶ μερικὲς παρατηρήσεις μου ἀκολουθώντας τὴ σειρά τοῦ κειμένου:

47/48 *τὰ λούλουδα κ'οἱ ἀθολὸι μυρίζαν τόσα, | νεκρὸν ἀπὸ τὸν Ἄδη <μ'> ἐσηκῶσα.* Ἡ έκδοση: *Ἄδην ἐσηκῶσαν* ἢ διόρθωση τοῦ Legrand. Στὴν Ἀνθολογία

1. Πρβ. καὶ τὶς δικές μου παρατηρήσεις στὴν έκδοση τοῦ Κατζούρμπου, Εἰσαγωγὴ σελ. πβ'.

2. Πρβ. ὅσα σημειῶνω στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Κατζούρμπου, σελ. πγ'.

κράτησα τη γραφή τῆς ἔκδοσης (ἐσηκῶσα), ἐνωώντας: πού ἐσήκωναν (πού μποροῦσαν νὰ σηκώσουν) νεκρὸ ἀπὸ τὸν "Αδῆ. Θὰ ἔκλινα σήμερα πρὸς τὴ γραφή: "Αδῆ νὰ (ἐ)σηκῶσα, πού κάνει σαφέστερη τὴν ὑποθετικὴ ἔγκλιση.

215/6 † *καὶ πιὲ ὅσο θές καὶ ὅσο πού ὀρίζεις, | διατι ποτέ μου ἄλλο θέλω γνωρίζει* †. Γιὰ τὸν πρῶτο στίχο (γιὰ τὸν ὅποιο πρότειναν διάφορες διορθώσεις οἱ περισσότεροὶ ἐκδότες) ὁ ἐκδότης θεωρεῖ πιθανὸ νὰ ἦταν: *καὶ πιὲ ὅσο θές καὶ (δῶσε μου) ὅσο ὀρίζεις*, ἀπλῶς ὅμως ὑποδεικνύει τὸ πρᾶγμα στὶς σημειώσεις του (σελ. 32), χωρὶς νὰ εἰσάγη τὴ γραφή στὸ κείμενο. Γιὰ τὸν δεύτερο στίχο δὲ βλέπει λύση. Ἡ δική μου γραφή στὴν Ἀνθολογία: *γιατι ποτέ μου ἄλλον θε γνωρίζειν* εἶναι κακὴ καὶ αὐτὴ.

218 *συγκερασμένο | ἦτονε τὸ πιστό μας τὸ καημένο*—προτιμῶ τὴ γραφή τοῦ Γιάνναρη τῶν καημένο.

235/36 Δὲ βρισκω τὸ λόγο ν' ἀλλάξουμε τὸ δὲ *μπορεῖ νὰ τὸ γνωρίση* σὲ δὲν *ἐμπόρει νὰ γνωρίση* (ἢ δικαιολογία στὶς σημειώσεις, σελ. 33, μοῦ φαίνεται ἀνεπαρκής)· ἐπίσης περιττὴ ἢ διόρθωση («κρητικὴ - δημοτικὴ» ἀποκατάσταση) *μᾶσε μολογήση* (τοῦ Λευτέρη Ἀλεξίου) ἀντὶ *μᾶς ὁμολογήση*.

300 *Εὐστοχη διόρθωση τοῦ καὶ πάντα ὁ νοῦς σου μετὰ μένα νὰ 'σαι* (ἐκδ.) σὲ πάντα *στό νοῦ σου*... («πάντοτε νὰ βρῖσκεται νοερά μαζί μου»).

328 Ἀριστὴ διόρθωση: *τ' ἀρνί μου τὸ μολιάρι* (πουλιάρι ἐκδ.)· *μολιάρι*, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἐκδότης στὸ Γλωσσάριο, εἶναι τὸ μολιασμένο ἀρνί, δηλ. τὸ ξεχωρισμένο καὶ προορισμένο νὰ δωρηθῇ. Βλ. καὶ τοὺς ἀντίστοιχους στίχους 449/50, ὅπου πάλι τὸ *πολιάρι* τῆς ἐκδ. ἀποκατασταίνεται σὲ *μολιάρι*.

357 Ἀντὶ *καλόκαρδὴ τον πάντα καὶ χαρὰ μου τῆς ἐκδ.* εἶχα γράφει (Ποιητ. Ἀνθολ.) *καλὴ καρδιά 'τον πάντα καὶ χαρὰ μου*: ἦταν ἡ διασκέδαση καὶ ἡ χαρὰ μου (τὸ *καλὴ καρδιά* χρησιμοποιεῖται μὲ τὴ σημασία αὐτὴ καὶ στοὺς στ. 10, 35, 176 - βλ. καὶ Γλωσσάριο).

378/80 *νὰ μὲ ξυπνάς καὶ νὰ μ' ἀναθιβάνης, | τὴν ὥραν, ὅπου βλέπω στ' ὀνειρό μου | τὸν πολυαγαπημένο τὸ βοσκό μου. Τὸ τὴν ὥρα διόρθωση τοῦ Pernot*· ἢ ἐκδ. *τὴν χαρὰ πού*. Στὴν Ποιητ. Ἀνθ. ἔγραφα: *εἰς τὴ χαρὰ πού* (πού ἀποδίδει, νομίζω, καλύτερο νόημα).

459 *Τότες ἐγὼ στὰ βοννά καὶ στὰ ὄρη*. Ἡ μοναδικὴ περίπτωση τονισμοῦ στὴν 7η συλλαβὴ (dantesco, πρβ. καὶ σελ. λα') κάνει, νομίζω, ἀναγκαία τὴ διόρθωση τοῦ Pernot *στὰ δάση καὶ στὰ ὄρη* (ἔτσι καὶ στὴν Ποιητ. Ἀνθολ.).

469/70 *Οὐδὲ πουλι στὸ δάσο μὴν πετάξη | καὶ τὴν αὐγὴν ὁ πετεινὸς φωνάξη*. Ὁ ἐκδ. διορθώνει ὁ πετεινὸς μὴν *κράξη*. Δὲ νομίζω πὼς χρειάζεται διόρθωση τὸ μὴν τοῦ προηγούμενου στίχου λειτουργεῖ καὶ στὸν ἐπόμενο.

Ἡ ἔκδοση συμπληρώνεται μὲ Σημειώσεις (σελ. 29-40), ὅπου συζητοῦνται ἰδίως πολλὰ ζητήματα τῆς ἀποκατάστασης τοῦ κειμένου, καὶ ἓνα λαμπρὸ Γλωσσάριο (σελ. 41-50), ὅπου δίδονται ὄχι μόνο τὰ ἐρμηνεύματα, ἀλλὰ καὶ γίνονται συσχετίσεις μὲ ἄλλα κείμενα καὶ γενικὰ σχολιάζεται ἐξαντλητικὰ τὸ κάθε λήμμα. Στὶς δύο τελευταῖες σελίδες (52-53) δίνονται ὁ ἐκτενὴς τίτλος τοῦ ἔργου στὴν ἔκδοση τοῦ 1627 καὶ οἱ στίχοι τοῦ ἐπιλόγου τοῦ Δριμυτινοῦ.

Ἡ ἔκδοση, φιλολογικὰ ἄρτια, πλουτίζει σημαντικὰ τὴν ἐπιστῆμὴ τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Πρέπει νὰ εὐχρηθοῦμε ὁ ἐκδότης νὰ μᾶς δώσῃ ἐξίσου ἄρτιες φιλολογικὲς ἐκδόσεις καὶ ἄλλων ἔργων τῆς κρητικῆς

λογοτεχνίας¹. Το ίδιο εϋχόμεσθε και για την 'Εταιρία Κρητικῶν 'Ιστορικῶν Μελετῶν, ἡ ὁποία ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση.

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Mario Vitti, Πηγές για τὴ βιογραφία τοῦ Κάλβου ('Επιστολές 1813-1820), Θεσσαλονίκη 1963. Σελ. 158, πίν. 4 [Ἑλληνικά, Παράρτημα ἀρ. 15].

Ὁ κ. Mario Vitti μᾶς ἔχει ζαφνιάσει τὸν τελευταῖο καιρὸ μὲ θαυμάσια εϋρήματα, τὰ ὁποῖα μάλιστα δὲν ὀφείλονται στὴν τύχη, ἀλλὰ σὲ ἔρευνα καθοδηγημένη ἀπὸ σωστὲς σκέψεις. Ἔτσι, ψάχνοντας τὰ ἔντυπα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀλλατίου βρῆκε τὴ βενετικὴ ἔκδοση τοῦ 1646 τῆς «Εὐγένειας» καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀνακάλυψε σημαντικὰ χειρόγραφα εἴτε τοῦ ἴδιου τοῦ Κάλβου εἴτε σχετικὰ μὲ αὐτόν. Ἡ σκέψη ποὺ τὸν καθοδήγησε ἦταν πὼς ὑπῆρχαν πολλὲς ἐλπίδες ν' ἀνακαλύψουμε χειρόγραφα καλβικά ἀν ἐρευνοῦσαμε ἀρχεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν Φόσκοιο. Ἔτσι ἐρεύνησε καὶ τ' αὐτόγραφα τῆς συλλογῆς Ferraioli τῆς Βατικανῆς, ὅπου ἤξερε πὼς ὑπάρχουν χαρτιά τοῦ Φόσκοιου, καὶ ἀνάμεσα στοὺς κώδικες βρῆκε τὰ χειρόγραφα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Κάλβου («Θηραμένης» καὶ «Δαναίδες») καὶ μεταφράσεις του στὰ ἰταλικά ἀπὸ τὴ σικελικὴ διάλεκτο ποιημάτων τοῦ G. Meli². ἀνάμεσα στὰ ἔγγραφα (Autografi Ferraioli) εἶχε τὴν τύχη ν' ἀνακαλύψῃ ἓνα μεγάλο πλῆθος ἀπὸ ἐπιστολές ποὺ ἀπευθύνονταν πρὸς τὸν Κάλβο καὶ ποὺ τὶς ἐκδίδει στὸ βιβλίο ποὺ κρίνουμε.

Ὁ πυρήνας τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν ἀνήκει στὰ Autografi Ferraioli· πολὺ σωστὰ ὅμως ὁ ἐκδότης, θέλοντας νὰ δώσῃ μιὰ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα, συμπεριέλαβε καὶ ἄλλες ἐπιστολές, ἐκδοδομένες ἢ ὄχι, ἀπὸ ἄλλα ἀρχεῖα, ὅπως τῆς Biblioteca Labronica (τοῦ Λιβόρνου), τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας κ.ἄ. (Δὲν ἀναδημοσίευσε τὶς ἐπιστολές τοῦ Φόσκοιου καὶ τῆς Mocenni Magiotti πρὸς τὸν Κάλβο, γιατί εἶναι εὐκόλα προσιτὲς στὸ Epistolario τοῦ Φόσκοιου). Οἱ ἐπιστολές ἐντάσσονται στὰ χρόνια 1813-1820, δηλ. καλύπτουν ἀκριβῶς τὰ χρόνια τῆς γνωριμίας του (καὶ τῆς διάστασής του)

1. Μᾶς ἔδωσε στὸ μεταξὺ τὸν «Ἀπόκοπο» (θὰ κριθῆ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐρχόμενα τεύχη).

2. Τὰ ἐξέδωσε στὸ βιβλίο του: A. Kalvos e i suoi scritti in italiano, Napoli 1960 (Istituto Universitario Orientale). Δυστυχῶς ἡ σημαντικώτατη αὐτῆ δημοσίευση δὲν ἐκρίθηκε, ἀλλὰ καὶ δὲν ἔγινε γνωστὴ ὅσο τῆς ἄξιζε στοὺς ἐλληνικοὺς φιλολογοὺς κύκλους. Καὶ ὅμως, ἔξω ἀπὸ τὰ ἰταλικά γραψίματα τοῦ Κάλβου περιέχει καὶ ἓνα μοναδικὸ εϋρημα: τοὺς λίγους στίχους ποὺ ἀπόμειναν ἀπὸ τὸ ποίημά του (canzone) στὸν Ναπολέοντα (τοῦ 1811) καὶ ποὺ εἶναι γραμμένο (καθὼς ἀποδεικνύεται τώρα) ὄχι στὰ ἰταλικά, ἀλλὰ στὰ ἑλληνικά καὶ μάλιστα σὲ μιὰ γλώσσα ποὺ λίγο παρὰλλάσσει ἀπὸ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος τῶν μεταγενέστερων Ὀδῶν.

μὲ τὸν Φόσκολο, ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερό τους μέρος εἶναι τῆς ἐποχῆς ποῦ ὁ Κάλβος ἔμενε στὸ Λονδίνο, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1816, ὅταν ἔφτασε ἐκεῖ, ὡς τὸ τέλος τοῦ 1819. Τρεῖς μόνο εἶναι τοῦ Ἰανουαρίου 1820 καὶ μία τοῦ Μαρτίου τοῦ ἴδιου χρόνου.

Ὁ ἐκδότης παρέχει στὴν ἀρχὴ 19 ἐπιστολὰς τοῦ ἴδιου τοῦ Κάλβου (σελ. 21-36)· ἀλλὰ τὸ κύριο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι οἱ ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Κάλβο (σελ. 37-135): 315 συνολικὰ ἐπιστολὰς. Οἱ ἐπιστέλλοντες εἶναι πολλοί, Ἄγγλοι κυρίως, τὸ περισσότερο μαθητὲς του (στὰ ἰταλικά ἢ καὶ στὰ νέα ἑλληνικά), λίγοι Ἴταλοι καὶ ἐλάχιστοι Ἕλληνες (Δ. Δρόσος, Ν. Κεφαλαῖς, ὁ Π. Κοδρικᾶς καὶ ὁ ἀδελφός του Νικόλαος). Ὁ ἐκδότης κατέταξε τὸ πλούσιο αὐτὸ ὕλικὸ ἀλφαβητικὰ, φρόντισε ὁμως στὸ τέλος νὰ δώσῃ ἕναν χρησιμότητα, ὅσο καὶ ἂν εἶναι συνοπτικὸς, χρονολογικὸ πῖνακα. Οἱ περισσότερες ἐπιστολὰς εἶναι γραμμένες ἰταλικά καὶ ἀγγλικά (πολὺ λίγες καὶ γαλλικά). Οἱ ἑλληνικὲς εἶναι ἐλάχιστες· κοντὰ στῶν Ἑλλήνων ποῦ μνημονέψαμε παραπάνω πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ δυὸ ἐπιστολὰς τοῦ Γκίλφορντ καὶ ἄλλες Ἄγγλων μαθητῶν του στὰ νέα ἑλληνικά· ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ὁ Charles Monk (τέσσερεις ἐπιστολὰς τοῦ 1817), μέλος τοῦ Κοινοβουλίου, ποῦ ἔλαβε ὕστερα ἐνεργὸ μέρος στὸ ζήτημα τῆς Πάργας. Ὅλες προσφέρουν ἕνα θαυμάσιο ὕλικὸ γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Κάλβου τὸν καιρὸ τοῦ Λονδίνου, γιὰ μιὰ ἐποχὴ δηλ. γιὰ τὴν ὁποία τόσο λίγες πληροφορίες εἶχαμε ὡς τώρα. Ἔτσι ξεκαθαρίζεται πᾶς τελειωτικὰ τὸ θέμα τῆς πρώτης του γυναίκας, τῆς κόρης του καὶ τοῦ θανάτου καὶ τῶν δυὸ, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὶς παλιὲς βιογραφίες· ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς φαίνεται τώρα καθαρὰ ὅτι ὁ Κάλβος παντρεύτηκε στὶς 17 Μαΐου 1819 τὴν Maria Theresa Thomas καὶ ὅτι ἡ γυναίκα του πέθανε λίγους μῆνες ἀργότερα, ἕως μὲς στὸν Ὀχτώβρη· γιὰ κόρη δὲ γίνεται πουθενὰ λόγος. Τὸ μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνουν οἱ ἐπιστολὰς τῆς Susan Ridout, 59 ἐπιστολὰς (περίπου 40 σελίδες μέσα στὶς 100 τοῦ συνόλου). Ἡ Ridout ἦταν μαθήτρια τοῦ Κάλβου στὰ ἰταλικά· οἱ πρῶτες τῆς ἐπιστολὰς, τοῦ 1817, εἶναι τυπικὲς, ἢ Ridout τοῦ γράφει στὴν ἀρχὴ γαλλικά, ὕστερα ξεθαρρεύεται στὰ ἰταλικά, μιλοῦν γιὰ τὰ μαθήματα ἢ γιὰ ὀρισμένα βιβλία. Ἡ ἀλληλογραφία ξαναρχίζει πυκνὴ ἀπὸ τὸν Ὀχτώβρη τοῦ 1819, δηλ. ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τῆς γυναίκας του, καὶ ἐξελίσσεται σιγὰ σιγὰ σὲ καθαρὰ ἐρωτικὴ· σκέφτονται νὰ παντρευτοῦν, ἀλλὰ τὰ σχέδιά τους βρίσκουν ἐμπόδια ἀπὸ μέρος τῆς πουριτανικῆς, φαίνεται, οἰκογένειας τῆς νέας στὸ γεγονός πὼς ὁ Κάλβος ἦταν ὀρθόδοξος καὶ χῆρος. Τὸν Δεκέμβρη τὸ αἶσθημά τους περνᾷ τὴ μεγαλύτερη κρίση· τὰ γράμματα τῆς Ridout γίνονται πυκνότερα, σχεδὸν καθημερινὰ, τρυφερὰ καὶ ἐξομολογητικὰ. Ἀλλὰ ὁ δεσμὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακολουθήσῃ· τὸ τελευταῖο γράμμα (ἕνα καὶ ἀπὸ τὰ τελευταῖα τῆς ὅλης συλλογῆς) εἶναι τῆς 30 Δεκεμβρίου 1819.

Οἱ βιογράφοι τοῦ Κάλβου θὰ βροῦν καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐρωτικὴ περιπέτεια (ὅσο καὶ ἂν φωτίζεται μόνο ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ) καὶ στὶς ἄλλες ἐπιστολὰς πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα σημεῖα. Ὁ ἐκδότης ἔδωσε μόνο ἕναν σύντομο ὑπομνηματισμὸ στὶς Σημειώσεις (σελ. 139-154), ἔτσι ὥστε ὅλο αὐτὸ τὸ πλούσιο ὕλικὸ εἶναι στὴν οὐσία τοῦ ἀκόμη ἀνεκμετάλλευ-

το. Ἡ σωστή του ἐκμετάλλευση θὰ δώσῃ μερικὰ σταθερὰ σημεῖα στὴ βιογραφία τοῦ Κάλβου, στὴν ὁποία ὡς τώρα πολὺ ρόλο εἶχε παίξει ἡ φαντασία.

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Γεωργίου Θ. Ζώρα, Ἰωάννου Ἀξαγιώλου διήγησις συνοπτικὴ Καρόλου τοῦ Ε' (κατὰ τὸν Βατικανὸν ἑλληνικὸν κώδικα 1624), Ἀθήναι 1964. Σελ. 241, 2 πίν. [Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀριθ. 38].

Ἡ πίστη τοῦ Ἔθνους ὅτι μὲ τὶς δικές του μόνο δυνάμεις θὰ σωθῆ καὶ θ' ἀποτινάξῃ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ ἐκδηλώνεται πάρα πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μόλις στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ.¹ Ὡς τότε οἱ Ἕλληνες μάταια στηρίζουν τὶς ἐλπίδες των στοὺς χριστιανοὺς ἡγεμόνες. Οἱ ἐκκλήσεις τῶν μορφωμένων Ἑλλήνων ποὺ φτάνουν στίς χῶρες τῆς Εὐρώπης, γραμμένες μὲ πάθος γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς λατρευτῆς πατρίδας, μένουν χωρὶς οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα². Μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐκκλήσεις, ποὺ, πέρα ἀπὸ τὸν γνήσιο πατριωτισμὸ, ἔχει νὰ προβάλλῃ καὶ ἄλλα στοιχεῖα, κυρίως ἱστορικὸ ὕλικό, περιέχεται καὶ στὸ ἐξεταζόμενον ἐδῶ ἔργο.

Ὁ ἐκδότης κ. Γ. Θ. Ζώρας παρουσιάζει σὲ ὀλοκληρωμένη μορφή καὶ μὲ συστηματικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου, ἀπὸ τὸν Βατικανὸ ἑλληνικὸ κώδικα 1624, τὸ στιχοῦργημα ἐνὸς ἄγνωστου ὡς τώρα στιχοῦργοῦ τοῦ 16ου αἰ., τοῦ Ἰωάννη Ἀξαγιώλη, μὲ τὸ ὁποῖο ἤδη εἶχε ἀσχοληθῆ σὲ τρεῖς προγενέστερες ἐργασίες του (βλ. σ. 9 σημ. 1)³.

Ὁ ἀναγνώστης ἐνημερώνεται ἀριετὰ λεπτομερειακὰ ἀπὸ μιὰ πλού-

1. Τὶς ἰδέες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος μὲ δικὰ της μέσα τὶς βρίσκει κανεὶς πλὴν κατὰ κράτῃ διατυπωμένες στοῦ Ἀνωνύμου τοῦ Ἑλλήνος, Ἑλληνικὴ Νομορχία, ἐν Ἰταλίᾳ 1806 (β' ἐκδοσις εἰσαγ. ἐπιμ. Ν. Β. Γωμαδάκη, Ἀθήναι 1948, σ. 165-175). Τὰ πρῶτα σπέρματα βέβαια τῶν ἰδεῶν αὐτῶν εἶναι πολὺ παλαιὰ. Ἐμφανίζονται ἤδη τὸν 15ο αἰ. Ἀλλὰ τότε δὲν εἶχαν καὶ τόσο μεγάλη ἀπήχηση· βλ. Α. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 174-180, καὶ στοῦ Ἰδίου, Πηγές τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. 1 (1204-1669), Θεσσαλονίκη 1965, σ. 133-149.

2. Ἀφθονο ὕλικό μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. στοῦ Μ. Ι. Μανούτακα, Ἐκκλήσεις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος, Θεσσ. 1965.

3. Ἄς σημειωθῆ ἐδῶ ὅτι ἡ ἀρχαικὴ ἐνδειξη στίς δυὸ ἀπὸ τὶς ἐργασίες αὐτές, στὴ Νέα Ἔστια, τόμ. 53 (1953) (καὶ ἔχι βέβαια τόμ. 27), σ. 755, καὶ στὰ Πειραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, τόμ. 3, Ἀθήναι 1958, σ. 337, εἶναι ἐσφαλμένη (ἑλληνικὸς Βατικανὸς κώδικας 2614 ἀντὶ 1624), μᾶλλον ἀπὸ τυπογραφικὴ ἀβλεψία.

σια εισαγωγή (σ. 9-69), που έχει σκοπό να εξαντλήσει, όσο γίνεται, τα ζητήματα που προκύπτουν από το κείμενο. Πρώτα πρώτα πληροφορείται ότι το εκδιδόμενο στιχουργήμα απευθύνεται προς τον αυτοκράτορα του Αγίου Ρωμαϊκού Κράτους, τον Κάρολο Ε' (1500-1558), του οποίου και αφηγείται τα λαμπρά κατορθώματα. 'Αλλά ο χαρακτήρας του έργου δεν περιορίζεται μόνο στην ιστορική αφήγηση. 'Ο στιχουργός αποβλέπει με τον έπαινο να παρακινήσει τον αυτοκράτορα ν' αναλάβει τη σταυροφορία έναντι των Τούρκων και να ενώσει κάτω από το σκήπτρο του την Ανατολή και τη Δύση. Το ποίημα μάλιστα έχει γραφτεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργήσει την εντύπωση ότι είναι θεόπνευστο και προφητικό, για να πετύχει μια ευρύτερη διάδοση στις λαϊκές μάζες και να τονώσει την πίστη του ύποδουλου "Εθνους στην εθνική αναγέννηση. Γι' αυτό και ο εκδότης θεωρεί τον 'Αξαγιώλη ως πρόδρομο του 'Αγαθαγγέλου (σ. 10). Στην κατανόηση έξάλλου του έργου συμβάλλουν σημαντικά τα σύντομα βιογραφικά στοιχεία για τον Κάρολο Ε', καθώς και η μνεία εκκλήσεων για την απελευθέρωση της 'Ελλάδος προς το ίδιο πρόσωπο από άλλους "Ελληνες λογίους, όπως τον 'Ιανό Λάσκαρι και τον 'Αρσένιο Μονεμβασίας 'Αποστόλη (σ. 11-18). 'Ακολουθεί η περιγραφή του ελληνικού χάρτινου κώδικα υπ' αριθ. 1624 της Βατικανής βιβλιοθήκης, ή δήλωση του τίτλου, του τόπου (Νεάπολη 'Ιταλίας) και του χρόνου της συγγραφής του ποιήματος (με πολλή πιθανότητα στα 1550), ή σκιαγραφία του ποιητή 'Ιωάννη 'Αξαγιώλη, πρωτοκόμιτος Κορώνης, με βάση το δημοσιευμένο έργο του, γιατί είναι άγνωστος από άλλες πηγές (σ. 19-34). 'Επειτα εξετάζεται το περιεχόμενο του ποιήματος, που καλύπτει 1410 δεκαπεντασύλλαβους όμοιοκατάληκτους στίχους και διακρίνεται σε τρία μέρη: τόν Πρόλογο (στ. 1-142), την κυρίως αφήγηση (στ. 143-1324) και τόν 'Επίλογο (στ. 1325-1410). Το βασικότερο μέρος είναι το δεύτερο, που περιέχει ενδιαφέροντα στοιχεία της ευρωπαϊκής ιστορίας στο πρώτο μισό του 16ου αι., καθώς αναφέρεται στην καταγωγή, την άνοδο στον θρόνο και τη στέψη του Καρόλου Ε', στη μάχη της Παβίας (στις 22 Φεβρουαρίου 1525), όπου νικήθηκαν τα γαλλικά στρατεύματα και συνελήφθη αιχμάλωτος ο Φραγκίσκος Α', στην αιχμαλωσία του πάπα Κλήμεντος Ζ' (Μάιος 1527), στη λύση της πολιορκίας της Βιέννης από τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή (1532), στην έκστρατεία ίδιως του Καρόλου έναντι του περιφήμου αρχιπειρατή Βαρβαρόσσα (1535). 'Η περιγραφή της έκστρατείας αυτής είναι αρκετά λεπτομερειακή, με αξιόλογες ιστορικές ειδήσεις, αφού ο ποιητής διηγείται γεγονότα που ο ίδιος τα είδε και τα άκουσε. 'Ο στιχουργός συνεχίζει με την έκθεση της καταστάσεως που δημιουργείται στην Εύρώπη από τη γαλλοτουρκική συμμαχία, κατακρίνει τον Φραγκίσκο Α' και δεν παραλείπει να κάμει λόγο και για τις θρησκευτικές αντιθέσεις στη Γερμανία, για τους Σμαλκαλδικούς πολέμους, καθώς και για την έκστρατεία του ναυάρχου Ντόρια έναντι του πειρατή Δουργούτ. 'Αλλά ιδιαίτερα αξίζει κανείς να τονίσει την εκκλήση του 'Αξαγιώλη προς τον Κάρολο Ε' για την απελευθέρωση της 'Ελλάδος (στ. 973-1324), γιατί σ' αυτήν αντικατοπτρίζονται οι πόθοι των σκλαβωμένων 'Ελλή-

νων, μνημονεύονται προφητείες, σημεία και θαύματα, που προαναγγέλλουν τὸν λυτρωμό, ἐνῶ ὁ ποιητικὸς λόγος ἀποκτᾶ λυρικοῦς τόνους, πατριωτικὴ θέρμη καὶ ἔξαρση.

Οἱ ὑπόλοιπες σελίδες τῆς εἰσαγωγῆς (45-69) διερευνοῦν καὶ ἀποδεικνύουν τὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, τῶν περιγραφόμενων γεγονότων, τὴν κλασικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μὀρφωση τοῦ ποιητῆ, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ καὶ καθαρά λαϊκὰ στοιχεῖα· ἐξετάζουν ἀκόμη τὴ γλώσσα, τὸ μέτρο, τὴν ὁμοιοκαταληξία καὶ τοὺς ἐκφραστικοὺς τρόπους ποὺ παρατηροῦνται στὸ ποίημα, με παράθεση πολλῶν παραδειγμάτων, καὶ προσδιορίζεται ἡ ἀξία τοῦ ἔργου.

Ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου (σ. 73-111), ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ ἀφθονες ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις, ἐρμηνευτικὲς καὶ ἱστορικὲς, σχεδὸν γιὰ κάθε στίχο τοῦ ποιήματος (σ. 115-178). Σημειώνονται ἔπειτα οἱ λέξεις, οἱ φράσεις καὶ τὰ χωρία ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα (σ. 179-206), καθὼς καὶ οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ὄροι, ὅπως ἀπαντοῦν στὸ ἔργο (207-211). Τὸ βιβλίον κλείνει με λεπτομερῆ πίνακα ὀνομάτων, χρησιμότητα γλωσσάριον καὶ με ἐπιλογή τῆς σπουδαιότερης βιβλιογραφίας.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ με τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ προκαλεῖ προτρέπει τὸν ἀναγνώστη νὰ προβληματιστῆ πάνω σὲ ὀρισμένα θέματα, ποὺ δὲν θὰ τὰ ἀντιμετώπιζε, ἂν δὲν διάβαζε με ξεχωριστὴ προσοχὴ ὅλες τὲς σελίδες τῆς. Πρῶτα πρῶτα, εἶναι ἀλήθεια ὅτι ξενίζει τὸν ἀναγνώστη ὁ τύπος τοῦ ἔπωνύμου τοῦ στιχουργοῦ (Ἀξαγιώλης), ἀπὸ τὸν τίτλον κιάλας τοῦ βιβλίου, ἀφοῦ εἴμαστε ὡς τώρα συνηθισμένοι νὰ διαβάζουμε πάντα Ἀτσαγιώλης. Φυσικὰ δὲν ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὴ σωστὴ ἀπόδοση τοῦ ἔπωνύμου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀκροστιχίδα τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ στὸ τέλος τοῦ ἔργου του (γιὰ τὸ γράμμα ξ ὁ σχετικὸς στίχος ἀρχίζει με τὴ λέξη ξίφος, βλ. σ. 1341, σ. 109). Ὁ ἐκδότης ὡστόσο δὲν παραλείπει νὰ μνημονεύσῃ κάποιον «Ἀτσαϊώλη», τὸν ὁποῖον μάλιστα προσπαθεῖ νὰ ταυτίσῃ με τὸν ποιητῆ (σ. 33), στοιχεῖο ποὺ μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ σύγχυση ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ ἀπόδοση τοῦ ἔπωνύμου, γιὰτὶ σὲ κανένα σημεῖο τῆς μελέτης δὲν δίνονται οἱ ἀναγκαῖες ἐξηγήσεις οὔτε καὶ ἐξετάζεται ἕνα τέτοιο πρόβλημα. Ἄν σκεφθοῦμε ἀκόμη ὅτι ὁ Ἀξαγιώλης ζῆ στὴν Ἰταλία, ὅπου συνήθως γράφεται τὸ *x* γιὰ ν' ἀποδοθῆ τὸ ἠχηρὸ *s* στὲς βόρειες περιοχές, ἐνῶ στὲς νότιες ἰσοδυναμεῖ με τὸ *sc*¹, τότε ἐπιβάλλεται περισσότερο ἡ σχετικὴ ἔρευνα. Ἄλλὰ καὶ σὲ ἔγγραφο ἑλληνικὸ τῶν ἀρχείων τῆς Νεάπολης, γραμμένο στὸ δεῦτερον μισὸ τοῦ 16ου αἰ., διαβάζουμε χαρακτηριστικὰ τὸ ὄνομα ἐνὸς Ἑλληνα με τὸν τίτλον του: Ἀντένορος Ἀτσαγιώλης, ὁ πρωτοκόμις²,

1. Βλ. Bruno Migliorini, Storia della lingua italiana, Firenze 1960, σ. 284.

2. Βλ. Σπ. Λάμπρου, Περιγραφή κώδικος Νεαπόλεως II-C 35 (Cyrillus 36), Νέος Ἑλληνομνήμων 19(1925) 35. Ἄς προστεθῆ ὅτι τὸ σχετικὸ ἔγγραφο, ὀλόκληρο, με χρονολογία 15 Ἰουνίου 1583, ἐκδόθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν I. K. Χασιώτη, Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσουρ-

πρόσωπο πού ὁ ἐκδότης δὲν τὸ ἀναφέρει καὶ δὲν τὸ συσχετίζει μὲ τὸν πρωτοκόμιτα ἐπίσης ποιητὴ μας, τὸν Ἰωάννη Ἀξαγιώλη. Ἔτσι καὶ στὴν ὑπόθεση, ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς διετέλεσε πολιτικὸς διοικητὴς τῆς Κορώνης στὰ 1532, ὅταν κυρίευσε τὴν πόλη ὁ ναύαρχος Ντόρια (βλ. σ. 33), παρατηροῦμε ὅτι ὁ τίτλος «πρωτοκόμις» καὶ ὁ τόπος τῆς διαμονῆς, ἡ Νεάπολη, δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα πού μποροῦν ἀποκλειστικά ν' ἀποδοθοῦν στὸν Ἰωάννη μόνο. Ὁ Ἀντένορος Ἀτσαγιώλης ἀκόμη, μὲ τὸν τύπο τοῦ ἐπωνύμου του καὶ ἰδίως μὲ τὸν τίτλο του, μᾶς κάνει διστακτικούς νὰ δεχτοῦμε ὅσα ἀναφέρονται στὴ σ. 33 σημ. 2 σχετικὰ μὲ τὸ πρωτοκόμις. Τὸ ἀπόσπασμα πάλι ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ Μίλλερ (στὴ σ. 33), πού ἀναφέρει ὅτι ὁ ἄγνωστος Ἀτσαγιώλης ἔγινε πολιτικὸς διοικητὴς τῆς Κορώνης, καθὼς παρατίθεται χωρὶς ἄλλη ἐξήγηση, ἀφήνει, νομίζω, τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ Φράγκο, ἀπόγονο τῶν Ἀτσαγιωλῶν τῆς Ἀθήνας (πρβ. καὶ σ. 31)¹. Ἐπομένως ὑπάρχει κίνδυνος νὰ θεωρηθῆ Φράγκος καὶ ὁ ποιητὴς μας, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης σὲ προηγούμενες σελίδες πολὺ σωστά ἀποδεικνύει ὅτι ἦταν Ἕλληνας (σ. 27-29).

Δεύτερο ζήτημα πού πρέπει ν' ἀναφέρουμε ἐδῶ εἶναι ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς τοῦ ποιήματος. Κατὰ τὸν ἐκδότη (σ. 22-23) τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο. Κι αὐτὰ εἶναι ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ντόρια ἐναντίον τοῦ Δουργούτ², τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1550, τὴν ὁποία παραθέτει ὁ ποιητὴς ὡς τελευταῖο λαμπρὸ κατόρθωμα τοῦ Καρόλου Ε', καὶ ἡ δήλωση ὅτι ὁ Ἀξαγιώλης γράφει «κατὰ τῆς σήμερον τοῦ Μαιμακτηριῶνος| ἔκτη ἡσταμένου, σὺν Θεῷ, μᾶλλον κ' Ἰνδικτιῶνος» (στ. 27-28). Οἱ δύο αὐτοὶ στίχοι ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὸν ἐκδότη ὡς ἐξῆς (σ. 23 σημ. 2): «Πράγματι ὁ ποιητὴς γράφει ὅτι τὸ στιχοῦργημά του ἐπερατώθη τὴν 6ην ἀρχομένου τοῦ μηνὸς Μαιμακτηριῶνος καὶ τὸ κατὰ τι μεῖζον τοῦ ἀριθμοῦ τούτου (=μᾶλλον) ἔτος, ἦτοι 7ον μέχρις 9ου τῆς Ἰνδικτιῶνος. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐν λόγῳ Ἰνδικτιῶν ἤρχισε τὸ 1543, εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ ἔτος συγγραφῆς συμπίπτει πρὸς τὸ 1550 ἢ 1551, χωρὶς νὰ καθίσταται ὅμως δυνατὸν νὰ καθορισθῆ μετὰ βεβαιότητος πότερον τούτων»³.

γολ) (16ος-17ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1966, σ. 194, ἔγγρ. 5'. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ παρατηρεῖ κανεὶς καὶ τοὺς δύο τύπους τοῦ ἐπωνύμου (στ. 1: Ἀξαγιώλης καὶ στ. 9: Ἀτσαγιώλης), καθὼς καὶ τὸν τίτλο (πρωτοκόμις) πού τείνει νὰ γίνῃ ἐπώνυμο (στ. 12-13): βλ. ὅσα σχετικὰ ἀναφέρει ὁ Χασιώτης, ἔ.ἀ., σ. 58-59 σημ. 2 τῆς σ. 58, πρβ. καὶ σ. 176.

1. Τέτοιο πραγματικὰ εἶναι καὶ τὸ νόημα πού δίδει ὁ W. Miller, Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921, σ. 154, ὅταν μνημονεύῃ τὸν Ἀτσαγιώλη αὐτόν.

2. Γιὰ τὴ δράση τοῦ πειρατῆ αὐτοῦ, ὅπως καὶ τοῦ Βαρβαρόσσα, στὸν ἐλληνικὸ θαλάσσιο χῶρο βλ. Διον. Ζέρμα, Ἐκ τῆς δράσεως τῶν Μπαρμπαρόσσα καὶ Τορκαῶτ εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, Ναυτικὴ Ἐπιθεώρησης 25 (Ἰανουάριος - Ἰούλιος 1933) 21-58.

3. Ὡστόσο στὴ σ. 160 (στ. 873) μὲ βεβαιότητα δηλώνεται ὡς ἔτος τῆς συγγραφῆς τὸ 1551.

Στόν παραπάνω δηλαδή χρονολογικό ύπολογισμό τὸ μεγαλύτερο βῆρος δίδεται στὴ λ. *μᾶλλον* (τοῦ στ. 28), ποὺ προσδιορίζει τὴν ἰνδικτιώνα. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης στὴ σ. 116 ἐρμηνεύει τὴ λ. *μᾶλλον* μὲ τὴ σημασία τοῦ «μάλιστα», «κυρίως», κτὶ παραπέμπει ὄχι μόνο στὸν στ. 12, 215, 286, ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο τὸν στ. 28 τοῦ ποιήματος. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ προκαλεῖ βέβαια ταραχὴ ὡς πρὸς τὴ χρονολογικὴ ἀκρίβεια, ἀφοῦ ὁ ἐκδότης στὴν ἴδια λέξη, τὴν τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου, δίνει δυὸ σημασίες ἐντελῶς διαφορετικές. Ποιὰ ἕκαστη ἀπὸ τίς δυὸ εἶναι ἡ σωστή; Κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ *μᾶλλον* ἔχει τὴ σημασία τοῦ «μάλιστα», «κυρίως» καὶ «ὁμοίως», ὅπως φαίνεται καὶ στοὺς ἄλλους στίχους (12, 215, 286). Τότε γιὰ τὴ χρονολόγηση δημιουργοῦνται δυσκολίες. Ἄς δοῦμε τὰ χρόνια. Ἄν θεωρήσουμε τὸ 1550 (ἢ τὸ 1551) ὡς *terminum ante quem* γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ ποιήματος, τότε ἡ ἕκτη ἰνδικτιώνα ἀνταποκρίνεται στὸ χρόνο Σεπτ. 1547-Ἀὔγ. 1548, καὶ ἐπειδὴ ὁ *μαιμακτηριών*=Ἐκτώβριος-Νοέμβριος, ὁ Ἀξαγιώλης γράφει τὸ ποίημά του τὸν Ὀκτ.-Νοέμβρ. τοῦ 1547. Ἡ μνεία τῶρα τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ντόρια δικαιολογεῖται, μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα, ἂν προσέξουμε τοὺς δύο στίχους ποὺ ἀκολουθοῦν μετὰ τὸν 28: «κατ' εὐδοκία τοῦ Θεοῦ, ἠδέως ἐκινήθην | λαλῆσαι μέρος τῶν αὐτοῦ πράξεων ἐθυμήθην» (στ. 29-30). Τὸ ἐκινήθην κατὰ τὸν ἐκδότη σημαίνει «ἐπερατώθην» (σ. 23 καὶ σημ. 2). Ἡ ὀρθότερη ὡστόσο σημασία νομίζω πὼς εἶναι «πῆρα τὴν ἀπόφαση», «ἄρχισα»¹, ὁπότε δεχόμεστε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἄρχισε νὰ γράφῃ στὰ τέλη τοῦ 1547 καὶ τελείωσε τρία περίπου χρόνια ὑστερωτερα. Τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα, ὅσο κι ἂν φαίνεται μεγάλο, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καὶ ἀπίθανο. Γιατὶ α) δὲν γνωρίζουμε μέσα σὲ ποιές συνθήκες καὶ βιοποριστικὲς δυσκολίες ζῆ καὶ συγγράφει ὁ ποιητής· β) στὸ προηγούμενο μέρος τοῦ ποιήματος, ποὺ εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερο (στ. 1-882) δὲν γίνεται καμιὰ μνεία γιὰ τὴν ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Δουργούτ, πράγμα φυσικὸ ἄλλωστε, ἀφοῦ στὴν ἀφήγησή του ὁ στιχουργὸς ἀκολουθεῖ τὴν ὀρθὴ χρονολογικὴ σειρά τῶν ἱστορικῶν γεγονότων (μάχη Παβίσις, αἰχμαλωσία πάπα Κλήμεντος Ζ', λύση πολιορκίας τῆς Βιέννης, ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Βαρβαρόσσα, γαλλοτουρκικὴ συμμαχία, σμαλκαλδικοὶ πόλεμοι). Ἐπομένως ἦταν εὐκόλο στὸν Ἀξαγιώλη ν' ἀρχίσῃ τὴν ἐξιστόρησή του καὶ προτοῦ διαδραματιστοῦν τὰ γεγονότα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Δουργούτ· γ) ὡς τὸν στ. 882 τὰ μνημονευόμενα γεγονότα φτάνουν, χρονικὰ, ὡς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1547 (βλ. σ. 157), ἔχουν συμβῆ δηλ. πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ἔτους αὐτοῦ, ὅταν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀρχίζῃ τὴ σύνθεση ὁ ποιητής. Εἶχε ἐπομένως μπροστά του καὶ ὕλικὸ ἱστορικὸ γιὰ νὰ ἐπεξεργασθῆ, πράγμα ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε, κοντὰ σὲ ἄλλες ἴσως δυσκολίες, καὶ χρόνον· δ) τὰ γεγονότα τὰ πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1547

1. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ρ. *κινῶμαι* = τρέπομαι, παρακινῶμαι, βλ. στὸ Λεξικό-γιο τοῦ Ἐρωτόκριτου, ἔκδ. Στ. Α. Ξανθοῦ διδου. Πρβ. καὶ Wagner, *Carmina* (Θρῆνος περὶ Ταμυράγγου), σ. 28, στ. 9: «κινῶμαι διηγῆσασθαι τὴν χάριν τῆς παράγου». Τίς παραπάνω ἐνδείξεις τίς βρῆκα στὰ δελτία τοῦ ἑτοιμαζόμενου Λεξικοῦ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδου Γραμματείας τοῦ καθηγητῆ κ. Ε. Κριαρᾶ, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τίς εὐχαριστίες μου.

είναι κατά πολύ λαμπρότερα για τον Κάρολο Ε', παρά η έκστρατεία του ναυάρχου του Ντόρια έναντι του Δουργούτ, ο οποίος μάλιστα κατόρθωσε ν' αποφύγει τη σύλληψη¹. Έπομένως ο 'Αξαγιώλης είχε να διηγηθῆ λαμπρά κατορθώματα και πριν από το 1550· ε) δὲν αποκλείεται, τέλος, ν' αποτελῆ και προσθήκη τὸ τμήμα τὸ ἀναφερόμενο στὴν έκστρατεία τοῦ Ντόρια (στ. 883-972), ἂν προσέξουμε ὅτι οἱ στίχοι 877-882, μὲ κατακλείδα τὸ 'Αμὴν, οἱ ὁποῖοι ἐκφράζουν καὶ μιὰ ἔντονη εὐχή, σημαίνουν κάπως τὸ τέλος τῆς περιγραφῆς τῶν κατορθωμάτων. Ἄλλωστε τὰ στοιχεῖα αὐτὰ (τὸ 'Αμὴν καὶ ἡ εὐχή) δὲν παρατηροῦνται στὸ τέλος καμιάς ἄλλης ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐνότητες (βλ. τοὺς στ. 142, 232, 274, 290, 320, 652, 710). Μποροῦμε λοιπὸν νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ὁ 'Αξαγιώλης, χωρὶς δυσκολία, θ' ἄρχιζε τὴν ἐπίκλησή του πρὸς τὸν Κάρολο Ε' ἀμέσως μετὰ τὸν στ. 882, ἂν δεχτοῦμε βέβαια ὅτι ἤδη εἶχε τελειώσει τὴ σύνθεση καὶ θεώρησε καλὴ τὴ παρεμβολὴ περὶ τοῦ Δουρ-γούτ.

Φυσικὰ οἱ σκέψεις αὐτές, ποὺ στηρίζονται μόνο σὲ ὅ,τι γνωρίζου-με ὡς τώρα γιὰ τὸν ποιητὴ, θ' ἀνατραποῦν ἢ θὰ ἐπιβεβαιωθοῦν ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη νέων στοιχείων γιὰ τὰ θέματα αὐτά.

Τρίτο πρόβλημα ποὺ θὰ ἤθελα ἀκόμη νὰ μνημονεύσω εἶναι τὸ σχε-τικὸ μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου. Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου, ὅπου μὲ λεπτομέρεια ἐξετάζονται τόσα ζητήματα, θὰ περιμέναμε, δικαιολο-γημένα νομίζω, καὶ μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο καὶ τοὺς κα-νόνας ποὺ ἀκολουθοῦνται στὴν ἔκδοση, ὡς ποὺ σημεῖο δηλαδὴ ἐπεμβαί-νει ὁ ἐκδότης καὶ τί σημειώνει στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἂν γίνωνται διορθώσεις σιωπηρὰ σὲ ἀνορθογραφίες χωρὶς φωνητικὴ ἀξία κλπ.² Τέ-τοιες ἐπεξηγήσεις παραλείπονται ἐδῶ, ἂν καὶ συνήθως κρίνονται ἀπα-ραίτητες, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ ἴσως εἶναι δυνατὸ νὰ προκληθοῦν ἐρωτη-ματικὰ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ παραβολὴ τῶν λίγων στίχων τοῦ ἐκδεδομένου κει-μένου μὲ τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ χειρογράφου, ὅπως τοὺς διαβάζουμε στὶς δυὸ παρεντιθέμενες στὸ βιβλίον φωτοτυπίες ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ χφ. Οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι οἱ 1-62 καὶ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ 483 ὡς τὸ μέσο τοῦ 507. Στὴ σ. 20 ἐξἄλλου τῆς εἰσαγωγῆς τονίζονται «τὰ πολυάριθμα ὀρθογραφικὰ σφάλματα καὶ ἄλλα ἀβλεπτήματα, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν ἐν τῷ χειρογράφῳ», χωρὶς νὰ μᾶς δίνονται, ἀφοῦ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα δὲν δηλώνονται, καὶ σχετικὰ παραδείγματα, ποὺ θὰ βοηθοῦσαν ν' ἀντι-ληφθοῦμε τὸν βαθμὸ τῶν γραμματικῶν ἢ ἄλλων γνώσεων τοῦ 'Αξα-γιώλη.

Z. N. ΤΣΙΡΗΑΝΗΣ

1. Βλ. Ι. Χάμμερ, Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐξελλη-νισθεῖσα ὑπὸ Κ. Σ. Κροκιδᾶ, τόμ. 4, Ἀθήναι 1873, σ. 341.

2. Πρβ. ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ στοῦ Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ ὁμιλία τοῦ νεκροῦ βασιλιᾶ, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστ. Θεσσαλ. 8 (1963) 302.

Θωμά Παπαδοπούλου, *Μία εξιστόρησης τῆς καταλήψεως τῆς Χίου ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν (1694)*, Ἀθήναι 1964. Σελ. 24 [Κείμενα καὶ μελέται νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀριθ. 15].

Μετὰ τὴν παράδοση τοῦ Χάνδακα στοὺς Τούρκους τὸ 1669, ἀπεγνωσμένες καὶ συστηματικὲς εἶναι οἱ προσπάθειες τῶν Βενετῶν νὰ διατηρήσουν τὰ ἐλάχιστα ἀπομεινάρια τοῦ ἀποικιακοῦ των κράτους στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ν' ἀνακαταλάβουν χαμένα ἐδάφη ἢ νὰ γίνουν κύριοι νέων χωρῶν, κυρίως νησιῶν. Οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Βενετίας στὸν νησιωτικὸ ἑλληνικὸ χῶρο, οἱ ὁποῖες παίρνουν τὸ χαρακτῆρα καὶ μιᾶς ἐκδίκησης γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Κρήτης, ὀδηγοῦν στὴν ἐπιτυχῆ ἀνάκτηση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν Φραγκίσκο Μοροζίνη στὰ 1685-1687¹, ἡ ὁποία ὅμως δὲν θὰ κρατήσῃ παραπάνω ἀπὸ 28 χρόνια², καθὼς καὶ στὴν ἐπιθετικὴ ἐνέργεια τοῦ βενετικοῦ στόλου ἐναντίον τῶν Χανιῶν κατὰ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1692³.

Οἱ νέες αὐτὲς συνθήκες, στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ., δημιουργοῦν τοὺς κατάλληλους ὅρους γιὰ τὴ ναυτικὴ ἐξόρμηση τῶν Βενετῶν, μὲ τὴ σύμπραξη ἐπικουρικῶν δυνάμεων τοῦ Πάπα καὶ τῶν Ἰωαννιτῶν Ἴπποτῶν, γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Χίου, ποὺ ἀπὸ τὰ 1566 τὴν εἶχαν χάσει οἱ Γενοβέζοι καὶ τὴν πῆραν ὀριστικὰ οἱ Τούρκοι. Τὰ γεγονότα ἀκριβῶς τῆς ναυτικῆς αὐτῆς ἐπιχείρησης, τὸ καλοκαίρι καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1694, διηγεῖται μιὰ ἀνέκδοτη ἔκθεση, ποὺ τὴ δημοσιεύει γιὰ πρώτη φορὰ ὁ κ. Παπαδόπουλος. Ἡ ἔκθεση, γραμμένη ἀπὸ κάποιον Giovanni Battista Pieri, γιαιτρὸ τοῦ παπικοῦ στόλου, ποὺ πῆρε μέρος στὴν ἐπιχείρηση, σώθηκε, σὲ ἀντίγραφο μόνο ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ Χιώτης λόγιος Ραφαὴλ Βερνάτσας, ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπα τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου (Cod. Vallicellianus (Allatianus) CXVI, fasc. 34, φφ 10^r-29^r) στὴ Ρώμη, ὅπου καὶ τὴ βρῆκε ὁ ἐκδότης.

Στὴ σύντομη εἰσαγωγὴ (σ. 5-8), πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἔκθεσης, ὑπενθυμίζεται ὁ ρόλος τοῦ Βενετοῦ ναυάρχου Antonio Zeno καὶ κυρίως οἱ διχασμένες πληροφορίες τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὴν εὐθύνη ποὺ εἶχε αὐτὸς ὡς πρὸς τὴν ἐγκατάλειψη τῆς Χίου ἑξὶ μῶλις μῆνες μετὰ

1. Βλ. τὴν ἐργασία τοῦ L. Ranke, *Οἱ Βενετοὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον (1685-1715)* (μετάφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικά), Ἑρμανιστής, τόμ. 1 ἔτους Β' (1842), σ. 36-47, 96-111, 280-289, τόμ. 2 ἔτους Β' (1843), σ. 829-869. Ἀνατύπωση τῆς ἐργασίας τοῦ Ranke, ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν *Historisch-politische Zeitschrift* τοῦ 1835, βλ. στοῦ ἴδιου, *Zur venezianischen Geschichte*, Λιψία 1878, σ. 279 κέ., καὶ πρόσφατα *Die Venezianer in Morca*, Ἀμβούργο 1957. Τὶς ἀνατυπώσεις αὐτὲς στὰ γερμανικά δὲν μπόρεσα νὰ τίς δω. Βλ. ἐπίσης καὶ Θ. Δ. Κριμπα, Ἡ ἐνετοκρατομένη Πελοπόννησος, 1685-1715, *Πελοποννησιακά* 1 (1956) 315-346, 2 (1957) 247-255.

2. Μ. Β. Σακελλαρίου, Ἡ ἀνάκτησις τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν ἔτει 1715, *Ἑλληνικά* 9 (1936) 221-240.

3. Κ. Δ. Μέρτζιου, Μία ἄγνωστος περιπέτεια τῆς πύλεως τῶν Χανίων τὸ 1692, *Κρητικά Χρονικά* 11 (1957) 43-48.

τὴν κατάκτησή της (Σεπτέμβριος 1694 - Φεβρουάριος 1695), ἐνῶ τονίζεται ἡ ἀμεροληψία καὶ ἡ ἀντικειμενικότητα τοῦ Pieri, ἀφοῦ δὲν ἔχει ἰδιαίτερα συμφέροντα γιὰ τὴν κατάκτηση ἢ τὴν ἀθώωση τὸν ἀρχηγὸ τοῦ βενετικοῦ στόλου. Ξεχωριστὴ σημασία ἐξᾴλλου δίνει ὁ ἐκδότης καὶ στὶς εἰδήσεις πού περιέχονται στὸ κείμενο γιὰ τὰ ἰταλικά καὶ ἐλληνικά μέρη ἀπ' ὅπου πέρασαν τὰ ἐπικουρικά παπικά πλοῖα κατευθυνόμενα πρὸς τὴ Χίο. Ἀκολουθεῖ ἔπειτα, σὲ μετάφραση, ἡ ἔκθεση, ἡ ὁποία καλύπτει καὶ ὅλες τὶς ἄλλες σελίδες τῆς ἐργασίας (8-24). Ἡ ἀφήγηση, μὲ μορφή σημειώσεων ἡμερολογίου, ἀρχίζει στὶς 22 Ἰουνίου 1694, ὅταν ὁ παπικὸς στόλος (πέντε γαλέρες καὶ μία φορτηγίδα) ἀναχωρῆ ἀπὸ τὴν Civitavecchia. Σύντομες εἶναι οἱ ἐντυπώσεις τοῦ Pieri γιὰ τὴν Κέρκυρα (σ. 9-10), τὴ δυτικὴ, νότια καὶ ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου (σ. 10-11), γιὰ τὴ Σύρο (σ. 13) καὶ τὴν Τήνο (σ. 14). Ἰδιαίτερη ζωηρότητα ἀποκτᾷ ἡ λεπτομερὴς διήγηση, μὲ δῆλωση ὅχι μόνο τῆς ἡμέρας, ἀλλὰ καὶ τῆς ὥρας τῶν ἐχθροπραξιῶν μὲ τοὺς Τούρκους στὴ Χίο ἀπὸ τὶς 7 ὠς τὶς 15 Σεπτεμβρίου 1694 (σ. 14-18), ἐνῶ τονίζεται ἡ ἐπιφυλακτικότητα τῶν Βενετῶν νὰ συγκρουσθοῦν μὲ τὸν τουρκικὸ στόλο τὶς ἐπόμενες μέρες (σ. 19-21). Ἀξιοσημείωτες τέλος εἶναι οἱ εἰδήσεις γιὰ τὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, οἱ ὁποῖες βέβαια εἶναι γνωστὲς καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές¹, γιὰ τὸν πληθυσμὸ (ὄλο τὸ νησί: 80.000, ἡ πόλη καὶ τὰ προάστια 40.000, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 6.000 Τούρκοι, οἱ 5.000 καθολικοὶ καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες: σ. 22), γιὰ τὰ θρησκευτικὰ τάγματα τῶν καθολικῶν (Ἰησουῖτες, Δομηνικανοί, Μινορίτες - Καπουτσῖνοι) καὶ γιὰ τὴν τουρκικὴ διοίκηση καὶ ἱεραρχία στὴ Χίο (σ. 22-23).

Ἡ προσφορὰ καινούριου ὕλικου γιὰ τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γεγονός εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀξιέπαινη. Ἡ νέα αὐτὴ πηγὴ ὥστόσο θὰ ἐξασφάλιζε περισσότερη ἄνεση, νομίζω, στὸν ἐρευνητὴ, ἂν ἡ ἀνάλυση, ἡ παρουσίαση καὶ ὁ σχολιασμὸς τῆς διέθετε περισσότερα ἐπεξηγηματικὰ στοιχεῖα. Συγκεκριμένα, πληρέστερη θὰ ἦταν ἡ κατανόηση τοῦ περιεχομένου τῆς παραπάνω ἔκθεσης, ἂν δίνονταν, μὲ συντομία, βέβαια καὶ παράθεση τῆς πιὸ κύριας βιβλιογραφίας, τὰ γενικά ἱστορικὰ πλαίσια, πού ἐπιβάλλουν στοὺς Βενετοὺς συχνὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς Χίου ἀπὸ τὸ 1647 καὶ ἐξῆς, μὲ σκοπὸ τὴν κατάληψή της². Ἐπειτα, ὁ ἐκδότης θὰ μπορούσε νὰ συγκρίνῃ τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ πλούσιο ὕλικό, πού ἔχει ἐκδοθῆ γύρω ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση τοῦ 1694 ἀπὸ πολλὰ εὐρωπαϊκὰ ἀρχεῖα (Βενετίας, Φλωρεντίας, Ὀλλανδίας, Μεγάλῃς Βρετα-

1. Βλ. π.χ. τὶς ἐκθέσεις γιὰ τὴ Χίο τῶν διαφόρων περιηγητῶν κατὰ τὸν 17ον αἰ. στοὺς Φ. Π. Ἀργέντη - Στ. Π. Κυριακίδη, Ἡ Χίος παρὰ τοῖς γεωγράφους καὶ περιηγηταῖς, τόμ. 1, Ἄθ. 1946, σ. 125-597, καὶ τόμ. 3, Ἄθ. 1946, σ. 1401-1576.

2. Γ. Ι. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου, τόμ. 3, ἐν Ἀθήναις 1926, σ. 155, 157, 175, καὶ Ph. Argenti, The Occupation of Chios by the Venetians (1694), described in contemporary diplomatic reports and official dispatches, Λονδίνο 1935, σ. IV-V (τῆς εἰσαγωγῆς).

νίας, Γαλλίας)¹, με τις ειδήσεις τῆς έκθεσης τοῦ Pieri. Ἔτσι θὰ προσδιόριζε με ἀκρίβεια τις ἐντελῶς νέες μαρτυρίες πού θὰ δικαιολογοῦσαν καί θὰ καταξιώναν τὴν έκδοση. Τὴν ἔρευνα αὐτὴ τώρα καλεῖται ν' ἀναλάβῃ ὁ μελετητὴς με πολὺ κόπο. Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι, πέρα ἀπὸ τὸ ὕλικό τοῦ Argenti, ἀξίζει κανεὶς νὰ ἔχῃ ὑπόψη του τὴ σχετικὴ με τὸ θέμα ἐργασία τῆς Αἰμιλίας Σάρου-Ζολώτα², τὴ μνεία τῶν ἀρχαικῶν πηγῶν ἀπὸ τὸν Argenti³, καθὼς καί τις ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Μάλτας γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ στόλου τῶν Ἰπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, τις ὁποῖες μᾶς ἔχει ἀφήσει ὁ Rossi⁴, μελέτες πού ὁ ἐκδότης παραλείπει νὰ χρησιμοποιήσῃ. Ὑπογραμμίζεται ἐξάλλου (στὴ σ. 7) ἡ ἀντικειμενικότητά τοῦ Pieri ὡς πρὸς τὸν καταλογισμό τῆς εὐθύνης τοῦ Zeno. Ὁφείλουμε ὡστόσο νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ ἀντικειμενικότητά ἐντοπίζεται σ' ἓνα σημεῖο (σ. 19), γιὰ ἓνα γεγονός πού συμβαίνει τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1694 (μετὰ τὴν κατάληψή τῆς Χίου), ἐνῶ τὸ σημαντικὸ πρόβλημα γιὰ τὴν εὐθύνη τοῦ Βενετοῦ ναυάρχου ὑπάρχει καὶ ἐξετάζεται πάντα μέσα στὰ γεγονότα τοῦ Φεβρουαρίου 1695, ὅταν ἐγκαταλείπεται στὴν τύχη του τὸ νησί⁵. Καὶ τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀκριβῶς δὲν περιλαμβάνονται στὴν έκθεση, ἡ ὁποία τελειώνει με τὴν πληροφορία ὅτι ὁ παπικὸς στόλος ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴ Χίο στὴν 27 Σεπτεμβρίου 1694 (σ. 23).

Τὸ κείμενο ἐκδίδεται σὲ μετάφραση, χωρὶς νὰ δηλώνεται ἀπὸ ποιά γλώσσα (λατινικὴ ἢ ἰταλική;) γίνεται ἡ μετάφραση. Μοῦ φαίνεται μᾶλλον ὅτι ἡ έκθεση εἶναι γραμμμένη στὰ λατινικά, ἀν κρίνω τουλάχιστο ἀπὸ τρεῖς λατινικὲς λέξεις πού περικλείει ὁ ἐκδότης σὲ παρένθεση, τις *ultimis finibus terrae* (σ. 9). Ἄλλα στοιχεῖα δὲν συναντῶ. Ἄλλὰ ἀρτιότερη θὰ ἦταν ἡ έκδοση ἀν δίπλα στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση διάβαζε κανεὶς καὶ τὸ κείμενο, στὴ γλώσσα πού μᾶς παραδόθηκε. Ἔτσι εὐκολώτερα θὰ κρίναμε καὶ τὴν ἀπόδοση στὰ ἑλληνικά. Στὸ σῶμα τοῦ κειμένου μπορεῖ νὰ προσέξῃ ἀκόμη κανεὶς ὅτι μερικὰ ὀνόματα τόπων καὶ νησιῶν δὲν ἐπεξηγοῦνται. Καὶ ἐνῶ γιὰ τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Sant' Angelo, τὴ Νεάπολη τῆς Ρωμανίας ἢ τὸ Capo Colonna βρισκόμε ἀμέσως, σὲ παρένθεση, τὸ σημερινό τους ὄνομα (Μαλέας, Ναύπλιο, Σούνιο: σ. 10, 12), γιὰ ἄλλα ὀνόματα, σπανιότερα (Ἰσως), ὅπως τὴν Casopoli (σ. 9), τὸ ἀκρωτήριο Matapan (καὶ ἔχι Mata-

1. Argenti, *The Occupation* (ὅλες οἱ σσ. μετὰ τὴν εἰσαγωγή).

2. Αἰμιλίας Σάρου-Ζολώτα, Ἄγνωστος περιγραφή αὐτόπτου τῶν γεγονότων τῆς προσκίρου καταλήψεως τῆς Χίου ὑπὸ τῶν Βενετῶν τῷ 1694, Ἔπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 18 (1948) 63-78.

3. P. Argenti, *Chief primary sources for the medieval and modern history of Chios*, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, Ἀθήναι 1960, σ. 248-249.

4. Ettore Rossi, *Storia della Marina dell'Ordine di S. Giovanni di Gerusalemme, di Rodi e di Malta*, Ρώμη-Μιλάνο 1926, σ. 80 καὶ σημ. 1-2, καθὼς καὶ tav. X, fig. 12, ὅπου διάταξη τῶν πλοίων Βενετίας, Μάλτας καὶ Πάπα. Στὴ σ. 80 σημ. 1 μνημονεύεται καὶ τουρκικὴ πηγή γιὰ τὰ γεγονότα στὴ Χίο τὸ 1694 καὶ 1695.

5. Βλ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου, ἔ.ἀ., σ. 241-260.

ram), τὸ λιμάνι Quaglia, τὰ νησιά Prodono καὶ Abbruggiata (σ. 10), δὲν ἔχουμε καμιὰ ἐπεξηγήση. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω ἐδῶ ὅτι ἡ Casopoli εἶναι ἡ ἀρχαία πόλις, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ στὴν ἠπειρωτικὴ ἀκτὴ, Κασσώπη ἢ Κασσώπα¹, στὴν ὁποία μάλιστα ὁ Pieri συναντᾷ ἀρχαῖα ἐρείπια· τὸ ἀκρωτήριο Matapan, ποῦ ἐπεξηγεῖται σὲ παρένθεση ὡς Μεζάπιον, μὲ ἐρωτηματικόν, εἶναι ὁ γνωστότατος κάβο Ματαπᾶς (ἀκρ. Ταίναρον)², τὸ λιμάνι Quaglia (καλύτερα Porto Quaglie) εἶναι τὸ σημερινὸ Πόρτο Κάγιο (ἢ Πορτοκάγιο) βορειο-ανατολικά καὶ σὲ μικρὴ ἀπόστασι ἀπὸ τὸ Ταίναρο (στὴ χερσόνησο πάντα τῆς Μάνης)³, τὸ νησί Prodono εἶναι ἡ Πρώτη, ποῦ πρόκειται στὴν ἀκτὴ τῆς Κυπαρισσίας, γνωστὸ καὶ ὡς Castro Tornese to Venetico (τὸ Βενέτικο)⁴, καὶ τέλος ἡ Abbruggiata (ἢ Brusada = Καμένη, ξερή, ἔρημη) εἶναι ἡ σημερινὴ Πολύαιγος ἢ Πόλυβος καὶ (Πολύβος καὶ Πόλυος), ἀνατολικά καὶ πολὺ κοντὰ στὴ Μῆλο⁵.

Θὰ ἤθελα ἀκόμη ν' ἀναφέρω σὲ πληρέστερη μορφή δυὸ βιβλιογραφικὰς ἐνδείξεις. Ἡ πρώτη ἔχει σχέση μὲ τὸ βιβλιαράκι τοῦ G i r o l a m o A l b r i z z i, *Distintissima descrizione della città, porto et isola di Scio, conquistata dalle armi della Sereniss. Republica di Venetia, in Venetia 1694*, ποῦ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν ἐκδότη (σ. 5 σημ. 5), χωρὶς νὰ δηλώνωνται οἱ σελίδες. Γιατὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κατάληψιν τῆς Χίου τὰ βρίσκουμε μόνον στίς σσ. 121-140 (Segue il diario dell' assedio e resa di Scio), σελίδες ποῦ ζανατυπώθηκαν μὲ ἐλληνικὴ μετάφραση στὸ βιβλίον τῶν Φ. Π. Ἀργέντη-Στ. Π. Κυριακίδου, Ἡ Χίος παρὰ τοῖς γεωγράφοις καὶ περιηγηταῖς, τόμ. 1, Ἀθῆναι 1946, σ. 531-539, ἐνῶ οἱ προηγούμενες σελίδες (1-119) ἀποτελοῦν

1. Βλ. στὴ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, ἔκδ. Β', τόμ. 13, σ. 955. Βλ. καὶ τίς σχετικὰς μὲ τὴν πόλιν πληροφορίες σὲ περιηγητικὸν κείμενον τοῦ 16ου αἰ.: *Le Voyage du Levant de Philippe du Fresne - Conaye (1573)*, publié et annoté par M. H. Hauser, Παρίσι 1898 [Recueil de Voyages et de Documents pour servir à l'histoire de la Géographie, XVI], σ. 198 καὶ σημ. 1.

2. Βλ. Δ. Β. Βαγιακάκου, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐν Μάνης, Ἑλληνικά 15 (1957) 203-205, ὅπου γὰρ τὸ τοπωνύμιον Μεζάπος καὶ τὴν ἐτυμολογίαν του.

3. Ἡ ὀνομασία του δόθηκε ἀπὸ Ἴταλούς ταξιδιωτὰς, ποῦ περνώντας ἀπὸ τὸ λιμάνι αὐτὸ κάθε φθινόπωρον ἔβρισκαν καὶ ἔπιαναν πάρα πολλὰ ὀρτύμια (quaglia - quaglie): βλ. E. A r m a o, *In giro per il Mar Egeo con Vincenzo Coronelli, Firenze 1951*, σ. 324. Συγκεντρωμέναις τίς εἰδήσεις τόσον γὰρ τὸν Κάβο Ματαπᾶ ὅσον καὶ γὰρ τὸ Πορτοκάγιο βλ. στὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Δ. Β. Βαγιακάκου, Περὶ τὰ Παραταινάρια τῆς Μάνης τοπωνύμια, Ἀθῆνᾶ 68 (1965) 203-204 καὶ 222-225.

4. Βλ. περιγραφὴ τοῦ νησιοῦ στοῦ Alfred Philippson, *Die griechischen Landschaften*, τόμ. 3, μέρος 2 (Der Peloponnes), Frankfurt am Main 1959, σ. 376-377, καθὼς καὶ στὴ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, ἔκδ. Β', τόμ. 20, σ. 830.

5. A r m a o, *In giro per il Mar Egeo*, σ. 262-263.

πιστή ἀνατύπωση ἑνὸς ἄλλου μικροῦ ἐπίσης βιβλίου τοῦ ἴδιου τοῦ Albrizzi, πού φέρει τὸν τίτλο *Distintissima descrizione della città, porto et isola di Scio, con la dichiarazione di tutti li castelli, terre, ville, fiumi, chiese, giardini e fontane...*, in Modena 1694 (σ. 119).

Ἡ δεύτερη βιβλιογραφικὴ ἔνδειξη ἔχει σκοπὸ νὰ διευκρινίσῃ κάτι πὸ διαβάζουμε στὴ σ. 1 τῆς σ. 10. Ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τὸ κάστρο Χλεμούτσι τῆς Πελοποννήσου, τοῦ ὁποῖου «χαλκογραφίαν ὑπὸ P.M. Koronelli (1686) βλ. ἀναδημοσιευομένην εἰς Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά τ. 4 (1960), σ. 41». Πραγματικὰ στὸ περιοδικὸ αὐτὸ βλέπουμε τὴ σχετικὴ εἰκόνα καὶ τὴ λανθασμένη παραπομπή, πὸν παρέρυρε τὸν ἐκδότη. Γιατὶ πρόκειται βέβαια γιὰ χαλκογραφία, ἡ ὁποία ὅμως ἔχει τυπωθῆ στὸ βιβλίον τοῦ Vincenzo Coronelli (καὶ ὄχι Koronelli, ἐνῶ τὸ P. M. σημαίνει βέβαια Père Monsieur, ἢ Père Maître, δὲν εἶναι ὄνομα), *Description géographique et historique de la Morée, reconquise par les Vénitiens, du Royaume de Négrepont et d'autres lieux circonvoisins, par le Père —, première partie*, Paris 1686 (μετὰ τὴ σ. 60 καὶ δυὸ χωρὶς ἀρίθμηση σελίδες, τὸ Castel Tornese [Χλεμούτσι], τὸ ἴδιο ἀκριβῶς μὲ τὸ δημοσιευόμενον στὴν «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά») ¹.

Ἄς ἀναφερθῆ τέλος ὅτι ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ κ. Π. αὐτούσια, χωρὶς διορθώσεις ἢ βελτιώσεις, δημοσιεύθηκε στὸν Παρνασσὸ 9 (1964) 177-196. Οὔτε ὅμως στὸ περιοδικὸ αὐτὸ οὔτε καὶ στὸ αὐτοτελὲς τεῦχος τῆς σειρᾶς τῶν κειμένων καὶ Μελετῶν Νεοελληνικῆς Φιλολογίας δίνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα σχετικὴ ἐπεξηγηματικὴ πληροφορία γιὰ τὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση τοῦ ἀναγνώστη.

Z. N. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ

Γλυκερίας Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, Περὶ τῶν δραματικῶν ἔργων τοῦ Ἰω. Ζαμπελίου (Ἑπτὰ ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί), Ἄθ. 1964. Σελ. 39. [Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν]

Στὸ σύντομο αὐτὸ μελέτημα ἡ κ. Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου ἐκδίδει ἑπτὰ ἀνέκδοτες ἐπιστολὰς (Ἑθν. Βιβλιοθήκης Φ

1. Ἡ ἴδια εἰκόνα, μὲ ἑλαφρὲς παραλλαγές, ὑπάρχει σὲ ἄλλο βιβλίον πάλι τοῦ V. Coronelli, *Courte description du Royaume de la Morée et des plances maritimes, recueillis en [sic] enrichis des cartes des pais; avec le veritable portrait de Francisco Morosini, à Anvers (ca. 1687)*, ὁ δεῦτερος πίνακας. Γενικὰ γιὰ τὸ κάστρο αὐτὸ βλ. τοῦ Kevin Andrews, *Castles of the Morea (Gennadeion Monographs IV)*, Princeton, New Jersey 1953, σ. 146-158 καὶ πίν. XXXIII.

8-14) τοῦ Λευκαδίτη δραματουργοῦ I. Ζαμπέλιου. Οἱ ἐπιστολὲς ἔχουν παραλήπτη τὸν ἐπίσης Λευκαδίτη Μιχαὴλ Σικελιανό, λόγιον καὶ πολιτικὸ τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων, πρόγονο τοῦ ὁμώνυμου ποιητῆ. Οἱ ἔξι πρώτες εἶναι γραμμένες ἀπὸ τῆ Λευκάδα τὸ 1818, ὅταν ὁ Σικελιανὸς ἀσχοῦσε στὴν Κέρκυρα τὸ δικηγορικὸ ἐπάγγελμα, ἡ τελευταία τὸ 1831, ὅταν ὁ ἴδιος βρισκόταν στὸ Ναύπλιο, ἀνώτατος δικαστικὸς στὴν κυβέρνησις τοῦ Καποδίστρια. Ἡ σημασία τῶν ἐπιστολῶν ἔγκειται στὸ ὅτι σ' αὐτὲς ἀναφέρονται λεπτομέρειες γιὰ τὴ συγγραφὴ καὶ τὴν ἔκδοσις τῶν τραγωδιῶν τοῦ I. Ζαμπέλιου «Τιμολέων», «Γεώργιος Καστριώτης». («Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος») καὶ «Ρήγας Θεσσαλός») καὶ δίνονται πληροφορίες γιὰ τὶς συνθήκας τῆς ἐργασίας του καὶ γιὰ τὶς πηγὰς τῆς ἐμπνεύσεώς του. Ἡ κ. Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου στὶς Πα ρ α τ η ρ ῆ σ ε ι ς (σελ. 19-37) συγκεντρώνει αὐτὲς τὶς πληροφορίες γιὰ τὶς τέσσερις τραγωδίας· συγκρίνει ἀρκετὰ χωρία τοῦ «Τιμολέοντος» μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς ὁμώνυμης τραγωδίας τοῦ V. Alfieri πού, κατὰ μαρτυρία τοῦ ποιητῆ, τοῦ χρησίμευσε ὡς πρότυπο· παραθέτει μερικὲς χαρακτηριστικὲς ἀλλαγὰς πού ἐπέφερε στὸ ἔργο του ὁ Ζαμπέλιος, μετὰ τὴν ἀ' ἔκδοσις τοῦ 1818, στὶς μεταγενέστερες ἐκδόσεις (²1833, ³1860)· δημοσιεύει, ἀπὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης (ἀρ. 2830), πού μᾶς διασώζει τὸ ἀρχικὸ κείμενον τοῦ «Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου», τὴν ἀφιέρωσις πρὸς τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια καὶ ἕναν πρόλογον «Πρὸς τοὺς σοφοὺς Ἕλληνας» (τὴν τραγωδίαν αὐτὴ σκόπευε ὁ Ζαμπέλιος νὰ τὴν ἀφιέρωσι στὸν Καποδίστρια, δὲν τὴν ἐξέδωκε ὅμως παρὰ μόνον τὸ 1833, ὕστερα ἀπὸ τὸν τραγικὸ θάνατον τοῦ κυβερνήτη· ἔτσι ἡ ἔντυπη ἔκδοσις ἀφιερώνεται στὸν Μιχαὴλ Σικελιανό)· συγκρίνει ἐπίσης χωρία τοῦ «Γεωργίου Καστριώτου» μὲ ἀντίστοιχα τῶν ἰταλικῶν τραγωδιῶν τοῦ Alfieri «Oreste» καὶ «Rosmunda» πού, κατὰ μαρτυρία πάλι τοῦ ποιητῆ, τοῦ χρησίμευσαν ὡς πρότυπα· κάνει τέλος ἀντιβολὴ τῶν πρώτων 139 στίχων τοῦ «Ρήγα Θεσσαλοῦ», πού βρίσκονται σὲ πρώτη γραφὴ στὴν τελευταία ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐπιστολὰς, μὲ τοὺς ἀντίστοιχους στίχους τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων (¹1833, ²1860).

Στὴ χρήσιμη αὐτὴ γιὰ τὸ μελετητὴ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ I. Ζαμπέλιου ἐργασία θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κἀνῃ λίγες δευτερεύουσες παρατηρήσεις. Ἡ παντελής ἔλλειψις πληροφοριῶν γιὰ τὰ ἀπλῶς ἐκάστοτε ἀναγραφόμενα ὑπὸ τοῦ Ζαμπέλιου φιλικὰ πρὸς αὐτὸν πρόσωπα) —ἀκόμα καὶ γι' αὐτὸν τὸν παραλήπτη— καθὼς καὶ γιὰ «πράγματα μὴ παρουσιάζοντα φιλολογικὸν ἐνδιαφέρον» (σελ. 8 σημ. 1) δυσκολεύει τὸν ἀναγνώστη, ἰδιαιτέρα ὅταν πρόκειται γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα πού σχετίζονται μὲ τὸ ἔργο τοῦ δραματουργοῦ. Ποιοὶ εἶναι π.χ. ὁ Ρόσσιος καὶ ὁ Πασχάλης πού συνεισέφεραν γιὰ τὴν ἐξόφλησις τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ «Τιμολέοντος» στὴ Βιέννη; Θὰ περιμένε κανεὶς ἐπίσης κάποια πληροφορία γιὰ τὸ χρόνο πού ἀπέκτησε ἡ Ἐθν. Βιβλιοθήκη τὶς ἐπιστολὰς αὐτὰς, καθὼς καὶ τὴν προέλευσίν τας. Ἡ σημείωσις ὅτι «τὰ χειρόγραφα τῶν ἐν λόγῳ ἐπιστολῶν δὲν περιγράφονται» στὸν κατάλογον τοῦ Σακκελίωτος (σελ. 7, σημ. 1) παραπλανᾷ, γιὰτὶ εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ πρόσκτησι πού ἔγινε μετὰ τὸ 1892. Τὸ ἴδιον ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ χφ ἀρ. 2830, πού περιέχει τὸν «Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον».

λόγο»¹. Πιθανό είναι μάλιστα τὸ χφ 2830 νὰ εἶναι τὸ ἀντίγραφο ποὺ μνημονεύει ὁ ποιητὴς στὴν ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιστολὴ του: «Ζητεῖς τὸν Κωνσταντῖνον μου; δὲν ἔχω πάρεξ ἓν καὶ μόνον χειρόγραφον. Σοὶ τὸ περικλείω. Εὐθύς λαβὼν αὐτό, δὸς πρὸς Ἑλληνιστὴν, νὰ σοὶ τὸ ἀντιγράψῃ καθαρὰ καὶ διωρθωμένον κ' ἔπειτα, εὐθύς, ἀμέσως, πάραυτα, πέμψῃ μοι ὀπίσω ἀσφαλῶς τὸ χειρόγραφον». Σοβαρότερο εἶναι ἓνα ἄλλο σφάλμα: Ἡ συγγρ. περιγράφει τὸ περιεχόμενον (σελ. 8-10) καὶ ἐκδίδει τὸ κείμενον τῶν ἐπιστολῶν (σελ. 11-18) κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ. Συμβαίνει ὅμως τὸ ἐξῆς παράδοξο: στὴν ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιστολὴ ὁ Ζαμπέλιος («περικλείει») τὸ χειρόγραφον τοῦ «Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου». Στὴν ὑπ' ἀριθ. 4 λέει γιὰ τὴν ἴδια τραγωδίαν: «Νὰ τὸν ἀντιγράψω διὰ νὰ σοὶ τὸν πέμψω εἶναι δύσκολον, καθ' ὅτι καιρὸν δὲν ἔχω» καὶ παραθέτει τρία σύντομα ἀποσπάσματα τῆς τραγωδίας. Στὴν ὑπ' ἀριθ. 3 γράφει: «Ἐτελείωσα σὺν Θεῷ τὴν πρᾶξιν πρώτην τοῦ Καστριώτου». Στὴν ὑπ' ἀριθ. 4: «ἤρχισα ἤδη τὸν Καστριώτην καὶ ἐπροχώρησα ἔτι καὶ εἰς τὴν πρώτην πρᾶξιν». Στὴν ὑπ' ἀριθ. 3 γράφει: «Ἐκλαυσα καὶ κλαίω περὶ τοῦ Μαυρομαμάτη». Στὴν ὑπ' ἀριθ. 4: «περὶ τοῦ Μαυρομαμάτη γράψῃ μοι, ἓνα ἢ χαρῶ ἢ κλαύσω». Τὸ πρωθύστερο, ποὺ δὲν τὸ παρατήρησε ἡ συγγρ., ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἡμερομηνίαν τῶν ἐπιστολῶν: Ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιστολὴ ἔχει ἡμερομηνίαν «γ' ² Ἰουλίου ἔτος Π^{ον}... αὐιη'». Ἡ ὑπ' ἀριθ. 4 «ζ' Ἰουλίου αὐιη'». Εἶναι φανερὸ ὅτι στὴν πρώτη περίπτωσιν ἡ ἡμερομηνία εἶναι σύμφωνα μὲ τὸ «Π(αλαι)όν» ἡμερολόγιον. Προσθέτοντας 12 μέρες ἔχομε 25 Ἰουλίου τοῦ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου. Εἶναι δηλ. γραμμένη ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιστολὴ ὀκτὼ μέρες μετὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 4.

ΕΛΕΝΗ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ

Κωστή Παλαμᾶ, Ἄπαντα. Τόμος ὄγδος, Ἀθήνα, Γκοβόστης [1966]. Σελ. 575.

Ὁ ὄγδος τόμος τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Κωστή Παλαμᾶ περιέχει κριτικὰ μελέτες καὶ κριτικὰ ἄρθρα τοῦ ποιητῆ, δημοσιευμένα σὲ διάφορες ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ ἀνάμεσα στὰ 1908 καὶ στὰ 1936. Ἡ συγκέντρωσις τοῦ ὕλικου καὶ ἡ κατάταξίς του πραγματοποιήθη ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κατσίμπαλη, ἰσόβιον πρόεδρον τοῦ «Ἰδρύματος Κωστή Παλαμᾶ», ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὴ γενικὴ εὐθύνη τῆς ἐκδόσεως καὶ τῆς παρουσίας τῶν «Ἀπάντων» τοῦ ποιητῆ. Ἡ ἐκδοσις τοῦ τόμου αὐτοῦ, ὅπως καὶ τῶν προηγούμενων, ἔχει γίνῃ με ἀγάπη καὶ με γνώση· τὸ πῶς σημαντικὸ ὅμως εἶναι πῶς ὅλος σχεδὸν ὁ ὄγδος τόμος περιλαμβάνει

1. Πραγματικὰ, οἱ ἐπιστολὰς Φ 8-14 προέρχονται ἀπὸ δωρεὰ Ἀ[γγέλου] Σικελινοῦ τὸ 1904, τὸ χφ 2830 ἀπὸ δωρεὰ Κ. Στασινοπούλου τὸ 1903.

2. Ἔτσι στὴ φωτοτυπία καὶ στὴ σελ. 8· στὸ ἐκδομένο κείμενον, ἀπὸ τυπογραφικὴ ἀβλεψία, «γ' Ἰουλίου».

μελέτες και άρθρα του Παλαμά που για πρώτη φορά δημοσιεύονται σε βιβλίο. Ἐξάιρεση ἀποτελοῦν μόνο τὰ δημοσιεύματα τὰ σχετικά μετὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη, πού τὰ εἶχε συγκεντρώσει καὶ δημοσιεύσει σὲ τόμο ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς στὰ 1924, καὶ τὰ δυὸ φυλλάδια μετὶς διαλέξεις τοῦ «Παρνασσῶ» γιὰ τὸν Ἰούλιο Τυπάλδο καὶ γιὰ τὸν Βιζυηνὸ καὶ τὸν Κρυστάλλη, πού εἶχαν κυκλοφορήσει στὰ 1917.

Ὅλα τὰ δημοσιεύματα τοῦ τόμου αὐτοῦ ἔχουν ἐνότητα: μᾶς φανερόνουν τὴν πνευματικὰ ἀνήσυχη, φιλέρευνη καὶ πολυπλευρῆ προσωπικότητα τοῦ Παλαμά στὴ στοχαστικότητά, τὴν πολυμαθεία καὶ τὴν ἀγωνιστικότητά της· τὸ ὕφος τῆς κριτικῆς του, ὁ τρόπος μετὸν ὁποῖο ἀντικρίζει πρόσωπα καὶ ἔργα, οἱ ἀγάπες καὶ οἱ προτιμήσεις του, τὰ πλατιά του ἐνδιαφέροντα, τὰ βασικὰ θέματα πού τὸν ἀπασχολοῦν, εἶναι πάντα σταθερά, πάντα τὰ ἴδια. Ὡστόσο ὁ ἐκδότης γιὰ λόγους συστηματικούς ἢ χρονολογικούς χωρίζει τὸν τόμο σὲ τρία μέρη. Τὸ πρῶτο περιέχει μελέτες καὶ ἄρθρα δημοσιευμένα κυρίως στὸν «Νουμᾶ» ἀνάμεσα 1908 καὶ 1915 (σ. 9-160)· τὸ δεῦτερο περιλαμβάνει τὸν τόμο «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης», πλουτισμένον μετὶς τρία μεταγενέστερα δημοσιεύματα, τοῦ ὁποῖου οἱ δυὸ κεντρικὲς καὶ οὐσιαστικὲς μελέτες δημοσιεύτηκαν στὸ «Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» τὸ 1914 (σ. 163-275)· καὶ τὸ τρίτο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δυὸ ὁμιλίαις τοῦ «Παρνασσῶ», ὅλα τὰ σημαντικὰ κριτικὰ κείμενα τοῦ ποιητῆ πού παρουσιάστηκαν γιὰ πρώτη φορά, ἀνάμεσα στὰ 1915 καὶ στὰ 1936, καὶ στὸν «Νουμᾶ» καὶ σὲ περιοδικὰ τῶν τελευταίων μεσοπολεμικῶν χρόνων, στὴ «Νέα Ἑστία», στὰ «Νέα Γράμματα» τοῦ Καραντώνη, στὸ «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» τοῦ Δροσίνη (σ. 277-570).

Γενικὰ στὸν τόμο αὐτὸν διαβάζουμε τὶς κρίσεις καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Παλαμά γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη, τὸν Ἀλέξανδρο Πάλλη, τὴν Πηνελόπη Δέλτα, τὸν Ἰωάνη Δραγοῦμη, τὸν Γιάννη Ψυχάρη, τὸν Ἰούλιο Τυπάλδο, τὸν Γεώργιο Βιζυηνό, τὸν Κώστα Κρυστάλλη, τὸν Γεράσιμο Μαρκορά, τὸν Γεώργιο Δροσίνη, τὸν Κωνσταντῖνο Χατζόπουλο, τὸν Δημοσθένη Βαλαβάνη, τὸν Νίκο Καμπά, τὸν Διονύσιο Σολωμό, τὸν Ἀνδρέα Κάλβο καὶ γιὰ πολλοὺς ἄλλους, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται, σχολιάζονται καὶ τοποθετοῦνται ἱστορικὰ μετὰ πῶς συνοπτικὸν τρόπον στὶς γενικότερες μελέτες του. Ἀσκῶντας θετικὴ καὶ ὄχι ἀρνητικὴ κριτικὴ, πιστεύοντας πὼς «πάντα σχεδὸν ἢ κριτικὴ τῆς προκοπῆς ἀπὸ τῆ συμπάθεια ξεκινᾷ καὶ ἀπὸ τὴν ἀγάπην φωτίζεται» (σ. 489), ἀκολουθώντας δηλαδὴ τὴν ὀρθὴ ἀποψη πὼς ἀπὸ τὴν κατάφαση καὶ πέρα ἀρχίζει ἢ ἄξια κριτικὴ, ὁ Παλαμάς μιλά γιὰ ὅλους αὐτοὺς ἐπαινετὶ ἀ, κάποτε ἐνθουσιαστικά, καὶ φωτίζει κυρίως τὰ προτερήματα καὶ τὶς ἀρετὲς τοῦ ἔργου τους, ἐνῶ ἀπλῶς ἀναφέρει, χωρὶς νὰ ἐπιμένῃ, τὰ ἐλαττώματα ἢ τὶς ἀδύνατες πλευρὰς του. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ξέρει νὰ ξεχωρίσῃ καὶ νὰ ἐπισημαίνῃ τὴν ἀδυναμία ἢ τὴν ἀποτυχημένη προσπάθεια ἑνὸς συγγραφέα, ἢ ἐπιφύλαξή του ὅμως διατυπώνεται πάντα πλάγια, μετὰ δευτερεύουσας παρατηρήσεις, καὶ δὲν γίνεται ποτὲ τὸ κέντρο ἢ ὁ κύριος στόχος τῆς κριτικῆς ἀνάλυσής του. Ἐξἄλλου ὁ Παλαμάς μᾶς ἔχει ἤδη ἐξομολογηθῆ: «Δουλεύω, κατὰ τὸ κέφι μου, ἄταχτ', ἀργά, ἀκανόνιστα, ἐλεύθερα, . . . ὅταν ἐγὼ θελήσω.

Και σὸν πεζὸ λόγο [δηλαδή σὴν κριτικὴ] καταφεύγω, καθὼς και σὴν ποίηση, με τὴν ὀρμὴ μιᾶς ἀγάπης, ποτὲ με τὴν τάξη μιᾶς ὑποχρέωσης» (σ. 129). Μιλᾷ γιὰ ὅσους ἀγαπᾷ, γιὰ ὅσους τὸν ἐμπνέουν, γιὰ ὅσους βρίσκονται, ψυχικά, συναισθηματικά ἢ διανοητικά, κοντὰ του· ἔτσι ἐπόμενο εἶναι νὰ παρουσιάζεται ἐπαινετικὸς και συγκριτικὸς και νὰ ἀσχῆ τὴν κριτικὴ τῶν προτερημάτων. Ἀνάμεσα στὶς «ἐπὶ μέρους» κρίσεις τοῦ Παλαμᾶ ποὺ περιέχονται στὶς γενικὲς μελέτες του ξεχωρίζει ἡ κρίση του γιὰ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη σὴν ὀμλία του «Ἡρωικὰ πρόσωπα και κείμενα» τοῦ 1911 (σ. 61). Εἴκοσι ἕξι χρόνια προτοῦ τὸν ἀνακαλύψῃ και τὸν τιμήσῃ ἡ γενιά τοῦ 1930, ὁ Παλαμᾶς ἐξάγει και ἀποκαλύπτει πρῶτος τὴν ἀξία τοῦ Μακρυγιάννη ὡς πεζογράφου.

Ἡ μελέτη τῶν «Ἀπομνημονευμάτων» τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη και ἡ ἐπαινετικὴ κρίση τοῦ Παλαμᾶ γι' αὐτὰ μαρτυροῦν ὄχι μόνον τὴν ὀξυδέρκεια τῆς κριτικῆς ματιᾶς του, ἀλλὰ και τὸ πλάτος τῶν γνώσεων του και τὴ φιλολογικὴ του ἐνημέρωση και τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ θέματα και τὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μας. Ὁ Παλαμᾶς δὲν ἦταν ἓνας ὑποκειμενικὸς κριτικὸς, ποὺ ἔγραφε ἀπλῶς κριτικὴ τῶν ἐντυπώσεων, οὔτε χρησιμοποιοῦσε αἰσθητικὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων ποὺ ἔκρινε· ἀντίθετα εἶχε βαθιὰ συνειδητοποιήσει τὸ ρόλο ποὺ παίζει ὁ χρόνος και ἡ ἱστορία στὰ λογοτεχνικὰ φαινόμενα. Σὲ πολλὰ μελετήματα τοῦ τόμου αὐτοῦ, ἀλλὰ και σὲ ὅλα του τὰ γραψίματα, φανερόνεται ἡ ἱστορικὴ συνείδησή του ἀναφορικά με τὰ πρόσωπα και τὰ θέματα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἐπανειλημμένως τονίζει τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τὴν ὁποία ἔβλεπε ὡς ἔργο «à la fois artistique, scientifique et critique» (σ. 450). Σ' ἓνα ἄλλο ἄρθρο του, γραμμένο ἀπὸ ἀφορμὴ τὶς διαλέξεις τῶν ποιητῶν τοῦ «Παρνασσοῦ», σημειώνει πὼς ἀν εἶχε γίνεи προσεκτικότερα ἡ ἐκλογή τῶν ὀμιλητῶν, ὥστε «αἰσθητικώτερα και ἱστορικώτερα» νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ θέματά τους, «οἱ βάσεις θὰ χτίζονταν κάπως στερεώτερα. Γιὰ τὸ χτίσιμο μιᾶς ἱστορίας τῶν νέων ἐλληνικῶν γραμμάτων ποὺ εἶναι καιρὸς νὰ ἐτοιμαστῆ ὅπως ὅπως, ὕστερ' ἀπὸ ἑκατὸ χρόνων καινούρια ζωὴ ἐνὸς ἔθνους» (σ. 284). Και ὁ Παλαμᾶς, ἀφοῦ ἀναφερθῆ και πάλι σὴν «ἱστορία μας τὴ λογοτεχνικὴ» (σ. 25), σὴν «ἱστορικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων» τῆς λογοτεχνίας (σ. 474), σὴν ἔννοια τοῦ «ἱστορικοῦ παρατηρητῆ» τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων (σ. 476), στὸ «περπάτημα τῆς νέας ἱστορίας μας τῆς ποιητικῆς» (σ. 477), ἀφοῦ σημειώσῃ και ὑπογραμμίσῃ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἱστορικοῦ κριτικοῦ ἀπέναντι σὸν δημοσιογραφικὸ (σ. 504), καταλήγει, σὴ μελέτη του γιὰ τὸν Νίκο Καμπά, με τὴν ἀκόλουθη σημαντικὴ διατύπωση: «Σὲ κείνον ποὺ ζητᾷ νὰ αἰσθανθῆ και νὰ καταλάβῃ, νὰ κρίνῃ και νὰ τοποθετήσῃ, χρειάζεται και πάντα ἡ ἱστορία, γιατί ἀλλιώτικα ἡ τύφλα θριαμβεύει» (σ. 522).

Στὴν πράξη τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἡ ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ Παλαμᾶ ἐκδηλώνεται, σὲ πολλὰ μελετήματα τοῦ ὄγδοου τόμου, με πλῆθος ἐπιτυχημένων παρατηρήσεων, διαπιστώσεων και κρίσεων. Ὁλόκληρη ἡ μελέτη του «Ποιητικὴ τέχνη και γλώσσα», με τὴν ὁποίαν

αρχίζει ο τομος, αποτελεί μια ιδιαίτερα αξιόλογη γραμματολογική σύνθεση για την εξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς ποίησης, γραμμμένη με έντονο ιστορικό πνεῦμα. Ἐκεῖ ὁ Παλαμᾶς σημειώνει πῶς στὴν Ἀθήνα μόλις στὰ 1877 ἀναγνωρίζεται γιὰ πρώτη φορά, ἀπὸ τὸν Ροῖδη, ἡ ἀξία τοῦ Σολωμοῦ (σ. 11)· πῶς κάτω, στὴν ἴδια μελέτη, μᾶς παρουσιάζεται νὰ ἔχη διαγνώσει πολὺ σωστὰ καὶ νὰ ἔχη ἐπισημάνει πρῶτος τὰ σπέρματα τῆς ποιητικῆς ἀνανέωσης ποὺ ἔφεραν στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία οἱ ποιητικοὶ διαγωνισμοὶ καὶ ἰδιαίτερα ὁ Βουτσιαῖος (σ. 20 καὶ 24)· ἀκόμα σημειώνει πῶς στὴν ἱστορία μιᾶς λογοτεχνίας «τίποτε δὲ φυτρῶνει ἔτσι ξαφνικὰ καὶ στὰ καλὰ καθούμενα. Ὅλα προετοιμάζονται, γίνονται κανονικὰ, ξετυλίγονται» (σ. 22). Σὲ μιὰ ἄλλη γενικὴ μελέτη του, στὸ «Ἀντιρομαντικὸ στάσιμο τοῦ ποιητικοῦ χοροῦ», ὅπου ἐξετάζονται οἱ ἀντιρομαντικοὶ καθαρειουσιᾶνοι ποιητῆς (Α. Ραγκαβῆς, Δ. Βερναρδάκης, Α. Βλάχος, Ι. Παπαδιαμαντόπουλος κ.ἄ.), δὲν διστάζει, παρόλο ποὺ εἶναι φανατικὸς καὶ ἀγωνιστικὸς δημοτικιστῆς, νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἱστορικὴ σημασία τῆς ποίησης τῶν καθαρειουσιᾶνων, νὰ ἐπαινέσῃ ὀρισμένα φανερώματά της καὶ νὰ διακηρύξῃ πῶς «μέσα στὴν ἱστορία τίποτε δὲν πεθαίνει τελειωτικὰ· τίποτε ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ξαναρθῇ» (σ. 503). Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱστορικὸ πνεῦμα διέπονται καὶ οἱ μελέτες του γιὰ τὸν Νίκο Καμπὰ καὶ γιὰ τὸν Δημοσθένη Βαλαβάνη («Ἐνας παραμερισμένος ποιητῆς»)· σ' αὐτὴν τὴν τελευταία, μιλάοντας γιὰ ὀρισμένα ὠραία ποιήματα τοῦ Βαλαβάνη στὴ δημοτικὴ σημειώνει χαρακτηριστικὰ: «Ἀκόμα δὲν εἶχανε φανῆ οὔτε τοῦ Ζαλοκώστα τὰ δημοτικὰ θρηνητικὰ τραγούδια, οὔτε ὁ Βαλαωρίτης, οὔτε ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος, καὶ τὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κέρκυρα θὰ τὶς χώριζαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὠκεανοί» (σ. 479).

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ φιλολογικὴ συνείδηση τοῦ Παλαμᾶ, ἡ πρόθεσή του νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ συγγραφέα ἢ τὸ ἔργο ποὺ κρίνει σφαιρικὰ, κυκλικὰ, ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, διακρίνεται στὴν πρώτη ὀμιλία του γιὰ τὸν «Βαλαωρίτη καὶ τὸ ἔργο του», ὅπου χαράζονται τὰ ὄρια μιᾶς συνθετικῆς κριτικῆς θεώρησης τοῦ Λευκαδίτη ποιητῆ (σ. 206). Ἡ ὀμιλία του αὐτὴ πρέπει νὰ συνδυασθῇ μετὰ τὴν προηγούμενη μελέτη του «Ἡ κριτικὴ καὶ ὁ Σολωμός», ποὺ εἶναι δημοσιευμένη στὸν ἕκτο τόμο τῶν «Ἀπάντων». Οἱ δύο αὐτὲς σημαντικὲς μελέτες ὄχι μόνον φανερώνουν τὰ γερὰ φιλολογικὰ θεμέλια, πάνω στὰ ὁποῖα ὁ Παλαμᾶς ἤθελε νὰ βασίσει καὶ νὰ οἰκοδομήσῃ τὴν κριτικὴ του, ἀλλὰ καὶ ἀποτελοῦν ἕναν καταστατικὸ χάρτη γιὰ κάθε μελετητῆ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἀκόμα καὶ τὴ σημασία τῆς στατιστικῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν λογοτεχνικῶν φαινομένων εἶχε κατανοήσει καὶ συνειδητοποιήσει, ἥδη στὰ 1915, ὁ Παλαμᾶς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἕνα ἄλλο ἀπόσπασμά του. Ὡστόσο περιόριζε πολὺ σωστὰ τὸ ρόλο της στὰ ἱστορικὰ μόνο δεδομένα, ἀποκλείοντας κάθε σχέση στατιστικῆς καὶ κριτικῆς ἀποτίμησης. Σὲ ἄρθρο του γιὰ ἕνα θεατρικὸ ἔργο τοῦ D'Annunzio σημειώνει: «Ἡ στατιστικὴ αὐτὴ καὶ τὰ νοῦμερα χρειάζονται πάντα στὸν ἱστορικὸ, μὰ γιατί δείχνουν τὴν ἀξία, καὶ τὴ μόρφωση, καὶ τὴ διάθεση τοῦ κόσμου ποὺ πηγαίνει νὰ ἰδῇ τέτοιας λογῆς ἔργα, μιὰ, δύο, τρεῖς, δέκα, χίλιες φορές, καὶ ὄχι τὴν ἀξία τοῦ ἔργου» (σ. 154).

Μιά ενδιαφέρουσα πλευρά τοῦ ὄγδου τόμου τῶν «Ἀπάντων» εἶναι τὰ ἰδιαίτερα συγκινητικά, χαρακτηριστικά καὶ ἀποκαλυπτικά ἀποσπάσματα, ὅπου ὁ Παλαμᾶς ἐξομολογεῖται ἢ χαράζει στιγμές καὶ μορφές τῆς αὐτοβιογραφίας του. Ἐδῶ ἔχουμε τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ συγγραφέα συνάμα Παλαμᾶ, ποὺ μιλά γιὰ τὸν ἑαυτό του, γιὰ τὴν ποίησή του, γιὰ τὶς ἀδυναμίες, τὶς συνήθειες ἢ τὶς προτιμήσεις του. Ἐπισημαίνω ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ γιὰ τὸν μελλοντικὸ βιογράφο τοῦ ποιητῆ. Ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρει τὸ «δειλιασμὰ του» μπροστὰ σὲ ξένους καὶ σὲ πρωτογνώριστους, ποὺ τὸν παρακολουθοῦσε ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια (σ. 88)· ἀποκαλύπτει μιὰ παροδικὴ στιγμὴ ἀδυναμίας του, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1913, καὶ δηλώνει πὼς δὲν ἐργάζεται πιά καὶ πὼς ἔλα γύρω του, καὶ πρόσωπα καὶ πράγματα, «σὰ νὰ τὰ φοβᾶται καὶ σὰ νὰ τὰ σιχαίνεται» (σ. 114)· ἐξεγείρεται ἐναντίον τῶν πιέσεων ποὺ τοῦ γίνονται γιὰ νὰ γράφῃ ἄρθρα καὶ κριτικὲς καὶ σημειώνει πὼς εὐχαρίστως θὰ πλήρωνε, ἂν εἶχε χρήματα, γιὰ νὰ τὸν ἀφήνουν ἤσυχο (σ. 128)· ἐξομολογεῖται πὼς δὲν ἔχει εὐκολία στὴν προφορικὴ ὁμιλία καὶ πὼς τὶς διαλέξεις του ἀναγκάζεται νὰ τὶς διαβάζῃ ἀπὸ χειρόγραφο (σ. 181)· ἐξηγεῖ πὼς μέσα του ἔχουν στήσει ἀδιάκοπο πόλεμο ὁ δουλευτῆς καὶ ὁ ἀκαμάτης καὶ πὼς ὅ,τι κατὰφερε ὡς τότε στὰ γράμματα εἶναι ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ πολέμου (σ. 182)· τέλος μᾶς θυμίζει πὼς ἡ φαντασία του σχεδὸν ποτὲ δὲν γνώρισε τὴν ψωροπερηφάνεια καὶ πὼς πάντα διψοῦσε νὰ θαυμάζῃ ἄλλους ποιητὲς καὶ νὰ λατρεύῃ τὸ ἔργο ἄλλων (σ. 487).

Ἀκόμα πιὸ ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἀποσπάσματα, ὅπου ὁ Παλαμᾶς μᾶς μιλά γιὰ τὸ στίχο στὴ ζωὴ καὶ στὴν ποίησή του ἢ μᾶς προσδιορίζει τὰ γνωρίσματα τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου. Ἐξομολογεῖται πὼς ἀπὸ μικρός, στὸ Μεσολόγγι, ἦταν σὰν ὑπνωτισμένος ἀπὸ τὸ στίχο καὶ πὼς ὁ στίχος ἦταν ἡ μόνη παρηγοριά του μέσα στὴν ἀπραξία καὶ τὴν ἀδράνεια τῆς ἐπαρχιακῆς ζωῆς (σ. 200)· πιὸ κάτω δηλώνει κατηγορηματικά, ἀναγνωρίζοντας μιὰ πνευματικὴ ὀφειλὴ του: «Ὁ Μαρκορᾶς μού τὸν ἔμαθε τὸ στίχο» (σ. 200). Στὴν ὁμιλία του «Πὼς τραγουδοῦμε τὸ θάνατο τῆς κόρης», στὰ 1917, σὲ δυὸ σημαντικότερα ἀποσπάσματα, ὀρίζει καὶ χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος τὴν ποίησή του γενικά, παρόλο ποὺ μιλά γιὰ ἓνα συγκεκριμένο ποίημά του: «Ὁ ποιητῆς . . . χωρὶς νὰ θέλῃ νὰ φιλοσοφήσῃ, σωστότερα, τοαγουδᾶ μὲ κάποια φιλοσοφία, ποὺ δὲν εἶναι κανένας συστηματικὸς τρόπος νὰ τὰ κοιτάζῃ τὰ πράγματα, εἶναι, καθὼς εἶναι γενικά ἡ φιλοσοφία τῶν ποιητῶν, ἓνα διανοητικὸ μεθύσι, τὸ ἴδιο τὸ αἶσθημα ποὺ πάει νὰ γίνῃ πνεῦμα» (σ. 387)· λίγο πιὸ κάτω μᾶς λέει ὅτι στὸ ἔργο του «συνταιριάζονται κάποια θετικὴ φιλοσοφία ποὺ δοξάζει τὴν ἀνάπτυξη τῶν εἰδῶν, τὸ περπάτημα τῶν ὄντων ἀπὸ τ' ἀπλούστερα στὰ συνθετώτερα, μὲ κάποιο θεοσοφικὸ πανθεισμὸ ποὺ ἔλα τὰ θέλει ζωντανά, θεῖα καὶ νὰ ἀνεβαίνουν καὶ νὰ τελειώνονται, τὴ μετεμψύχωση σὲ ὄραμα, τὸ δαρβινισμό, ποιητικὰ ἐρμηνευμένο» (σ. 389). Ἀλλὰ ἡ πιὸ δραματικὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ ἐξομολόγηση τοῦ Παλαμᾶ γίνεται στὰ τέλη τοῦ 1922, σ' ἓνα ἄρθρο του γιὰ «Τὸ ἔργο τοῦ Νουμᾶ», ὅπου μᾶς ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε πὼς τὶς μόνες πραγματικὲς στιγμὲς εὐτυχίας ποὺ γνώρισε στὴ ζωὴ του, τὶς ὀφείλει

στην ποίηση: «Δεν έμαθα απόλυτα νά πιστεύω και ν'άγαπῶ παρὰ τὴν ἁγιωσύνη τῆς Τέχνης, και τὴν ὑπέρτατη ἐνσάρκωσή τῆς πού εἶναι ἡ Ποίηση. Ἡ Τέχνη γνωρίζει ἀπὸ τίς λογῆς ιδέες και ἀπὸ τὰ αἰσθήματα νά βυζαίνει τὸ μέλι πού χαρίζει στοὺς ἀνθρώπους κάποιες ἀσύγκριτες στιγμές· ἴσως εἶναι οἱ μόνες στιγμές πού μπορεῖ νά λογαριάζονται σὰ σταλαγματιές ἀπὸ τὴν ἀόρατη πηγὴ τοῦ ἰδανικοῦ τοῦ ἀσύλληπτου πού λέγεται εὐτυχία» (σ. 461).

Στὸν τόμο αὐτὸν συναντοῦμε και πάλι τὰ σταθερὰ κεντρικὰ θέματα τῆς κριτικῆς τοῦ Παλαμᾶ, σὰ ὅποια ἐπανερχεται ὁλοένα ὁ ποιητής· πρῶτα τὰ νεοελληνικὰ και ἔπειτα τὰ γενικὰ θέματα. Τὰ νεοελληνικὰ θέματα εἶναι ἡ ποίησή μας και ἡ δημοτικὴ γλώσσα· τὰ γενικὰ, ἡ ποίηση και ὁ ποιητής, ἡ κριτικὴ και ὁ κριτικὸς και τὸ θέμα τῆς ἐπίδρασης ἢ τῆς συγγένειας ἀνάμεσα σὲ πραγματικοὺς δημιουργοὺς. Ὡστόσο, πλάι σὰ βασικὰ αὐτὰ θέματα τοῦ Παλαμᾶ, πού ματώνουν τὴν ψυχὴ του, πού ὀρίζουν τὴν ἰδιομορφία του και διαγράφουν τὴν προσωπικότητά του ὡς κριτικοῦ, ὑπάρχουν και πολλὰ ἄλλα μέσα στὸν ὄγδοο τόμο· και ὅλα βρίσκουν τὴν ἐξήγησή τους ἢ τὴν εὐτυχισμένη διατύπωσή τους ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ. Ὁ τόμος αὐτὸς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ πλούσιους τῶν «Ἀπάντων» του.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ

Marie Anne Lindenburg, Βασιλεύω dit du soleil.
Ἐνάτυπο ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τοῦ 12^{ου} Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμος 2, σ. 385-9, Βελιγράδι 1964.

Στὸ 12^ο Συνέδριο Βυζ. Σπουδῶν ἔγινε και ἡ ἀνακοίνωση μὲ τὸν παραπάνω τίτλο («ΒΑΣΙΛΕΥΩ λεγόμενο γιὰ τὸν ἥλιο»), ὅπου ἡ συγγρ. ζαναπιάνει ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς ἔτυμολογίας, τὸ πρόβλημα τοῦ βασιλεύω=«δύω». Παρακάτω δίνω μιὰ ἐκτεταμένη περίληψη τῶν κυριότερων σημείων τῆς ἀνακοίνωσης.

Ἡ συγγρ. ξεκινᾶ γιὰ μιὰ νέα και ἱκανοποιητικότερη λύση τοῦ προβλήματος ἀπὸ τίς δυσκολίες τῆς ἔτυμολογίας. Πῶς πῆρε τὸ βασιλεύω τὴ σημασία τοῦ «δύω»; Οἱ σημασιολογικὲς δυσκολίες πηγάζουν ἀπὸ τὸ ὅτι ὅλες ὡς τώρα οἱ ἀπόπειρες ἔτυμολογίας θεωροῦν ὡς ἀρχικὴ τὴ σημασία «βασιλεύω, εἶμαι βασιλιάς» και τίς ἄλλες ὡς ἐξέλιξη ἢ μεταφορικὴ χρῆση τῆς πρώτης. Ἐν ὅμως ἐξετάσωμε αὐτὲς τίς τελευταῖες («βρίσκομαι ψηλὰ στὸν οὐρανό», «πετῶ κάτι ψηλὰ στὸν οὐρανό», «ἀρχίζω τὴν Πρωτοχρονιά τὴν ἐπίσημη χρῆση ἐνὸς ἀντικειμένου», «ἀξιάνω ἀθόρμητα κατὰ μαγικὸ τρόπο»), πού ἡ ἀξία τους δὲν εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν κλασικὴ «βασιλεύω», θὰ δοῦμε ὅτι πολὺ δύσκολα μποροῦν νά πηγᾶσουν ἀπὸ τὴν πρώτη. Τὴ δυσκολία αὐτὴ μᾶς βοηθεῖ νά τὴν ὑπερπηδῆσωμε ἢ παρατήρηση τοῦ Hesseling ὅτι τὸ βασιλεύω στὴ φράση «ζῆ και βασιλεύει» σημαίνει «εὐδοκίμῳ, εὐήμερῳ» (παραδείγματα ἀπὸ τοὺς Ο' και τὴν Κ. Διαθήκη, β'. Ἄποκ. Κ', 4). Αὐτὸ

μᾶς ἐπιτρέπει νὰ πιστέψουμε στὴν ἀρχαιότητα μιᾶς σημασίας πρὸ πλατιᾶς ἀπὸ τὸ «εἶμαι βασιλιάς» (ἐνῶ ὁ Hesseling δέχεται μιὰ ἐλαφριά ἀλλαγὴ σημασίας ἀπὸ τὸ «εἶμαι βασιλιάς» στὸ «ζῶ σὰν βασιλιάς, εὐήμερῶ»). Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀντιστρέψουμε τὸ πρόβλημα καὶ θὰ δοῦμε ὅτι ἡ σημασία «εἶμαι βασιλιάς» εἶναι εἰδική, δευτερεύουσα, πρὸς μὲ τὸν καιρὸ ἔγινε ἡ ἐπίσημη ἤδη στὰ κλασικὰ χρόνια, ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ σημασία ἦταν «αὐξάνω» (ἀμετ.), στὴν ὁποία ἀνάγεται εὐκολὰ ἡ σημασία «εὐήμερῶ». Ἡ ἀρχικὴ αὕτὴ σημασία σώζεται στὴ λαϊκὴ δοξασία πρὸς ἀναφέρει ὁ Στεφανίδης, ὅπου βλέπουμε μιὰ αὐθόρμητὴ καὶ μαγικὴ αὐξηση ἀποθηκευμένων ἀγροτικῶν προϊόντων. Ἀπὸ αὕτὴ προέρχεται ἡ σημασία «εἶμαι βασιλιάς», γιατί, ὅπως μᾶς βοηθεῖ νὰ καταλάβουμε ἡ ἐθνολογία (παραδόσεις Πολυνησίας, τῶν Μαορί), ἡ προϊστορικὴ Ὄρησκεία θεωρεῖ τὸν ἀρχηγό, τὸ βασιλιά σὰν ἕναν ἄντρα «μεγαλωμένον», βαρὺν ἀπὸ τὴ μεγάλη ποσότητα ζωικῆς οὐσίας πρὸς τοῦ ἀποδίδεται (μᾶνα). Τὸ ἴδιον βλέπουμε καὶ στὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τῆς λατινικῆς λέξης Augustus ἀπὸ τὸ *augere*. Τὴν ἀρχικὴ λοιπὸν σημασία «αὐξάνω», πρὸς εἶχε στὴν προελληνικὴ ἤδη ἐποχὴ, διατήρησε ὡς σήμερα ἡ λέξις *βασιλεύω*, πρὸς δὲν συγγενεὺς ἄλλωστε μὲ καμιά ἄλλη Ἰνδοευρωπαϊκὴ.

Τὰ παραπάνω μᾶς βοηθοῦν νὰ δοῦμε στὶς ἰδιαίτερες χρήσεις τοῦ *βασιλεύω* μιὰ σχέση μὲ τὴ λατρεία τοῦ καθημερινοῦ καὶ τοῦ ἐτήσιου κύκλου τοῦ ἡλίου, πρὸς ἐπαιξε ἀκόμη μεγάλο ρόλο τὴν ἐποχὴ τῆς ἐξάπλωσης τοῦ χριστιανισμοῦ. Στὶς συνήθειες τοῦ Νέου Ἑτοῦς ἔχουμε μιὰ σύμπτωση τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀγ. Βασιλείου (πρὸς παράγεται ἀπὸ τὸ *βασιλεύς*) καὶ συνηθειῶν πρὸς προὔπῃρχαν καὶ συνδέονταν μὲ τὸ *βασιλεύω*, ὅπως: ὅτι ὁ ἡλῖος θὰ ἀρχίσῃ τῶρα (χειμερινὸ περίπου ἡλιοστάσιο) νὰ μεγαλώνῃ καὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐλπίζουν σὲ μιὰ νέα ζωὴ, ὅτι ἡ ἀνάβαση τοῦ ἡλίου ἀρχίζει τις πρὸς σκοτεινὲς ἡμέρες, ὅτι τὴ στιγμή πρὸς δὲν ὁ ἡλῖος ἀρχίζει ἡ περίοδος μιᾶς νέας ἡμέρας, καθὼς παίρνει δύναμη, περνώντας ἀπὸ τὴ χώρα τῶν νεκρῶν. Ἄν πάλι στὴν ἐσπερινὴ ἀκολουθία ἀναφέρεται πολλὲς φορὲς ὁ ἡλῖος καὶ ὑπάρχει τὸ ρῆμα *βασιλεύω*, αὐτὸ συμβαίνει, ὅχι γιατί οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας θέλουν νὰ τιμῆσουν τὸν ἡλῖο, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸν θαμπώσουν μὲ τὴ δόξα τῆς Ἀγίας Τριάδας. Ἦξεραν τί σημαίνει τὸ *βασιλεύω* ὅταν λέγεται γιὰ τὸν ἡλῖο, γι' αὐτὸ τοῦ ἀντέθεσαν τὸν Ψαλμὸ 93, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐπίσημη σημασία «εἶμαι βασιλιάς». Ὁ ἐσπερινὸς γίνεται Σάββατο βράδυ, ὅταν ἀρχίζῃ ἡ Κυριακὴ, πρὸς κατὰ τὴν ἀστρολογία εἶναι ἡ μέρα τοῦ ἡλίου (πρὸς. *sunday, Sonntag*). Τοποθετώντας τὸ ρῆμα σ' αὐτὸ τὸ σύστημα ἐνοιῶν σχετικὰ μὲ τὸν ἡλῖο, συνέβαλαν πολὺ πιθανὸν στὸ νὰ διατηρηθῇ τὴ σημασία «δύω» (ἐδῶ ἔπρεπε νὰ προσθέσῃ ἡ *Lindenburg*: πρὸς ἀρχισε νὰ παίρνῃ ἡ εἶχε ἤδη πάρει). Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τὴ σημασία «εἶμαι ψηλά στὸν οὐρανό, στὸ ζενοί», βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν ἀκόλουθη σημασιολογικὴ σχέση: ὁ τύπος *εβασίλευσεν* ὡς ἐναρκτικὸς ἀόριστος μὲ τὴ σημασία «ἄρχισε νὰ ζαναπαίρνῃ τις δυνάμεις του» συνδέεται μὲ τὸν ἐνεστώτα διαρκείας «ἔχει ἀκέραιες τις δυνάμεις του». Μένει ἡ σημασία πρὸς ἔχει τὸ ρῆμα στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ («δύω»). Ἐδῶ ἡ συγγραφέας ἀκολουθεῖ τὸν κ. Κριαρά, δέχεται δηλαδὴ ὅτι ὁ ἐνε-

στώτας προέρχεται από τον άοριστο, με τή διαφορά ότι δέν δηλώνει μιὰ νέα διαρκή κατάσταση, ἀλλά τή δύση καθώς πραγματοποιεῖται (βλ. παρακάτω). Φτάνει νά υποθέσουμε ὅτι ἡ ἀρχική σημασία δέν κατανοοῦνταν πιὰ (πῶς ὅμως καί γιατί;).

Οἱ δυὸ τελευταῖες παρατηρήσεις τῆς συγγρ. ἀναφέρονται: 1) στόν χαρταετό, πού γενικά ἔχει σχέση με τίς θρησκευτικές τελετές. Γι' αὐτό, ὑποθέτει, χρησιμοποιήθηκε τὸ ρῆμα καί γι' αὐτόν, ἐπειδὴ εἶναι ἓνα σύμβολο τοῦ ἡλίου καί βρίσκεται ψηλά στόν οὐρανὸ ὅπως αὐτός, 2) στό φυτὸ βασιλικό, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου θὰ ἦταν ἔτοιμη νά δεχτῆ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχική σημασία τοῦ βασιλεύω, ἀν δέν ἀγνοοῦσε σέ τόσο βαθμὸ τίς ιδιότητές του.

Παρατηρήσεις :

1) Ἡ νέα ἐτυμολογία τῆς Lindenburg, πού προσπαθεῖ νά δώσει μιὰ ἐνιαία ἐξήγηση ὅλων τῶν σημασιῶν στὴν ἱστορική ἐξέλιξη, στηρίζεται μόνο στὴν ἐθνολογία καί ὄχι σέ γλωσσικά τεκμήρια. Στὴν ἐλληνική γραμματεία δέν ἀναφέρεται τὸ ρῆμα βασιλεύω με τὴν ἀστρολογική ἔννοια πού εἶδαμε γιὰ τὸν ἥλιο. Στίς συνήθειες τοῦ Νέου Ἑτους κρύβονται βέβαια παμπάλαιες παραδόσεις ἀνανέωσης, γνωστὲς ἀπὸ τὴ μυθολογία, ἀλλά τίποτε δέν ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ρῆμα βασιλεύω συνδεόταν ἀπὸ παλιὰ μ' αὐτὲς (βλ. ἰδιαιτέρα στό λεξικὸ τῆς Ἀκαδημίας φράσεις ὅπως: «στό σπῆτι μας βασίλεψε ὁ δείναν» = τοῦ ἔπεσε τὸ νόμισμα τοῦ Ἀγ. Βασιλείου, «τ' αἰ-Βασιλεῖοῦ βασ'λεῦν' τὰ παιδιὰ τὰ γράμματα» = διαβάζουν γιὰτὶ νομίζεται καλὸ κ.ἄ., πρβ. καί «ἀγιά-Φωτοῦ μου τσαὶ φώτισ' τον», «τῆς Ἀνάληψης λούζονται οἱ γ' ναῖκις γιὰ ν' ἀναληφτῆ ἀπ' τοῦ κεφάλ' τ'ς κάθι βρόμα», Ἐρωτόκριτος 5, 139). Τὸ ἴδιο δύσκολα μπορεῖ νά δεχτῆ κανεὶς ὅτι οἱ προθέσεις τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν διαμόρφωναν τὴν ἐσπερινὴ ἀκολουθία, ἦταν αὐτὲς πού ἀναφέρει ἡ συγγραφέας.

2) Ἡ σημασία «εἶμαι στό ζενίθ» δέν μπορεῖ νά προῆλθε ἀπὸ μιὰ σχέση ἐναρκτηκοῦ ἀορίστου-ἐνεστώτα διαρκείας, γιὰτὶ ὁ ἐναρκτηκὸς ἀόριστος δέν μπορεῖ νά ἔχη τὴ σημασία «ἀρχίζω νά ξαναπαίρνω τίς δυνάμεις μου (βαθμιαῖα)» (βλ. Α. Τζαρτζάνου, Νεοελλ. Σύντ., § 177).

3) Ἡ γνώμη τοῦ κ. Κριαρᾶ συνοψίζεται ἀπὸ τὴν Lindenburg ὡς ἐξῆς: ἀρχικά ὑπῆρχε ὁ ὀριστικὸς ἀόριστος *ἐβασίλευσε* = ἔπαψε νά βασιλεύη, ἐξαφανίστηκε. Ἀπ' αὐτόν οἱ Ἕλληνες ἀρύστηκαν τὴ σημασία «ἔπαψε» παραμελώντας τὴν ἔννοια «βασιλεύω». Στὴν Ἀθηναῖ 47, σ. 92 ὁ κ. Κριαρᾶς γράφει ἀντίθετα: «ἐβασίλευσε = συνεπλήρωσε τὸ ἡμερήσιον ἔργον του (ὡς βασιλεύς¹), ἄρα ἔδυσεν. Ἀλλ' ὅτε ἐν τῇ χρήσει ὁ ἀόρ. *ἐβασίλευσε* περὶ τοῦ ἡλίου προκειμένου ἐσήμανε: ἔδυσε, εὐκολώτατον ἦτο ὁ ἐνεστώς νά σημάνη: δύω».

1. Τὸ ὅτι ἡ παρομοίωση αὐτὴ δέν εἶναι κάτι σπάνιο γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φαντασία φαίνεται καί ἀπὸ τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἐνὸς διηγήματος (Juan Neira) τοῦ χιλιανοῦ συγγραφέα Don Joaquín Diar Garces («Aniel Pino») πού ἔτυχε νά διαβάσω τελευταῖα: «Llegaba la tarde, y el sol poniente, sin rayos ya y convertido lu un disco rojo, se hundia como un rei depuesto».

4) Είναι δύσκολο νά δεχτῆ κανείς γιά τὸ παράδειγμα τῆς φράσης: ἔζησαν καὶ ἐβασίλευσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ χίλια ἔτη ('Αποκάλυψη Κ', 4) σημασία βασιλεύω = εὐημερῶ, γιὰτὶ ἡ παράγραφος ἀρχίζει: Καὶ εἶδον θρόνους, καὶ ἐκάθισαν ἐπ' αὐτούς... (καὶ ἐβασίλευσαν...).

Συμπεραίνοντας μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ὅτι γιά τὴν ὥρα ἡ ἐπιτυχέστερη ἀπόπειρα γιά τὴ λύση τοῦ αἰνίγματος παραμένει ἡ ἐτυμολογία τοῦ κ. Κριαρᾶ. Σὲ μιὰ μελλοντικὴ προσπάθεια θὰ ἔπρεπε νά ἐξεταστοῦν καὶ τὰ σημασιολογικὰ πεδία τῶν ἐνοιῶν «δύω», «βασιλεύω» κτλ. διαχρονικὰ καὶ συγχρονικὰ. Τὸ ἂν σώζεται μιὰ σημασία ἢ μιὰ ἔκφραση κάπου δὲν ἀρκεῖ. Χρειάζεται νά ὀριστῆ καὶ ὁ ρόλος τῆς μέσα στὸ σύστημα τῆς γλώσσας ἢ διαλέκτου¹.

Μ. ΣΕΤΑΤΟΣ

Σ. Χιωτοπούλου - Μαυρούλια, *Τὰ Νέα Ἑλληνικά* γιά ξενόγλωσσους, Ἀθήνα 1965. Σελ. 206.

Ἡ διδασκαλία τῶν νέων ἐλληνικῶν στοὺς ξενόγλωσσους μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι γνωρίζει σήμερα κάποια ἀκμὴ, πού ὀφείλεται σὲ ποικίλα αἷτια: τουρισμός, προβολὴ νεοελληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ λογοτεχνίας, ἐντασὴ ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα, εἰδικὰ ἐνδιαφέροντα φιλολόγων, ἐθνολόγων, γλωσσολόγων, δράση τῶν φίλων τῆς Ἑλλάδας, ἐπέκταση τῆς ἐπιστήμης καὶ ἀναζήτηση νέων πεδίων μὲ ἀντίστοιχη εἰδίκευση κ.ἄ. Ὡς ἐνδείξεις τῆς μποροῦν νά θεωρηθοῦν: ἡ δημιουργία λεκτοράτων τῶν νέων ἐλληνικῶν στὰ ξένα πανεπιστήμια, ἡ καθιέρωση πτυχίων καὶ διδακτορικῶν διπλωμάτων, μεταφράσεις ἔργων τῆς λογοτεχνίας μας, τὸ βραβεῖο Νομπέλ, ἡ ἀνάπτυξη τῆς βαλκανικῆς γλωσσολογίας κ.ἄ. Ἀντίστοιχη μὲ τὸ ἀξιοζήτομεν αὐτὸ ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ ἡ συγγραφή βοηθημάτων γιά τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Ἔτσι, ἐνῶ ἔχομε ἀπὸ πολὺ παλιὰ τέτοια βοηθήματα, τελευταῖα ὁ ἀριθμὸς τους αὐξήθηκε ἀλματικά. Ἡ ποικιλία πού παρουσιάζουν εἶναι μεγάλη Διαφέρουν: 1) στὴν ἔκταση (καὶ ἀνάλογα στὴν τιμὴ): περιορισμένο λέξιλόγιο, ἐλάχιστη γραμματικὴ κτλ., 2) στὸ κοινὸ πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται: φοιτητές, φιλόλογους, ταξιδιωτές, 3) στὴ θέση ἀπέναντι στὸ γλωσσικὸ πρόβλημα, δηλ. στὴ μορφή τῶν νέων ἐλληνικῶν πού δέχονται καὶ παρουσιάζουν, 4) στὴ γνώση τῆς γλώσσας μας: προφορὰ, φρασσεολογία, ἐνημέρωση στὴ νεοελληνικὴ βιβλιογραφία, 5) στὴ μέθοδο: μὲ καθηγητὴ ἢ γιά αὐτοδιδάκτους, μὲ ἀσκήσεις, 6) στὴν καταγωγὴ τοῦ συγγραφέα: αἶσθημα νεοελληνικοῦ λόγου, ζων-

1. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀποψη πού δὲν ἀναφέρει ἡ συγγραφέας εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Haveu (Wenere Literatur zum Sprachtabu, Βιέννη 1946, σ. 87) ὅτι πρόκειται γιά ἀλβανοελληνικὸ εὐφημισμὸ (dielli plrendon - ὁ ἦλιος βασιλεύει). Πρβ. καὶ K. Treimer, Tabu im Albanischen, Lingua IV, σ. 42 κέ.

τάνια ύφους, γνώση αποχρώσεων, 7) στην εικόνα τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς πού παρουσιάζουν: χρόνος συγγραφῆς, ἐνσυνείδητη ἐπιδιώξη τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ κτλ., 8) στὸ στάδιο γνώσεων τῶν μαθητῶν: ἀρχάριοι, προχωρημένοι κ.ο.κ., 9) στὸ βαθμὸ γνώσεων πού ἐπιδιώκουν νὰ μεταδώσουν: ὀρθογραφία, λογοτεχνικὴ γλῶσσα κτλ.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βοηθήματα αὐτὰ ἔχουν γραφῆ ἀπὸ ξένους μὲ τὴ βοήθεια πολλῆς φορῆς (μεγάλῃ ἢ μικρῇ) Ἑλλήνων. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ἀποτελεῖ καὶ τὸ βιβλίον τῆς κ. Μαυρούλια. Τὸ βιβλίον αὐτό, πού πήγασε ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τῆς πείρα, εἶναι γραμμένο ἀποκλειστικὰ στὰ νέα ἑλληνικὰ (ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες ἐνδείξεις προφορᾶς μὲ παραδείγματα ἀπὸ ξένες γλώσσες) καὶ ἀπαιτεῖ τὴ χρῆση δασκάλου. Θυμίζει ἔτσι τὶς μεθόδους Berlitz, τὶς ὁποῖες ξεπερνᾶ σὲ ἐπαγωγικὸ τρόπο προσφορᾶς τῆς ὕλης, χωρὶς ὅμως νὰ χρησιμοποιῆ ὅλα τὰ θετικὰ χαρακτηριστικὰ των (π.χ. πληροφορίες σὲ ἐνιαῖα κείμενα γιὰ τὴ χώρα καὶ τὸ λαό). Θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθῆ καὶ γιὰ προσωπικὴ μελέτη (ἂν μάλιστα ἦταν ἐφοδιασμένο μὲ ἓνα λεξιλόγιον), γιὰτὶ περιλαμβάνει τοὺς βασικοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς, βοηθητικούς πίνακες, ἐπεξηγήσεις λέξεων καὶ ἐκφράσεων κτλ. Ἄλλες πάλι πλευρῆς τοῦ θυμίζουν ἀντίστοιχα ἐγχειρίδια γιὰ τὴν ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν, πού σὲ πολλῆς ποικιλίης κυκλοφοροῦν πλατιά καὶ στὴν Ἑλλάδα, μὲ εἰκόνες, ἱστορίες γύρω ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια, ἀσκήσεις, τουριστικῆς, ἐθνογραφικῆς καὶ πολιτιστικῆς πληροφορίας πάνω στὴ χώρα καὶ τοὺς κατοίκους τῆς κτλ.

Ἡ διδασκαλία τῶν νέων ἑλληνικῶν σὲ ξενόγλωσσους παρουσιάζει μερικῆς ἰδιαίτερες δυσκολίες, πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς γλωσσικῆς πραγματικότητος στὸν τόπον μας. Ἄν ὁ σκοπὸς μας εἶναι νὰ προετοιμάσωμε τὸν ξένο, πού πρόκειται νὰ ρθῆ στὴν Ἑλλάδα, στὴ νεοελληνικὴ πραγματικότητα, θὰ πρέπει νὰ τὸν κατατοπίσωμε μὲ συντομία στὴν ποικιλία καὶ σύγχυση τύπων, συντάξεων, λεξιλογίου, ὕφους, πού εἶναι βέβαιον ὅτι θὰ συναντήσῃ στὶς ἐπαφῆς καὶ τὶς μετακινήσεις του. Τὰ ἴδια στοιχεῖα εἶναι ἀπαραίτητα καὶ ὅταν ἡ γνώριμία του μὲ τὰ νέα ἑλληνικὰ γίνῃ μὲσω γραπτῶν κειμένων (στὴν περίπτωσιν αὐτῆ ἢ χρῆση ἐφημερίδων, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρακτικὸ ἐνδιαφέρον βρίσκομε ὅλη τὴν ποικιλία γλωσσικῶν μορφῶν πού ἀναφέραμε, εἶναι ἀποδοτικὴ στὴ διδασκαλικὴ πράξις). Ἡ κατατόπιση αὐτῆ προϋποθέτει κάποιαν γνώσιν τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς γλώσσας καὶ κάποιαν ἱκανότητα στὴ χρῆσιν τους, πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐδραιωθῆ παρὰ πάνω στὴ δημοτικὴ, μὲ βίωσιν τὰ γνωστὰ γραμματικὰ βοηθήματα (γραμματικὴ Τριανταφυλλίδου, συντακτικὸ Τζαρτζάνου). Τὸ λεξιλόγιον (πού παρουσιάζει δυσκολίες, γιὰτὶ δὲν ἔχει γίνῃ ἀκόμη ἢ ἐπιστημονικὴ μελέτη του) στὸ ἀρχικὸ στάδιον θὰ εἶναι τὸ βασικόν, οὐδέτερον λεξιλόγιον, καὶ δὲν δημιουργεῖ μεγάλα προβλήματα. Γι' αὐτὸ πολὺ σωστὰ τὸ βιβλίον περιορίστηκε στὴ δημοτικὴ (μὲ ἐλάχιστα στοιχεῖα τῆς καθαρεύουσας, πού μπῆκαν χωρὶς νὰ γίνουν ἴσως ἀντιληπτά), ἐνῶ οἱ σχετικῆς γνώσεις τῆς καθαρεύουσας θὰ περιληφθοῦν σ' ἓναν τόμον πού θὰ ἀκολουθήσῃ. Αὐτὸ πρέπει νὰ τονισθῆ, γιὰτὶ δὲν εἶναι σπάνιον τὸ φαινόμενον νὰ ἀκούη κανεὶς ἀπὸ τὸ στόμα ξένων «ἐλληνικοῦρες» γιὰ κοινότατες ἔννοιες. Ἡ

ἀποκλειστική προσήλωση στο τυπικό και στη σύνταξη τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς εἶναι ὁ πρῶτος κανόνας τῆς διδασκαλίας τῶν ξένων (ἀλλὰ καὶ τῶν Ἑλλήνων). "Ἐτσι ἀποφεύγουμε καὶ τὴ σύγχυση ἐκείνων ποὺ γνωρίζουν ἤδη ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἡ διδασκαλία λοιπὸν τῶν ξενόγλωσσων πρέπει νὰ βασιστῇ στὴ διδασκαλία τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς μὲ στοιχεῖα μόνον τῆς καθαρεύουσας, σὰν κατατόπιση ἀπλῶς στὴ σημερινὴ φάση τῆς γλωσσικῆς μας ἱστορίας καὶ πράξης. "Ὅταν ὁ ξενόγλωσσος ἔρθῃ στὴν Ἑλλάδα καὶ ζῆσῃ μέσα στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, μπορεῖ τότε νὰ ρυθμισθῇ τὴν ὁμιλία του σύμφωνα μὲ τὸν κύκλο καὶ γενικὰ τὶς ἐπιδράσεις ποὺ δέχεται, ὅπως καὶ κάθε Ἑλληνας, πάντα ὅμως μὲ βάζη, πύρην τὴν κοινὴ νεοελληνικὴ.

Τὸ βιβλίον τῆς συγγρ. παρουσιάζει σὲ σύντομη ἀνάλυση τὴν ἐξῆς διάρθρωση: Α) Πρόλογος καὶ εἰσαγωγή (ὅπου ἀναφέρονται σύντομα ὁ σκοπὸς καὶ ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολούθησε), Β) Τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο καὶ ἡ φωνητικὴ (;) προφορὰ (πολὺ σύντομες πληροφορίες πάνω στὴ νεοελληνικὴ προφορὰ, δεῖγμα γραμμάτων), Γ) Μαθήματα (32, μὲ προοδευτικὴ αὐξήση τῆς ἔκτασῆς των), Δ) Κείμενα (ἀνθολογία μικρῶν κομματιῶν ἀπὸ ἑλληνες συγγραφεῖς—καὶ ἀνώνυμα—μὲ ἐπεξηγήσεις τῶν νέων λέξεων καὶ πραγμάτων), Ε) Πίνακες (κανόνες πνευμάτων, τόνου, δίφθογγοι, κλίση οὐσιαστικῶν, ἀριθμητικά, ἀντωνυμίες, ῥήματα, προθέσεις, σύνδεσμοι, ἐπιφωνήματα, δασεία), Σ) Περιεχόμενα.

Τὸ κάθε ζήτημα περιλαμβάνει:

α) Κείμενο. Τὰ κείμενα στηρίζονται πάνω σὲ βασικὲς ἔννοιες καὶ ἐνόητες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, παρμένες στὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπὸ τὴ ζωὴ μιᾶς ἑλληνικῆς οἰκογενείας καὶ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων τους. Ἡ γραμματικὴ σύστασή τους στρέφεται γύρω ἀπὸ ἓνα (ἢ λίγα) γραμματικὰ φαινόμενα κάθε φορά. Τὸ κείμενο, ὅπως καὶ ἄλλα μέρη τῶν μαθημάτων, εἶναι εἰκονογραφημένο σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενό του. Κάποτε οἱ νέες λέξεις τοῦ μαθήματος, ποὺ τυπώνονται μὲ παχιά στοιχεῖα, ἐφοδιάζονται μὲ ἀριθμητικούς ἐκθέτες ποὺ παραπέμπουν στὶς εἰκόνες. "Ἐτσι ἀναπληρώνεται ὡς ἓνα σημεῖο ἡ ἔλλειψη ἐνὸς διγλωσσου λεξιλογίου, ἀλλὰ κυρίως ἐπιδιώκεται (ἀνὰ συνδυάζει τὶς ζέτες λέξεις μὲ τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ γεγονότα ποὺ περιγράφουν).

β) Γραμματικὴ. Σύντομοι κανόνες, παραδείγματα κλίσεων κτλ. πάνω στὰ νέα γραμματικὰ φαινόμενα τοῦ κειμένου.

γ) Διάλογος. Σύντομοι διάλογοι πάνω σὲ βασικὲς καταστάσεις καὶ πρακτικὰ προβλήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, π.χ. στὴν Τράπεζα.

δ) Ἀσκήσεις. Πλῆθος ἀσκήσεων πάνω σὲ γραμματικὰ, ὀρθογραφικά, λεξιλογικὰ φαινόμενα.

ε) Λεξιλόγιο. Δίνει τὶς νέες λέξεις χωρισμένες σὲ μέρη τοῦ λόγου, στὴν ὀνομαστικὴ ἢ τὸ ἀ' πρόσωπο ρημάτων, τὰ γένη τῶν ἐπιθέτων, τὰ ἀντίθετα, ἐξηγεῖ λέξεις μὲ ἄλλες γνωστές.

Τὰ πρῶτα μαθήματα δίνουν συχνὰ λέξεις (κάποτε νέες) μὲ τὴν προφορὰ καὶ τὸν τονισμό τους σὲ λατινικὰ στοιχεῖα μέσα σὲ παρένθεση καὶ παραδείγματα πάνω στὴν προφορὰ γραμμάτων καὶ συνδυασμῶν γραμμάτων (φωνητικὴ ἀνάγνωση), ἐνῶ τὰ μεγαλύτερα σὲ ἔκταση πε-

ριλαμβάνουν επίσης παροιμίες, γνωμικά, λογοτεχνικές φράσεις, ιδιω-
ματισμούς, διαλόγους (συνομιλίες), αριθμητικές πράξεις (έκφώνηση λύ-
σεων), ιστορικές ημερομηνίες σε φράσεις.

Οί παρακάτω γενικές παρατηρήσεις (μαζί με ελάχιστες ειδικές
και ένδεικτικά παραδείγματα) είναι αποτέλεσμα μιᾶς προσεκτικῆς ανά-
γνωσης τοῦ βιβλίου (τὸ ἰδεῶδες θὰ ἦταν βέβαια ἡ διδασκαλική πράξη)
καὶ θέλουν νὰ συμβάλουν σὲ μιὰ μελλοντικὴ βελτίωση του:

Α. Φωνητική.

Γενικά. Τὸ φωνητικὸ μέρος εἶναι τὸ ἀσθενέστερο τοῦ βιβλίου.
Ἐπειδὴ ἡ σημασία του εἶναι βασική, θὰ χρειαστῆ ἡ συμβολὴ ἐνὸς
γλωσσολόγου (π.χ. γραμματικὴς Τριανταφυλλίδη, Mirambel) σὲ μιὰ
μελλοντικὴ ἐκδοση. Πρέπει νὰ γίνῃ διάκριση μεταξύ φωνημάτων καὶ
φθόγγων, ν' ἀποδοθῆ ἡ προφορά μὲ τὸ διεθνὲς φωνητικὸ ἀλφάβητο,
νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὸν τονισμὸ τῆς φράσης (π.χ. διακρίσεις δυὸ τονι-
σμῶν ὅπως στὴν ἔκφραση «ἔχω καιρό», σ. 43, καὶ γενικὰ μεταξύ ἀπο-
φατικῶν, ἐρωτηματικῶν καὶ ἄλλων προτάσεων), ἔτσι ὥστε ἡ φωνο-
λογία τῶν νέων ἑλληνικῶν νὰ διατυπωθῆ μὲ πληρότητα καὶ ἀκρίβεια.
Μερικὰ παραδείγματα:

σ. 9 στὸ σ(ζ) νὰ προστ. «b, d, g (ἠχηρὰ) -- στὸ χ νὰ χαρακτηρισθῆ «ch
= ὑπερωϊκὸ καὶ ch' = οὐρανικὸ»· σ. 10 «δίψηφα φωνήεντα ἢ δίφθογγοι» (σύγκρου-
ση ἀρχαίας καὶ νέας γραμματικῆς ὀρολογίας, πρβ. σ. 26), νὰ διαγραφοῦν ἀπὸ τὰ
δίψηφα φωνήεντα τὰ *av, ev, ηv*, καὶ νὰ προστεθῆ τὸ *uv*· σ. 11 «— τὰ λ+ι, ν+ι δὲν
προφέρονται σὰν τὰ ἰταλ. *gli, gni* (μαλλί, ἀνοιξη)· σ. 37 οἱ φωνητικὲς ἀναγνώσεις
εἶναι περιττὲς πιά σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. — Χρῆση τοῦ εὐφωνικῆς (;) ν χωρὶς νὰ ἐξη-
γῆται (βλ. σ. 22 «μὴν ὑψηλὴ γυναίκα»).

Β. Μορφολογία. Χρειάζεται μεγαλύτερη ἀκρίβεια καὶ πληρότητα.

σ. 17 νὰ γραφῆ «*σὲ τόν», «ἀπ(ὸ) τόν»· σ. 26 «ἔχουμε (ἔχομε)», ἐνῶ στὴ
σ. 35 «γράφ-ομε (οουμε)»· σ. 39 νὰ διαγραφῆ τὸ «στέκομαι» ἀπὸ τὰ ἀποθετικά·
σ. 47 νὰ προστεθῆ ἡ περίπτωση «δικός μας (ἕνα κτῆμα - πολλοὶ κτήτορες)»· σ.
52 ὁ ὀρισμὸς ποὺ δίνεται τοῦ ἀορίστου δὲν τὸν διακρίνει ἀπὸ τοὺς ἄλλους χρόνους
τοῦ παρελθόντος· σ. 53 νὰ διαγραφῆ ἡ αὐξηση σὲ παρένθεση, σύμφωνα μὲ τὸν κα-
νόνα ποὺ ἀκολουθεῖ· σ. 61 τὰ παραθετικά «πιὸ μέγας» κτλ. νὰ ὀριστοῦν ὡς περι-
φραστικὸς σχηματισμὸς· σ. 66 «νὰ ἰδρῶ-σω», ἐνῶ πιὸ κάτω «νὰ γράψ-ω», δὲν
γίνεται λόγος γιὰ τὴ μετακίνηση τοῦ τόνου στὴν ὑποτακτικὴ (Γραμ. Τριαντ.
§ 944)· σ. 71 νὰ διαγραφῆ τὸ «(γράφοντας)» ἀπὸ τὰ «Κλιτά»· σ. 74 οἱ ὀρισμοὶ τοῦ
μέλλοντα στιγμιαίου καὶ ἐξακολουθητικοῦ εἶναι ἐλλιπεῖς (βλ. Γραμμ. Τριαντ. § 835)·
σ. 81 στὶς προσωπικὲς ἀντωνυμίες νὰ γραφῆ «τίς (τὲς)» καὶ νὰ γίνῃ διάκριση τῆς
χρήσης τους· σ. 104 νὰ προστεθοῦν οἱ τύποι *α'* καὶ *β'* πρόσωπα πληθυντικοῦ
σὲ -*xv* τοῦ παρατατικοῦ· σ. 158 δὲν δηλώνεται ἡ διαφορὰ τονισμοῦ τῶν *α*τι -*β*,τι·
σ. 189 νὰ διαγραφοῦν τὰ «μαθητοῦ, αἰ, ἄς»· σ. 193 λείπει ἡ κλίση τῶν ἐπιθέτων
ἢ ἔστω οἱ κατηγορίες μὲ παρκατομπεὲς στὴν κλίση τῶν οὐσιαστικῶν· σ. 193 λεί-
πει ἡ κλίση τῶν 1-4 ἢ ἡ παρκατομπεὲς στὶς σελίδες ὅπου δίνεται· σ. 196 νὰ προ-
στεθοῦν στὴν ὑποτακτ. οἱ τύποι «δένουμε, δέσσουμε»· σ. 198 δὲν διακρίνει τάξεις
ρημ. στὴ 2ῃ συζυγία· σ. 200 λείπει ὁ παρατατικὸς τῆς παθητικῆς φωνῆς καὶ πα-
ραστατικὸ διάγραμμα τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ὑπολοίπων χρόνων· σ. 204 ὁ πίνα-
κας τῶν δασυνομένων λέξεων εἶναι ἐλλιπής.

Γ. Σύνταξη.

Γενικά. Ἡ ἔκθεση τῶν ιδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τῆς νεοελληνικῆς σύνταξης δὲν εἶναι πλήρης (π.χ. σειρά λέξεων, παράθεση, ἐπανάληψη λείπουν, βλ. Mirambel, *La langue grecque moderne*, 1959), ἐνῶ ὑπάρχουν μερικές περιττές διαπραγματεύσεις (π.χ. ἡ τροπὴ τῆς ἐνεργ. σύνταξης σὲ παθητικῇ).

Παρατηρήσεις πάνω στὸ κείμενο καὶ τῆ γραμματ. διδασκαλία: σ. 22 «ἐγὼ σηκώνομαι» — νὰ διαγραφῆ τὸ «ἐγὼ» σ. 49 «... μιὰ καθηγήτρια Ἑλληνίδα» (ξενισμός)· σ. 62 «στὸ Γιάννη ἀντικείμενο (ἔμμεσο)» (πρόβλημα ὀρολογίας, ἐμπρόθετος προσδιορισμός)· σ. 83 «ἀριστερὰ τοῦ πιάτου» (ἀδόκιμο, λόγιο)· σ. 121 «Ὅταν εἶχε διαβάσει τὴν ἐφημερίδα, τὴν ἔδωσε στὸν ἄντρα της» (ἀφοῦ διάβασε)· σ. 144 πρέπει νὰ δηλωθῆ ὅτι ἡ «δυνητικῇ» εἶναι συντακτικῇ ἔγκλιση.

Δ. Λεξιλόγιο.

Γενικά. Πρέπει νὰ δοθῆ ιδιαίτερη προσοχὴ στὸ λεξιλόγιο σύμφωνα μὲ ὅσα εἴπαμε παραπάνω. Ὅσο γιὰ τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῶν μαθημάτων ποῦ ἔχει τὸν τίτλο «Λεξιλόγιο», θὰ πρέπη νὰ δίνῃ ὅλες τὶς νέες λέξεις τοῦ μαθήματος (βλ. ὅμως π.χ. 4ο Μάθημα κ.ἄ.). Ἀντίθετα δίνονται συχνὰ λέξεις ποῦ δὲν ὑπάρχουν στὸ μάθημα (π.χ. σ. 40 «σχεδόν»). Τὰ συνώνυμα δίνονται μόνο στὸ λεξιλόγιο αὐτό, π.χ. μαγαζὶ (=κατάστημα). Τὸ μέρος αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ περιορισθῆ σὲ σχέσεις λέξεων, λεξιλογικὰ πεδία, οἰκογένειες λέξεων, παραγωγὴ καὶ σύνθεση (ἀνάλυση). Θὰ ἀποτελοῦσε ἔτσι ἀφετηρία γιὰ αὐξηση τοῦ λεξιλογίου κατὰ τὸν διαθέσιμο χρόνον καὶ τὴν προεργασία τοῦ δασκάλου.

σ. 21 νὰ γραφῆ «αὐτό, ἐκεῖνο» ἀντὶ «αὐτὸ ἐδῶ, αὐτὸ ἐκεῖ» — νὰ γραφῆ «ψηλός» ἀντὶ «ὑψηλός»· σ. 35 «ἐσὺ δὲν ἔχεις ρολόι» (ἀπότομο)· σ. 38 νὰ γραφῆ «ὁ χρόνος» ἀντὶ «ὁ καιρὸς»· σ. 48 «περπατεῖ μιλεῖ κτλ.» ἀντὶ γιὰ ῥήματα α' τάξης· σ. 51 «λέγει», «τρῶγει(67)» (καλύτερα χωρὶς γ)· σ. 52 «πκντοῦφλες, πασοῦμια», πρβ. «σαλιέρα(79), παρκετέζα(134)» (σπάνιες λέξεις)· σ. 55 «(κοστίζουν, κάνουν) ἀκριβὰ» (δὲν λέγεται)· σ. 76 «πόλισμαν» (ξένη λέξη)· σ. 83 «αὐτές, κύριε κτλ.» (τὸ «κύριε» περιττὸ στὰ ἑλληνικά, γιὰτὶ δηλώνει δυσάρεστη ἔμφαση)· σ. 90 «συνήντησε» (καθαρεύουσα)· σ. 91 «μεσημεριανὸ = πρόγευμα, βραδυνὸ = γεῦμα» (ξεν. ἐπίδραση)· σ. 122 «ὀπωροπωλεῖον, μανάβικο» (θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν δυὸ λόγια γιὰ τὴ σύσταση τοῦ λεξιλογίου μας, τὰ λόγια καὶ δημοτικά)· σ. 137 «τὸ κορίτσι ἀγκαλιάστηκε ἀπὸ τὴ μητέρα του» (δὲν λέγεται)· σ. 138 «θάλαμος = πολὺ μικρὸ δωμάτιο», «αἰθουσα = μεγάλο δωμάτιο» (ὄχι ἀκριβεῖς ὀρισμοί)· σ. 142 «δυστυχῆς» (τί διαφέρει ἀπὸ τὸ «δυστυχισμένη»);· σ. 149 νὰ γραφῆ «τὸ λιοντάρη» ἀντὶ «ὁ λέοντας»· σ. 158 «παρὰ τρίχα...» (ποιά συναισθηματικὴ ἀπόχρωση ἐκφράζει;)

Ε. Ἀνθολογία κειμένων.

Γενικά. Τὰ κείμενα περιλαμβάνουν σύντομα κομμάτια ἀπὸ: Γ. Βλάχο, Γρ. Ξενόπουλο (3), Β. Μοσκόβη (2), Ν. Καζαντζάκη, Α. Καρακίτσα, Δ. Σολωμὸ (2), Γ. Ἀθάνα, Ζ. Παπαντωνίου, Ι. Πολέμη Η. Βενέζη, Κ. Ουράνη, Κ. Δημητριάδη, Ε. Παπανοῦτσο, Κ. Παλαμὰ (2), Γ. Σεφέρη, ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου (4). Ὅρισμένα ἀπ' αὐτὰ παρουσιάζουν χαρακτηριστικὲς πλευ-

ρες της νεοελληνικής ζωής, θα έπρεπε όμως να επιδιωχθή αυτο με-
γαλύτερη συνέπεια, π.χ. με σύντομες εκθέσεις τής νεοελλην. ιστορίας,
λογοτεχνίας, τέχνης, λαογραφίας, ψυχολογίας, που θα δίνουν ταυτό-
χρονα το βασικό λεξιλόγιο σχετικά με τις έννοιες αυτές. Ίσως θα ήταν
προτιμότερο να δοθῆ ένα σύντομο διήγημα ολόκληρο παρά δείγματα
κάθε λογοτεχνικού είδους και ύφους, όπως θα μπορούσε να γίνη σε μιὰ
αυτότελη ἄνθολογία. Τὰ κείμενα ἐπεξεργαῖνται με σημειώσεις.

Παρατηρήσεις.

σ. 172 «Τὸ σάλονι» (ἐπουσιῶδες, χωρὶς ἐνόητα)· σ. 177 «μετράει τὴ γῆ
(Σολωμός) = περπατᾷ» (!)· σ. 179 θὰ ἔπρεπε νὰ δοθῆ τὸ ἴδιο τὸ δημοτικὸ τρα-
γούδι· σ. 182 «Ὁ Λαζός» (ἄτυχη ἐκλογή)· σ. 185 τί εἶναι ὁ «Τάφος»;

ΣΤ. Πίνακες. Πολὺ χρήσιμοι θὰ ἦταν:

α) ἕνας ἀλφαβητικὸς πίνακας (στὸ τέλος) ὅλων τῶν λέξεων τοῦ
βιβλίου με παραπομπὲς στὴ σελίδα ὅπου πρωτοεμφανίζονται καὶ με
βοηθητικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κλίση (πληθυντικός, χρόνοι ἀνωμάτων ρη-
μάτων καὶ ἴσως γιὰ τὴν ἐτυμολογία (ξένες λέξεις).

β) ἕνας πίνακας θεμάτων, πραγμάτων καὶ καταστάσεων τῆς κα-
θημερινῆς ζωῆς (θὰ μπορούσε νὰ ἐνσωματωθῆ στὸν πίνακα λέξεων,
ὅπου ἡ βασικὴ παραπομπὴ θὰ δηλωνόταν με παχιά στοιχεῖα).

γ) πίνακες νομισμάτων, βαρῶν κτλ. (πρβ. Mirambel, Introduc-
tion au Grec Moderne.).

Ζ. Διάφορα (μεθοδολογικά, πραγματικά, προσθήκες).

σ. 13 «τὸ ταβάνι τὸ πάτωμα» (δὲν ἐπεξεργαῖνται ἀπὸ τὴν εἰκόνα. Πολλὲς εἰκό-
νες πρέπει νὰ βελτιωθοῦν)· σ. 25 «τοῦ Γιάννη» (ἐνῶ ἡ γραμματικὴ τοῦ μαθή-
ματος δὲν μιλά γιὰ τὴ γενική)· σ. 32 «ἐννέα» ἐνῶ σ. 11 «ἐννιά»—«π.μ., μ.μ.» (ἐξη-
γούνται ὀλογράφως μὲν στὴ σ. 130 καὶ λανθασμένα)· σ. 34 «κανόνες τονισμοῦ»
(περιτοὶ γιὰ ἀρχάριους ξενόγλωσσους)· σ. 51 «ζακέτα» (οἱ νέες λέξεις δὲν δη-
λώνονται πάντα με παχιά στοιχεῖα)· σ. 57 «ν' ἀνοίξει» (δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴν
ἐκθλιψή)· σ. 63 «βαριά ἑλληνικὰ τσιγάρα, Παπαστράτου» (πολλοὶ Ἕλληνες θὰ
διαφωνήσουν)· σ. 64 «μποτίλια», ἐνῶ στὸ κείμενο «μπουκάλι»· σ. 79 «μπου-
κάλι» πάλι με παχιά στοιχεῖα, ἐνῶ εἶναι γνωστὴ λέξη (σ. 61)· σ. 109 «εἶναι
ἀρκετὴ ἡ ταυτότητα» γιὰ τὸ ταξίδι (ὄχι ἀκόμη)· σ. 150 «Στὴν αἴθουσα, τὴ γε-
μάτη κτλ.» (συχνὰ συναντοῦμε προσωπικὸ ὕφος με περίτεχνες καλολογικὲς ἐκ-
φράσεις, κάποια ἐορταστικὴ νότα, γυναικεῖο τόνο. Ἄλλοῦ εἶναι ζωντανό, π.χ.
σ. 156. Στὸ βιβλίο ὅμως αὐτὸ μᾶς χρειάζεται κυρίως ἕνα οὐδέτερο λεξιλόγιο με
στερεότυπες καὶ ἀπλὲς προτάσεις)· σ. 164 Οἱ περιηγήσεις στὰ μνημεῖα τῶν
Ἀθηνῶν δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν τύση ἔκταση, ἐνῶ οἱ προγραμματιζόμενες ἐκδρομὲς
τοῦ 32. μαθήματος θὰ μπορούσαν νὰ ἀναπτυχθοῦν σὲ ἀντίστοιχα μαθήματα (ἐξοχὴ,
θάλασσα)· σ. 62 «τέσσερα ἀπὸ (πλὴν) δύο ἴσον δύο» (ἀπό;)· σ. 79 ἡ παροι-
μία δὲν ἔχει ρυθμό· σ. 99 «ἀντικαταστήστε τὶς τελείες» (με τί;)· σ. 114 ἡ
ἐρμηνεία τῆς παροιμίας εἶναι λανθασμένη· σ. 117 νὰ προστατευθῆ («χρυσώλης»)·
στὸ «χασάπης»· σ. 126 «συλλαβίζω = λέγω ἕνα ἕνα τὰ γράμματα (ξένη ἐπι-
δραση)· σ. 205 ἀπὸ τὰ περιεχόμενα λείπει ἡ κλίση ἀριθμητικῶν.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου τῆς, ἡ συγγραφέας

ἔχει υπόψη της μιὰ πολύωρη διδασκαλία, ἐλάχιστοι ὅμως ξένοι διαθέτουν αὐτὴ τὴν ἄνεση χρόνου. Γι' αὐτὸ ἡ μέθοδος πρέπει νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ κάθε περιττὸ καὶ ἐπουσιῶδες στοιχεῖο γιὰ τὸν ξενόγλωσσο (π.χ. οἱ ὀρθογραφικοὶ κανόνες τῆς παραδοσιακῆς γραμματικῆς θεωρίας μας πρέπει νὰ ἀφεθοῦν γιὰ ἓνα πολὺ προχωρημένο στάδιο διδασκαλίας). Παίρνοντας ὅ,τι χρήσιμο βρίσκεται σὲ παρόμοια ξένα ἐγχειρίδια, ἀκολουθώντας πιστὰ τὴ γραμματικὴ Τριανταφυλλίδη καὶ χρησιμοποιώντας τὰ διδάγματα τῆς διδασκαλικῆς πείρας, τὸ βιβλίον αὐτὸ θὰ μπορέσῃ νὰ ἀνταποκριθῇ πληρέστερα στὸ σκοπὸ του, γιὰτὶ διαθέτει ἀσφαλέστερη αἴσθησι τῆς γλώσσας ἀπὸ τὰ περισσότερα τοῦ εἴδους του. Εὐχόμαι τὸ ἐγχειρίδιον νὰ γνωρίσῃ πολλὰς βελτιωμένες ἐκδόσεις, ὥσπου νὰ γίνῃ ἴσως αὐτὸ τὸ πολὺ σπάνιον ἀπόκτημα: ἓνα κλασσικὸ βοήθημα γιὰ τὴν ἐκμάθησιν τῶν νέων ἑλληνικῶν. Θὰ χρειαστῇ γι' αὐτὸ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, κέφι καὶ φαντασία, πού δὲν λείπουν, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴν συγγραφέα.

Μ. ΣΕΤΑΤΟΣ

E. A. Μπόγκα, Τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῆς Ἡπείρου, Α', Ἰωάννινα 1964.

Ὁ ὀγκώδης τόμος (460 σελίδες), πού ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον μέρος μιᾶς ἀποθησαύρισης τοῦ διαλεκτικοῦ, γραμματικοῦ καὶ λεξιλογικοῦ πλοῦτος τῆς Ἡπείρου, διαιρεῖται στὰ ἐξῆς:

Πρόλογος. Βιβλιογραφία. Συντομογραφίες.

Στὴν εἰσαγωγὴ ὁ συγγραφέας διακρίνει τὸν ἠπειρωτικὸν χῶρον τρεῖς τρόπους προφορᾶς, πού ἀντιστοιχοῦν ὁ καθένας σὲ ἰδιαίτερα τοπικὰ ἰδιώματα: 1) Β. Ἡπειρος, Θεσπρωτία, ἐλεύθερον τμήμα Πωγωνίου, νησιὶ λίμνης Ἰωαννίνων, ὅπου οἱ λέξεις προφέρονται ἀκέραϊες (νότιον γλωσσικὸν ἰδιώμα) 2) Κεντρικόν, Ἀνατολικόν καὶ Νότιον τμήμα ὡς τὴν περιοχὴ τῆς Ἄρτας, ὅπου τὰ ἄτονα *ο, ε* προφέρονται ὡς *ου, ι* καὶ τὰ ἄτονα *ου, ι* δὲν προφέρονται σχεδὸν καθόλου (βόρειον γλωσσ. ἰδιώμα) καὶ 3) ΒΑ καὶ ΝΔ γωνία τῆς Ἡπείρου, ὅπου τὰ ἄτονα *ου, ι* δὲν προφέρονται, ἀλλὰ τὰ ἄτονα *ο, ε* παραμένουν (ἡμιβόρειον ἰδ.).

Μετὰ ἀπὸ λίγα λόγια πάνω στὰ γεωγραφικὰ σύνορα τῶν τοπικῶν ἰδιωμάτων, μᾶς δίνονται στοιχεῖα γιὰ τὸν πλοῦτον τῆς συλλογῆς (10.000 λέξεις), ποιὲς λέξεις περιέλαβε καὶ ποιὸς στήθηκε ὁ σκοπὸς τῆς. Χωρίζεται σὲ δύο μέρη: 1) Λέξεις τοῦ βόρειου ἰδιώματος (γιαννιώτικες καὶ ἄλλες), πού ἀποτελοῦν τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου (Α') 2) Λέξεις τοῦ νότιου ἰδιώματος (Β. Ἡπειρος) καὶ τοῦ ἰδ. τῆς Χιμάρας, πού κατὰ τὸν συγγραφέα μοιάζει μὲ τὸ μανιάτικο. Τὸ ἡμιβόρειον ἰδιώμα (Βούρμπιανη) ἔχει περιληφθῆ στὰ «Κονιτσιώτικα» τοῦ Χ. Ρεμπέλη, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ χειρόγραφη συλλογὴ 1500 λέξεων πού δέχτηκε σὰν προφορὰ ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὸν Ἀ. Εὐθυμίου.

Ἀκολουθοῦν σύντομα ἱστορικά καὶ χαρακτηρισμοὶ τῶν διαλέκτων διαφόρων μερῶν τῆς Ἠπείρου, μιὰ ἀνασκόπηση τῶν συλλογῶν καὶ μιὰ ἔκθεση τῶν μειονεκτημάτων τῶν συλλογῶν (λόγιο σύστημα στὴν καταγραφή τῶν λέξεων κ.ἄ.).

Ἀκολουθεῖ ὕστερα ἓνα φωνητικὸ καὶ γραμματικὸ διάγραμμα τοῦ γιαννιώτικου ἰδιώματος, ἓνα κεφάλαιο πάνω στὶς ξένες λέξεις στὴν Ἠπειρο καὶ πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο καταγραφῆς καὶ κατάταξης τῶν λημμάτων, ὕστρ' ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔρχεται τὸ κύριο σῶμα τοῦ λεξιλογίου (σελ. 27-442) καὶ πίνακες (βαφτιστικὰ ὀνόματα γιαννιώτικα, Ζαγορίου, Δαδωνοχωρίων, Δερβιζιάνων, κύρια ὀνόματα μετσοβίτικα, Σαρακατσαναίων Ἠπείρου, παλιὰ ἀρτινὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα, ἀρχαῖες καὶ βυζαντινὲς λέξεις τῆς ἡπειρ. διαλέκτου ποὺ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ξένες μετὰ τὸ 1913, ἐβραιογιαννιώτικα).

Στὴν ἐργασία αὐτὴ τοῦ συγγρ. θὰ εἶχε κανεὶς νὰ κάμῃ τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις :

Τὸ φωνητικὸ καὶ γραμματικὸ διάγραμμα δίνει τὴν ἐντύπωση συγκεντρωμένων σημειώσεων χωρὶς ὀργανικὴ διάρθρωση (βλ. π.χ. ρήματα, σειρὰ τῶν μερῶν τοῦ λόγου, ὑποκοριστικὰ-μεγεθυντικὰ κτλ. στὰ ἐπίθετα (σ. 18) ἀντὶ στὰ οὐσιαστικὰ κ.ἄ.). Λεῖπει ἓνας συγκεντρωτικὸς πίνακας τῶν φθόγγων τῆς διαλέκτου, καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν ὑπάρχει ἀκρίβεια στὴν ἔκφραση καὶ στὴν ὀρολογία, π.χ. σ. 11 «τὸ ζ . . . ἀκούεται ἤχηρὸ» (ἀντὶ παχύ), σ. 7 «ἡ δίφθογγος εἰ» (ἀντὶ δίψηφο), σ. 7 «τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὶς ὁμόηχες (;), ἀλλὰ μὲ διάφορη σημασία ἰδιωματικὲς λέξεις, ποὺ ὁ Ἠπειρώτης τὶς διαφοροποιεῖ μὲ μεγάλη προσοχή, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπιτηδεύτητα (!) θαυμαστή.» (παραδείγματα: φτ'νός (φτηνός), φτινός (φτενός), φιτ'νός (φετινός)). Τὰ -ήσιος, -ένιος δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἰδιαιτέρα διαλεκτικὸ, σ. 13 στὴν αἰτ. ἐν. τοῦ θηλ. ἄρθρου δὲν δίνεται ὁ τύπος «τ'ν» (βλ. σ. 14, β, 1), σ. 16 ὑπάρχει διαφορὰ προφορᾶς τοῦ μορίου «για» στὶς λέξεις ἰδῶγιαγια, ἰκειῖαῖα, σ. 13-14 ὀρισμένα φαινόμενα θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἔκφραστοῦν μὲ μεγαλύτερη συντομία καὶ ἀκρίβεια, π.χ. τὸ τελικὸ ν τοῦ ἄρθρου διατηρεῖται μπροστὰ στὰ στιγμιαῖα ἄχηα κτλ.

Ὡς πρὸς τὶς ξένες λέξεις: Δὲν γίνεται διάκριση τῶν σλαβικῶν γλωσσῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ λέξεις προέρχονται παρὰ σπάνια. Οἱ ἀλβανικὲς λέξεις ἀναφέρονται μὲ τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο, ἐνῶ τὸ μόνο ἀλβ. λεξικὸ τῆς βοβλιογραφίας, τοῦ Χριστοφορίδη, εἶναι γραμμένο μὲ ἑλλ. ἀλφάβητο. Ἡ μεταγραφή στὸ λατινικὸ ἀλφάβητο δὲν γίνεται μὲ ἀκρίβεια, π.χ. λείπουν τὰ διαλυτικὰ ἀπὸ τὸ ἀλβ. *ë* (σ. 76 *vele*, σ. 95 *gjize*, σ. 98 *guve*), ἐπίσης: σ. 36 *Kika* (*Kina*), σ. 63 *arnaut* (*arnavut*), σ. 86 *blu* (*blue*). σ. 97 *goritse* (*gorricë*), σ. 106 *grewa* (**grë-wa*) κ.ἄ. Γίνεται ὑπερβολικὴ προσπάθεια νὰ ἐξηγηθοῦν πολλὲς λέξεις ὡς ἑλληνικὲς, πράγμα ποὺ ὀδηγεῖ συχνὰ σὲ ἀπαράδεκτες λύσεις π.χ. ἀγοννίστρα-οὐγγνίστρα > σλ. *ogniste*, (σ. 32), ἢ ἀναφέρονται ἑτυμολογίες τρίτων χωρὶς παρατηρήσεις, ὅπως ἡ ἑτυμολογία Ἀραβαντινοῦ τοῦ «βύδρα» ἀπὸ τὸ ὕδρις μὲ ἀρχικὸ δίγαμμα ὅπως καὶ τὸ ἔδρα (πβ. ἀντίθετα Χατζιδ. ΑΑ, Α', 540, 543) στὴ σ. 76, ἐνῶ πιὸ πέρα (σ. 85) κατὰ

τούς Meyer και Miklosich ή λέξη προέρχεται από τή σλ. *vidra* (βλ. Ν. Ἀνδριώτη ΕΛ).

Γ. Λεξιλόγιο. 1) Γενικότητες: α) Ἡ ἀρχή τῆς καταχώρησης τῶν λημμάτων (κάθε λέξη παίρνει τή σειρά πού θά ἔπαιρνε ἂν γραφόταν με τήν ἀκέραια φωνητική της μορφή και ὄχι κατά τὸ βόρειο ἰδίωμα) δὲν εἶναι πολὺ πρακτική, π.χ. κ'νιά (κούνια), κ' τσούμνια, μπ'γάδ' (πηγάδι), ὅπου πρέπει νὰ ξέρη κανεὶς τὴν ἑτυμολογία γιὰ νὰ βρῆ τὴ λέξη. Ἐξ ἄλλου δὲν τηρεῖται πάντοτε, π.χ. χ'πάρ' (χτυπάρι), σπ'ρί (σπυρί), π'λί (πουλί) κ.ἄ. β) στή διαπραγματεύση τῶν λημμάτων ὑπάρχουν συχνὰ λαογραφικὲς παρεκβάσεις (ἐνδιαφέρουσες κατὰ τὰ ἄλλα) ὄχι πάντα ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἑτυμολογία και ἱστορία τῶν λέξεων, π.χ. *λίτρα*, *Μήρις*, *μπάλσαμου*, *Ὁμολογιές* κ.ἄ. γ) λέξεις πού ἀναφέρονται στή διαπραγματεύση ἑνὸς λήμματος δὲν ὑπάρχουν στή θέση τους στὸ λεξιλόγιο, π.χ. χ'πάου (σ. 7, 437) *φουτίκια* (σ. 75), *δείλια* (σ. 109) κ.ἄ. 2) Μερικὲς παρατηρήσεις στὶς πρώτες 120 σελίδες: α) σ. 34 ἀρχαῖο (;) ἄγχος· β) σ. 38 *παλαβός* > *παλακός* (βλ. Ν. Ἀνδριώτη ΕΛ)· γ) σ. 73 ρουμ. *bārbat* = γενειοφόρος (ἀντί = ἄντρας)· δ) σ. 92 *γκάβρα* (πβ. *ganra* κοροϊδία, ἀστεῖο, βουλγ.)· ε) σ. 94 *Τζεμάλ* *καμήλα* (ἀντί *καμηῆλες*, ἐν. *τζάμαλ*)· στ) σ. 102 «*γλοῦπος* μᾶλλον ἠχοποιημένη λέξη (ἀλβ. *glur* *κάνα*).

Δ. Πίνακες: α) σ. 447 *bitun* (ἀντί *bütün*)· β) σ. 454 *griso* (ἀντί *grigio*), *tomata* (ιτ.;)· γ) σ. 456 *ugursuz* (ἀντί *ugursuz*), *sandik*, *Kalip*, *dari*, *findik* (i ἀντί i)· δ) σ. 457 *pasmak* (ἀντί *pasmak*)· ε) σ. 458 ἔβρ. *ὀθ* ἄρθρο (ἀντί κατάλ. θηλ. πληθ.)· στ) σ. 456 *μιτάκι* (δὲν ὑπάρχει στὸ λεξιλ.)· ζ) σ. 459 ἄκσγιος: παράδειγμα «ἀναπτύξεως φθόγγου γ ἀνάμεσα σὲ φωνήεντα». κ.ἄ.

Ἀπὸ τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν ἀνετυμολόγητων λέξεων καταλαβαίνει κανεὶς, τί τεράστια ἐργασία μένει ἀκόμη νὰ γίνη, γιὰ νὰ συμπληρωθῆ κάποτε ἡ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινῆς και τῶν διαλέκτων της, και πόσο ἀναγκαία και ἐπείγουσα φαίνεται γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη μιὰ βαθύτερη γνώση τῶν βαλκανικῶν γλωσσῶν και τῆς ἱστορίας των. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὁμως χρειάζεται ἡ συλλογὴ τοῦ ὕλικου. Γι'αὐτὸ και ἐργασίες, ὅπως τὸ πλουσιότατο λεξιλόγιο τοῦ Ε.Α. Μπόγκα (πρὸς τὸ παρὸν ἔχομε μόνο τὸ πρῶτο μέρος), εἶναι πολὺ χρήσιμες.

Μ. ΣΕΤΑΤΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ¹

Antonio Garzya, Versi e un opuscolo inediti di Michele Psello. Nota introduttiva, testo critico, traduzione e commentario. [Quaderni di «Le Parole e le Idee IV, Napoli 1966, σελ. 1-29].

Ἡ ἐργασία αὐτῆ τοῦ κ. Garzya περιλαμβάνει στὸ πρῶτο τῆς μέρος τὰ ἀκόλουθα: Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ (σ. 7-12) καὶ τὴν κριτικὴ ἔκδοση (σ. 13-22) ἐνὸς ἀνέκδοτου ἕως σήμερα ἀπολογητικοῦ ἔργου του. Ὁ λόγος αὐτός, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ Vatic. gr. 672 (σσ. 102^v-105) καὶ φέρει τὸν τίτλο: *πρὸς τοὺς βασκαίνοντας αὐτῶ, ἀπευθύνεται* στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τοῦ συγγραφέα ποὺ τὸν φθονοῦσαν, ἐπειδὴ εἶχε τὴ φήμη δεινοῦ φιλοσόφου καὶ ἱκανοῦ πολιτικοῦ, ἢ ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Ψελλὸς γράφει στὸ λόγο του (§ 5): *ὅτι μὴ μόνον τὰ πρῶτα φιλοσοφίας νομίζομαι, ἀλλ' ἤδη πον καὶ τοῖς πολιτικοῖς πράγμασι «κανόν» ὀνομάζομαι.* Ἡ ἔκδοση περιλαμβάνει εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα (σ. 13-14), τὸ κείμενο μὲ *testimonia* (σ. 15-18) καὶ τέλος τὴν ἰταλικὴ του μετάφραση (σ. 19-22).

Στὸ δεύτερο τμήμα (σ. 23-28) ἐκδίδονται κριτικὰ τρία ἀνέκδοτα ἱαμβικὰ ποιήματα τοῦ Ψελλοῦ. Ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτο μᾶς παραδίδονται μόνο ἀπὸ τὸ χφ Barber. 74, ποὺ ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ τὸν Λέοντα Ἀλλάτιο. Τὸ δεύτερο παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸ χφ Vatic. gr. 672. Τὰ δύο πρῶτα, ποὺ μᾶς διασώθηκαν ἄτιτλα, ἐπιγράφονται ἀπὸ τὸν ἐκδότη: *in sacerdotem indignum καὶ de sua ipsius atque aliorum concordia.* Τὸ τρίτο φέρει τὴν ἐπιγραφή: *εἰς σεληνιασμόν (in moebum comitiale).* Ἐς σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι τὸ δεύτερο παρουσιάζει καὶ κάποιον ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ μνημονεύονται στοὺς στίχους του ὀρισμένοι ἀξιωματοῦχοι τῆς Ἐκκλησίας. Τὴν ἔκδοσή τους συνοδεύουν *testimonia*, ἰταλικὴ μετάφραση καὶ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα.

Ἐπανεκδίδει ἀκόμη ὁ κ. Garzya στὴ σ. 23, ὑποσ. 2, τῆς ἐργασίας του καὶ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἔκδοση τοῦ E. Miller ποίημα: *Γυνή, ζύμη, βέλτιστε, καὶ σάττα τρία.* Ἡ ἔκδοση τοῦ Miller εἶχε γίνῃ ἀπὸ τὸ χφ R III 17 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Escorial. Στὸ χφ αὐτὸ τὸ ποίημα παραδίδεται ἄτιτλο καὶ χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ. Ἡ νέα καὶ κριτικὴ του ἔκδοση στηρίζεται καὶ στὰ χφ Barber. 74 καὶ Vatic. gr. 672, ποὺ τὸ διασώζουν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ψελλοῦ καὶ ἄτιτλο.

E. Θ. Τ.

1. [Δίπλα στὶς ἐκτενέστερες βιβλιοκρισίες ἢ Διεύθυνση τῶν Ἑλληνικῶν ἔκρινε σκόπιμο νὰ παρουσιάξῃ ὀρισμένα βιβλία ἢ συντομώτερα ἄρθρα μὲ τὸν τρόπο τῶν σύντομων αὐτῶν βιβλιογραφικῶν καὶ βιβλιοκριτικῶν σημειωμάτων. Τὰ σημειώματα τοῦ τεύχους αὐτοῦ ὀφείλονται στοὺς ἀκόλουθους συνεργάτες: E. Δ. Κακουλίδης (E.Δ.Κ.), E. A. Κοκὸλη (E.A.K.), Λίνο Πολίτη (Λ.Π.), Ἐλένη Τσαντσάνογλου (E.Τσ.) καὶ E. Θ. Τσολάκη (E.Θ.Τ.) (Σημ. τ. Δ.)].

Niceforo Basilace Encomio di Adriano Comneno. Testo edito per la prima volta, con apparato critico, introduzione, commentario a cura di *Antonio Garzya*, Napoli 1965. Σελ. 112.

Ὁ κλασικὸς φιλόλογος καὶ βυζαντινολόγος κ. Ant. Garzya ἐκδίδει ὑποδειγματικὰ στὴν ἐργασία του αὐτὴ ἕναν ἐγκωμιαστικὸν λόγον τοῦ Νικηφόρου Βασιλάκη, καθηγητῆ τῆς ἐρμηνευτικῆς τῶν Εὐαγγελίων στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ὁ ἐγκωμιαστικὸς αὐτὸς λόγος, ποὺ ἔχει γραφῆ γιὰ τὸν Ἀδριανὸ Κομνηνὸ, τὸ γιὸ τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰσαακίου, ἀδελφοῦ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ἦταν ἕως σήμερα ἀνέκδοτος. Περιλαμβάνεται στὰ φφ. 409^v-417 τοῦ γνωστοῦ χφ Υ Π τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Escorial, χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, καὶ μὲ τὸν ἀκόλουθο τίτλο: *Λόγος εἰς τὸν σεβαστὸν κύριον Ἀδριανὸν τὸν υἱὸν τοῦ σεβαστοκράτορος κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ αὐταδέλφον τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀληξίου τὸν διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος Ἰωάννην μετονομασθέντα*.

Γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀδριανοῦ Κομνηνοῦ, ποὺ ἀργότερα ἔγινε, μὲ τὸ μοναχικὸ του ὄνομα Ἰωάννης, καὶ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας, δὲν ἔχομε πολλές πληροφορίες. Ἀπὸ τὸν ἐγκωμιαστικὸν αὐτὸν λόγον, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἐκδ. (σ. 57), πληροφοροῦμαστε γιὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του.

Ἡ ὅλη ἐργασία περιλαμβάνει Πρόλογο (σελ. 5-6), πίνκα βιβλιογραφικῶν βραχυγραφιῶν (σελ. 7-9), Εἰσαγωγή (σελ. 11-23), στὴν ὁποία ἐξετάζεται ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Βασιλάκη. Ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου μὲ testimonia (σελ. 25-36), πλουσιότατος ὑπομνηματισμὸς (σελ. 57-91), περίληψη τοῦ λόγου στὰ ἰταλικά (σελ. 92-98), καὶ τέλος διάφοροι Πίνακες λέξεων, ὀνομάτων κλπ.

E. Θ. T.

R. Browning, Greece - ancient and mediaeval. An Inaugural Lecture delivered at Birkbeck College, 1966. Σελ. 19.

Ὁ ἐναρκτήριοις τοῦ νέου καθηγητῆ στὴν ἔδρα τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ ἀρχαίας ἱστορίας στὸ κολλέγιο Birkbeck (τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου) καὶ γνωστοῦ βυζαντινολόγου R. Browning. Ὁ συγγρ. τονίζει ἰδιαίτερα τοὺς δεσμοὺς ποὺ ἐνώνουν τὸ Βυζάντιο μὲ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸν κόσμον καὶ τὴ σύνθεσιν τοῦ ἑλληνιστικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, καθὼς καὶ τὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς παραδόσεως. Τὸ ζήτημα τὸ ἐξετάζει ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς καὶ μὲ πολλὰ παραδείγματα (ἄγιοι ποὺ κληρονόμησαν στοιχεῖα ἀρχαίων μυθολογικῶν ἡρώων, ἀνάμνηση τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Ἀχιλλέα, εἰκόνες ἀρχαίων φιλοσόφων σὲ ἐκκλησίες, ἡ τύχη τοῦ ὀνόματος «Ἑλληνας» κ.ἄ.). Τὸ ὕλικὸν τεκμηριώνεται πλούσια μὲ θαυμαστὴ γνῶσιν καὶ πολυμέρεια στὶς λεπτομερεῖς σημειώσεις τοῦ τέλους (σελ. 18-19).

A. II.

Giuseppe Spadaro, Contributo sulle fonti del romanzo greco medievale «Florio e Plaziafiore», 'Ath. 1966. Σελ. 46 [Κείμενα και μελέται νεοελλ. Φιλολογίας, διευθ. Γ. Θ. Ζώρας, 26].

Γιὰ τὶς πηγές τοῦ «Φλόριου», ὕστερ' ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ V. Crescini καὶ τὴν κριτικὴ ἔκδοσιν τοῦ Hesselring, δὲν ὑπῆρχε πιά ἀμφισβήτηση. Ὁ συγγρ., ὑπερτιμώντας τὶς ἀμφισβητήσεις τοῦ H. Schreiner (κυρίως Πετραγμ. Θ' Βυζ. Συνεδρ. τόμ. 3, 227 κέ., 235 κέ.), θεώρησε πὼς δὲν ἦταν περιττὸ νὰ ἐξετάσῃ καὶ πάλι τὸ θέμα καὶ ἀντιπαραβάλλει (σελ. 17-30) στίχους τῶν δυὸ ἔργων, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ τσοκάνικὸ Cantare. Ἡ ἐξάρτησιν γίνεται ἀπὸ τὰ πρῶτα παραδείγματα τόσο φανερῆ, ὥστε ὁ ἀναγνώστης ἔχει πιά τὴν ἐντύπωσιν πὼς παραβιάζονται ἀνοιγμένες πόρτες. Πάντως ὁ συγγρ. προσθέτει ἀρκετὰ νέα στοιχεῖα, ἰδίως στὶς λεπτομέρειες· βασίζεται ἄλλωστε καὶ σὲ δυὸ παραλλαγὰς τοῦ Cantare ἄγνωστες στὸν Crescini. Ἡ ὑπόθεσιν (σελ. 14-15) ὅτι τὸ Cantare ἤρθε στὴν Ἑλλάδα ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν Τσοκάνην, καὶ πιθανότατα διὰ μέσου τοῦ Νικολάου Ἀτσαγιόλη, εἶναι πολὺ γοητευτικὴ, θὰ χρειάζονταν ὅμως περισσότερα τεκμήρια γιὰ νὰ γίνῃ πιστευτὴ.

Λ. Π.

*Carmina Graeca Medii Aevi edidit Guilelmus Wagner
Professor Hamburgensis, Lipsiae MDCCCLXXIII.*

Φωτοτυπικὴ ἐπανεκδόσιν ἀπὸ τὸν ἐκδ. Οἶκο «X. I. Σπανός» Ἀθήνα, σὲ 300 ἀριθμημένα ἀντίτυπα. Στὸ verso τοῦ ἐσωφύλλου (=σελ. II): Ἡ παροῦσα ἐκδόσις ἀνετυπώθη ὑπὸ τοῦ ἐκδ. Οἴκου «X. I. Σπανός» κλπ. (προσοχὴ στὴ διατύπωσιν: δὲν πρόκειται γιὰ ἀνατύπωσιν).

Ὅσο κι ἂν εἶναι ξεπερασμένη πιά ἡ μέθοδος τοῦ Wagner, κι ὅσο κι ἂν ἔχουν ἐπισημανθῆ πολλὰ λάθη στὰ κείμενα τῆς ἐκδόσεώς του κι ἔχουν γίνῃ νέες κριτικὲς ἐκδόσεις γιὰ πολλὰ ἀπ' αὐτά, τὸ βιβλίον του ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ πρῶτον βοήθημα γιὰ τὸ φιλόλογον ποὺ θὰ μελετήσῃ τὰ παλαιότερα κείμενα, γι' αὐτὸ καὶ ἡ φωτοτυπικὴ ἐπανεκδόσιν του ἔρχεται νὰ καλύψῃ ἓνα μεγάλο κενόν, ἀφοῦ ἄλλωστε τὰ ἀντίτυπα τῆς ἀρχικῆς ἐκδόσεως εἶναι δυσεύρετα. Γιὰ τὸ λόγον αὐτὸν εἶναι ἀξιώπαινη ἡ πρωτοβουλία τῶν ἐκδόσεων «X. I. Σπανός».

Κάτι ὅμως ποὺ δὲν συγχωρεῖται σὲ μιὰ τέτοια ἀξιόλογη παρουσίασιν εἶναι τὸ κακὸ πρότυπον ἀπ' ὅπου ἔγινε ἡ φωτογράφησιν. Δυὸ ἀπὸ τὰ κείμενα εἶναι ἐντελῶς χαλασμένα ἀπὸ ἐπεμβάσεις ξένου χερικοῦ ποὺ ἔσβησε συλλαβὰς ἢ καὶ λέξεις ὁλόκληρας καὶ τὶς ἀντικατέστησε μὲ μελάνιν, σὲ σημείον νὰ παραποιῆται τελείως τὸ κείμενον τοῦ Wagner. (Σὲ ἄλλα σημεία ὑπάρχουν μόνον ὑπογραμμίσεις κάτω ἀπὸ ὀρισμένους λέξεις, πράγμα ἐπίσης ἄσχημον γιὰ τὴν φωτοτυπία, ἀλλὰ τουλάχιστον ὄχι τόσο κακὸ ὅσο οἱ διορθώσεις - καταστροφές τοῦ κειμένου). Πρόκειται κυρίως γιὰ τὰ δύο συνεχόμενα κείμενα: Θρήνος περὶ Ταμυρλάγγου

(σελ. 28-31) καὶ Ἐμμανουὴλ Γεωργιλλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου (σελ. 32-52). Δίνω μερικὰ παραδείγματα: σελ. 29, στ. 22 καὶ 24, αὐθις, στ. 24 *Μοῦμειθ*, στ. 25 *Δήσεως*, σελ. 30, στ. 51 *διᾶμπάξ*, στ. 52 *κατεδῖκαζόντο* κλπ. (οἱ ἐπεμβάσεις εἶναι 2-5 σὲ κάθε στίχο· φαίνεται ὅτι ὁ διορθωτὴς δίνει γραφὴς χειρογράφου ποῦ εἶχε ὑπόψη του, προσθέτοντας τὶς διαφορὰς στὸ βιβλίον του). Σελ. 36, στ. 139 *ποδιαν*, σελ. 37, στ. 146, 153 *ἀπαλείψεις* λέξεων, σελ. 38, στ. 185 *μας* (ἐντελῶς σβησμένο τὸ *μοῦ* τῆς ἐκδοσης), στ. 203 *σπητιού*, σελ. 39, στ. 226 *ἀπάλειψη* ἄρθρου, στ. 233 *ποῦ ν* (ἀπάλειψη τῆς ἀποστρόφου = 'ν), στ. 240 *εἰς*, σελ. 40, στ. 243, 249 *ἀπάλειψη* λέξεων, σελ. 42, στ. 314, 327 *ἀπάλειψη* λέξεων, σελ. 44, στ. 378 *χαράς* (ἀντὶ *χαρά* 'ς) κοκ. Στὸ δεύτερον αὐτὸ κείμενον οἱ ἐπεμβάσεις εἶναι περισσότερες καὶ πιὸ ἐπικίνδυνες, γιὰτι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γραφὰς καὶ τὶς διορθώσεις μετὰ τὸ μελάνι ἔχουμε καὶ ἀπαλείψεις στὴ στίξη, σὲ τόνους καὶ πνεύματα, γράμματα, λέξεις ὁλόκληρες. Ἀδύνατον νὰ ἀναγνωριστῇ τὸ κείμενον τοῦ Wagner. Ἔτσι καταντᾷ τὸ ἔργο ἄχρηστο γιὰ φιλολογικὴ μελέτη καὶ ἐπεξεργασία, καὶ δυσάρεστο καὶ στὴν ἀπλὴ μόνον ἀνάγνωσις.

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πέρασαν ἀπαρατήρητες οἱ φθορὰς αὐτὰς σὲ τόσες σελίδες τοῦ κειμένου. Ἀλλὰ καμιά ἄγνοια τῶν φιλολογικῶν θεμάτων δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἀμέλεια (νὰ μὴν πῶ ἀδιαφορία) σχετικὰ μετὰ τὸ θέμα. Ἡ ἐπανεκδοσις κειμένου ὄχι γνήσιου, μετὰ τὸ ὄνομα καὶ τὸ κύρος μάλιστα τοῦ ἀρχικοῦ ἐκδότη στὸ ἐξώφυλλον, εἶναι ἀσυγχώρητον λάθος, ποῦ κάνει τὴ φωτοτυπικὴ ἐκδοσις τοῦ Wagner ὄχι μόνον ἄχρηστη ὡς πρὸς ὀρισμένα κείμενα, ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνη.

Ε. Δ. Κ.

Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου, Ἀ' Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν τοῦ Κ. Σάθα, Λευκίαι 1871. Β' Ἐπανόρθωσις σφαλμάτων ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ Κ. Σάθα μετὰ καὶ τινῶν προσθηκῶν, Τεργέστη 1872. Φωτοτυπικὴ ἐπανεκδοσις εἰς περιορισμένον ἀριθμὸν ἀντιτύπων. Ἀρχεῖον Ἱστορικῶν Μελετῶν 7-8. Βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία. Ἀθήναι MCMLXV.

Τὸ Ἀρχεῖον Ἱστορικῶν Μελετῶν ἔχει παρουσιάσει ἤδη σὲ φωτοτυπικὰς ἐπανεκδόσεις καὶ ἄλλα σπάνια καὶ πολύτιμα βιβλία: 1) *Καρ. Χόφφ*, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι (Βενετία 1872). 2) *Ι. Βελοῦδου*, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία, Ἱστορικὸν ὑπόμνημα (Βενετία 1893). 3) *Ι. Βελοῦδου*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχῶν (Βενετία 1893). 4) *Μ. Μαλανδράκη*, Ἡ Πάτμος ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ μετὰ προσθηκῶν καὶ σημειώσεων (Ὁδησσὸς 1889). 5) Κατάλογος τοῦ ἐν Βενετία Ἑλληνικοῦ τυπογραφείου Ὁ Φοῖνιξ (Βενετία ἄ.ἔ.). 6) *Α. Μουστοξύδου*, Ἑλληνομνήμων, 1843-1853 κλπ.

Τὸ καινούριον διπλὸ τεῦχος προσθέτει στὴ σειρά δύο ἀκόμη χρήσιμα καὶ δευτερεύοντα βιβλία. Στὸ ἐξώφυλλον δίνεται φωτοτυπία τοῦ ἐξω-

φυλλο του πρώτου βιβλίου, αλλά μετά το τέλος του δεν υπάρχει το εξώφυλλο του δεύτερου, κι έτσι ο αναγνώστης περνά κατευθείαν από την κενή τελευταία σελίδα του ενός βιβλίου στην αρχή του δεύτερου. "Αν εξαιρέση κανείς αυτή την παραδρομή, ή έκδοση είναι επιμελημένη, και ή πείρα του εκδότη επιτρέπει να περιμένουμε και άλλες ενδιαφέρουσες παρουσιάσεις παλαιών βιβλίων στην ίδια σειρά του 'Αρχείου.

Ε. Δ. Κ.

Κ. Ν. Σάθα, Τὸ ἐν Ζακύνθῳ ἀρχοντολόγιον καὶ οἱ ποπολάροι. Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου. Ἄθ. 1962.

Με τὸν τίτλο αὐτὸν στὸ εξώφυλλο κυκλοφόρησαν συσταχωμένες σ' ἕνα τεῦχος οἱ δυὸ ἐργασίες τοῦ Σάθα σὲ φωτομηχανικὴ ἔκδοση. Τὸ ἐσώφυλλο δίνει τὸν τίτλο τοῦ πρώτου ἔργου, ἀλλὰ ἀντικαθιστᾷ τὸ ὄνομα τοῦ παλιοῦ εκδότη: «Ἐν Ἀθήναις Τύποις Νικολάου Ἀγγελίδου (ὁδὸς Ντέκα, ἀριθ. 10), 1867» μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ νέου: «Ἐκδότης Θ. Γυφτάκης - Κ. Καμαρινόπουλος, Ἀθήναι 1962».

Καὶ στὸ δεύτερο μέρος ὑπάρχει πάλι στὴν ἀρχὴ ἡ φωτοτυπία τοῦ ἐσώφυλλου μετὰ τὴν ἀντικατάσταση πάλι τοῦ ἀρχικοῦ εκδότη «Ἀθήνησιν, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἰω. Κασσανδρέως καὶ Σας, 1865».

Τὰ βιβλία εἶναι ἐνδιαφέροντα, δυσεύρετα, καὶ ἡ ἐπανεκδόσή τους ἦταν πολὺ χρήσιμη. Μόνο πού κάπου ἔπρεπε νὰ δηλώνεται ὅτι πρόκειται γιὰ φωτοτυπικὴ ἐπανεκδοση, κι ἐκεῖ μπορούσαν νὰ μποῦν τὰ ὀνόματα τῶν νέων εκδοτῶν, γιατί εἶναι ἀπαράδεκτη ἡ προσθήκη τους στὸ παλιὸ ἐξώφυλλο, σὰν νὰ πρόκειται γιὰ πλαστογράφηση τοῦ ἀρχικοῦ τίτλου.

Ε. Δ. Κ.

Παναγ. Γ. Νάκου, Ὁ Σολωμὸς τραγουδιστὴς τῆς πατρίδας καὶ τῆς θρησκείας, Ἀθήνα (1966). 8ο, Σελ. 486.

Τὸ βιβλίον εἶναι νέα ἐργασία, συμπλήρωση καὶ ἐπέκταση παλαιότερης μετὰ θέμα τὸ πατριωτικὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, γραμμὴ ἀπὸ τὸν ἐπιθεωρητὴ στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως κ. Παναγιώτη Νάκο. Ἀπευθύνεται στὸ κοινὸ τῶν μορφωμένων, ἰδιαιτέρως τῶν δασκάλων, καθηγητῶν, στρατιωτικῶν, κληρικῶν κτλπ. ὡς βοήθημα γιὰ τὸ λειτούργημά τους. Γραμμὸν σὲ καλὴ δημοτικὴ, συγκεντρώνει ὅλες τὶς πληροφορίες καὶ παραθέτει ὅλα τὰ ἀποσπάσματα πού βρῆκε ὁ συγγρ. στὴν πλουσιότατη βιβλιογραφία πού χρησιμοποίησε. Ὅπως καὶ ὁ ἴδιος τὸ δηλώνει στὸν Πρόλόγόν του, τὸ βιβλίον δὲν εἶναι ἐπιστημονικὴ, ἐρευνητικὴ ἐργασία, ἀλλὰ μιὰ συστηματικὴ καμωμένη ἀνθολόγησις γνωμῶν καὶ κρίσεων πάνω σὲ εἰδικὰ θέματα ἀπὸ τῆ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ. Ἀνάμεσα στὰ κείμενα αὐτὰ ὑπάρχουν πάντα οἱ σύνδεσμοι τοῦ συγγραφέα μετὰ σχολιασμὸ ἢ κριτικὴ. Μετὰ τὸν ἴδιον τρόπο γίνεται καὶ ἡ ἀνάλυσις

τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ, πού ἐκδίδεται κιόλας. (Σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ συγγρ. γιὰ τὴν ἀνάλυση θὰ διαφωνήσουμε βασικά. Κάθε ἄλλο παρὰ ὀρθόδοξο εἶναι τὸ σύστημα νὰ δίνονται στὸ τέλος τῶν ἄλλων σχολίων τὰ «καλλογικὰ στοιχεῖα» στὸν Ὑμνο: Προσωποποιήσεις - Ἀντιθέσεις - Παρομοιώσεις - Ἐπαναλήψεις - Ἀσύνδετο σχῆμα - Ἐρωτήσεις - Κοσμητικὰ ἐπίθετα - Εἰκόνες κλπ.).

Λίγο κουραστικὴ ἴσως ἡ παράθεση τόσων ἀποσπασμάτων, λίγο ὑπερβολικὰ λογοτεχνίζον κάποτε τὸ ὕφος, ἀλλὰ τὸ βιβλίο εἶναι ἀποτέλεσμα μελέτης ἐντατικῆς καὶ χρησιμότατο βοήθημα γιὰ τὸ σκοπὸ πού γράφτηκε.

E. Δ. Κ.

Filippo Maria Pontani, Per un' edizione critica di Kalvos. [Estratto da «Helikon», Rivista di tradizione e cultura classica dell'Università di Messina, anno IV - nn. 1-4 (gennaio-dicembre 1964)]. Messina, Università degli Studi. (p. 16, 83-98)

Τὸ πρῶτο καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μελέτης καλύπτουν: α) Μιὰ προσεχτικὴ καὶ πλήρης (ἀντίθετα μὲ τὴν προηγούμενὴ τῆς: Δ. Ζακυθινός, Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος, Ἀθ. 1930) ἀντιβολὴ πρὸς τὸ τυπωμένο κείμενο τοῦ μοναδικοῦ γνωστοῦ χειρογράφου τῶν Ὁδῶν —μόνο τῆς «Λύρας»— τοῦ Κάλβου. β) Μιὰ σειρά οὐσιωδῶν παρατηρήσεων σχετικὰ μὲ τὴν καλβικὴ ὀρθογραφία καὶ μὲ ὀρισμένες γνῶμες τοῦ κ. Γ. Θ. Ζώρα γι' αὐτὴν (Κάλβου: Ὁδαὶ μετὰ τῆς πρώτης γαλλικῆς μεταφράσεως ὑπὸ St. Julien καὶ Pautier de Censay). Στις τελευταῖες τῆς σελίδες ἀνασκευάζεται, μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα καὶ δείγματα λαθασμένης μετάφρασης, ἡ γνώμη ὅτι ὁ Κάλβος ἐπέβλεπε «αὐτοπροσώπως» στὴ μετάφραση τῶν ποιημάτων του.

Ξ. Α. Κ.

Σ. Ζαμπελίου, Οἱ Κρητικοὶ Γάμοι. Ἀνέκδοτον ἐπεισόδιον τῆς κρητικῆς ἱστορίας ἀπὸ Βενετῶν (1570). Ἐκδόσεις Μαρχῆ, Ἀθῆναι 1963. 80 μ. Σελ. 566.

Δὲν ἦταν ἄσχημη ἡ ἰδέα νὰ ἐπανεκδοθῇ τὸ ξεχασμένο αὐτὸ μυθιστόρημα τοῦ Λευκαδίτη ἱστορικοῦ. Γιατὶ, ὅσο κι ἂν ἀμφισβητῆται ἀπὸ τοὺς γραμματολόγους μας ἡ λογοτεχνικὴ του ἀξία, ἡ συμβολὴ του στὴ διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ μυθιστορημάτος, ἰδιαίτερα τοῦ ἱστορικοῦ, εἶναι ὀπωσδήποτε ἀξία λόγου. Στὴν πραγματικότητά δὲν πρόκειται γιὰ νέα ἐκδοση, ἀλλὰ γιὰ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως (Τουρίνο 1871). Κανεὶς βέβαια δὲν θὰ εἶχε ἀντίρρηση γιὰ τὴν χρησιμότητα τῆς μεθόδου αὐτῆς — πού ἔχει ἐφαρμοστῆ πολλὰ φορὰς ὡς τῶρα καὶ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα καὶ στὸ ἐξωτερικόν, καὶ ἔχει ἐπαναφέρει στὴ ζωὴ πολλὰ δυσέυρετα σήμερα συγγράμματα, λογο-

τεχνικά και επιστημονικά. Απαραίτητη όμως προϋπόθεση, για να μην εξεπατάται τὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, εἶναι νὰ δηλώνεται καθαρὰ ἡ μέθοδος τῆς ἀνατύπωσης καὶ νὰ ἀναγράφεται ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὴν ὁποία γίνεται ἡ φωτογράφιση. Στὴν περίπτωσή μας πούθενά δὲν δηλώνεται κάτι τέτοιο. Ἀντίθετα ὁ ἐκδότης, ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ φωτογραφίση καὶ τὶς τελευταῖες σελίδες, ὅπου ὁ Ζαμπέλιος εἶχε ἀναγράψει τὰ χειρόγραφα ἱστορικῆς ὕλης καὶ τὴ βιβλιογραφία πού χρησιμοποίησε γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ μυθιστορηματός του, ἀντικαθιστᾷ με ἐπιμέλεια τὸν τίτλο τῆς πρώτης ἔκδοσης «ΕΝ ΤΑΥΡΙΝΩΙ, Τύποις Οὐικεντίου Βῶνα, 1871» με τὴν ἐπωνυμία τοῦ δικοῦ του Οἴκου. Ἀπομένει στὸν προσεχτικὸ ἀναγνώστη νὰ ὑποψιαστῆ ὅτι κάτι συμβαίνει, ἂν κρίνη ἀπὸ τὰ ἀσυνήθιστα τυπογραφικὰ στοιχεῖα, τὶς περίτεχνες λιθογραφίες καὶ τὴν ἀπαρχαιωμένη ὀρθογραφία (*Ἡ κόρδαις τοῦ λαγούτου τῆς πουλιά ἔν και κελαοιδούνε . . . σ. 388*).

Ἡ μόνη διαφορὰ τῆς νέας ἔκδοσης ἀπὸ τὴν παλιὰ εἶναι ἡ εἰδυλλιακὴ διακόσμηση τοῦ ἐξωφύλλου, πού δὲν ταιριάζει ὅμως καθόλου οὔτε με τὸ λόγιο χαρακτῆρα οὔτε με τὸ περιεχόμενον τοῦ μυθιστορηματος.

Ε. Τσ.

Ἀφιέρωμα στὸν Γ. Βιζυηνό. Θρακικὰ Χρονικὰ 5 (1965), διπλὸ τεῦχος 17-18. [Τρίμηνο περιοδικό, Ξάνθη].

Τὸ διπλὸ τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀφιερωμένο στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Βιζυηνοῦ με πρωτότυπες μελέτες καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ πεζὸ καὶ τὸ ποιητικὸ του ἔργο. Οἱ μελέτες εἶναι τῶν: Κώστα Θρακιώτη, «Ὁ Γ. Βιζυηνός (1849-1896). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», (βιογραφία, πού ὁ συγρ., τὴν ὀνομάζει μυθιστορηματικὴ, χωρὶς νὰ ξεφεύγῃ ὅμως ἀπὸ συγκεκριμένες καὶ σαφεῖς μετὰ γεγονότων, καὶ παρουσίαση τοῦ πεζογραφικοῦ καὶ τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Βιζυηνοῦ· μιὰ καλογραμμὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία). Σοφίας Κλήμη - Παναγιωτοπούλου, Βιζυηνός καὶ Βιζώ. Χρ. Ζιτσαίας, Ὁ ποιητὴς Γ. Βιζυηνός. Τάκη Δόξα, Ἡ αἴσθησις τοῦ ἀγνοῦ στὸ ἔργο τοῦ Βιζυηνοῦ. Α. Κ. Ἰντιάνου, Ὁ Βιζυηνός στὴν Κύπρο (ἀνατύπωση ἀπὸ τὰ Κυπριακὰ Γράμματα, 15 Σεπτεμβρίου 1934, με πολὺ ἐνδιαφέρουσες κρίσεις καὶ πληροφορίες γιὰ τὸ ἔτος γεννήσεως καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Βιζυηνοῦ στὴν Κύπρο). Βασ. Ἀσημομύτη, Τὸ «Γιωργάκι τῆς Μιχαλιέσσας» καὶ τὸ Σαμμάκοβο. Μιὰ ἐξήγησις, ἀκόμα μιὰ, γιὰ τὴν αἰτία τοῦ τραγικοῦ τέλους τοῦ Γ. Βιζυηνοῦ (πρόκειται γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀποτυχία τοῦ Βιζ., σχετικὰ με τὴν ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων). Γ. Θέμελη, Οἱ στίχοι τοῦ φρενοκομείου τοῦ Γ. Βιζυηνοῦ. Γ. Τσιτσιμπούρουνη, Ἐνα μνημόσυνο. Πολ. Παπαχριστοδούλου, Ὁ Γ. Βιζυηνός λαογράφος.

Τὸ ὕλικὸ τοῦ Ἀφιέρωματος πολὺ ἀξιόλογο, καὶ πολὺ συμπαθητικὸ τὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ διευθυντῆ τοῦ περιοδικοῦ Στέφανου Ἰωαννίδη.

Ε. Δ. Κ.

Γ. Θ. Ζώρα, *Ἡ Καβάφη εἰς τὴν Ἰταλίαν* (Μελέται, κρίσεις, μεταφράσεις), Ἀθ. 1964. Σελ. 23. [Κείμενα καὶ μελέται νεοελλην. Φιλολογίας, διευθ. Γ. Θ. Ζώρας, 18].

Ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ Ἀφιέρωμα τῆς Ν. Ἐστίας, 1963. Πρῶτος (μᾶλλον ἀδόκιμος) μεταφραστής ὁ Α. Catraro (1919 κιόλας!)· ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ μίλησαν γιὰ τὸν Καβάφη στὴν Ἰταλία ὁ ἴδιος ὁ συγγρ., ἀπὸ τὸ 1934. Ἀναλύονται ὕστερα οἱ ἐργασίες τοῦ F. M. Pontani, Br. Lavagnini, P. Stomeo, M. Vitti κ.ἄ., καθὼς καὶ οἱ μνῆες τῶν λογοτεχνῶν Ungaretti, Montale καὶ Moravia. Ἰδιαιτέρα ἐξαιρεται ἡ τελευταία ἔκδοση μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ F. M. Pontani (Mondadori, 1961).

Α. Π.

Κ. Π. Καβάφη, *Ποιήματα* (1896-1933). Σχέδια τοῦ Ν. Χατζηκυριάκου Γκίκα. [Ἀθ. 1966], Ἰκαρος. 40, Σελ. 211.

Ἐκδοση πολυτελής, μὲ σχέδια τοῦ Γκίκα, ποὺ ἀποδίδονται λιθογραφικὰ σὲ χρῶμα κεραμιδί. Ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ ἄποψη ἡ καινούρια τούτη ἔκδοση εἶναι ἐνδιαφέρουσα, γιὰ τὴν ποιήματα τυπώνονται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἀπόλυτη χρονολογικὴ σειρά, ὅπως δηλώνεται ρητὰ καὶ στὸν κολοφῶνα — τὸ μόνον σημεῖωμα ποὺ περιλαμβάνει ἡ ἔκδοση. Στὸν ἴδιο κολοφῶνα διευκρινίζεται πῶς ἡ νέα ἔκδοση βασίζεται στὴν τυποποιημένη ἔκδοση τοῦ Γ. Π. Σαββίδη (Ἰκαρος 1963). Δυστυχῶς ἡ ἔκδοση δὲν προχώρησε καὶ σὲ μιὰ ὀρθογραφικὴ ἀνανέωση, καὶ ἔμεινε κι αὐτὴ πιστὰ προσηλωμένη στὴν παλιομοδίτικη ὀρθογραφία τοῦ Καβάφη (συγκίνησι, παλῆός, κομάτι, ἡ πέτρες, πιαίνει [=πηγαίνει, πηγαίνει] κτλ.). Δὲν νομίζω πῶς ἡ φιλολογικὴ πιστότητα καὶ εὐσυνειδησία δικαιολογοῦν πιὰ τὴ διατήρηση μιᾶς ὀρθογραφίας τόσο ἐνοχλητικῆς καὶ διαφορετικῆς ἀπὸ τὴ σήμερα καθιερωμένη.

Α. Π.

Παναγιώτου Δ. Μαστροδημήτρη, *Ἡ ἀρχαία παράδοσις εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Σεφέρη*. Σελ. 23. Ἀθ. 1964. [Κείμενα καὶ μελέται νεοελλ. Φιλολογίας, Διευθ. Γ. Θ. Ζώρας, 17].

Ἡ μελέτη ἐκτείνεται συνολικὰ σὲ δεκαοκτὼ σελίδες. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ δύο, «προλεγόμενα» καὶ «ἐπιλεγόμενα» (σ. 5-6 καὶ 23), περιέχουν παρατηρήσεις πάνω σὲ γνωστὰ ἢ καὶ ἀνύπαρκτα προβλήματα καὶ περιττὲς γενικότητες (π.χ. «τὸ Ἰλυσσάρι» εἶναι ὁ χῶρος τῆς προβολῆς τοῦ ἰδεολογικοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐμπνέεται ὁ ποιητής, τῶν πηγῶν τῆς ἐμπνεύσεώς του», σ. 6). Λιγότερο ἀπὸ δύο σελίδες (10-11) καλύπτει ἡ μόνη προσωπικὴ προσφορά τοῦ συγγρ.: ἡ ἀνίχνευση τῆς πηγῆς τοῦ γνωστοῦ στίχου τ' ἄσπιλα φτερά τῶν κύκνων (Μυθιστόρημα, Α' 12)

στον Ηρόδοτο («οικε γὰρ ἡ χίων πτεροῖσι», IV 32), καὶ ἔτσι ἡ στήριξη τῆς ἐρμηνείας Μαλάνου (φτερά = χιόνια : Ἡ ποίηση τοῦ Σεφέρη, Ἀλεξάνδρεια 1951, σ. 41).

Ὅσο γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τῆς μελέτης θὰ μπορούσε —καὶ θὰ ἔπρεπε— νὰ λείπη, ἀφοῦ τίποτε δὲν προσφέρει. Γιατί, βέβαια, τὸ γλωσσάρι, τοῦ ὁ ἴδιος ὁ Σεφέρης παραθέτει πάντα στὸ τέλος τῶν «Ποιημάτων» του, ἀναφέρεται κιόλας στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης : «τοῦτο εἶναι ὀδηγητικὸν» (σ. 6)· καὶ στὸ τέλος διαβάζουμε ὅτι ἡ μελέτη πραγματοποιήθηκε «μὲ τὴν βοήθειαν, πάντοτε, τοῦ ποιητοῦ καὶ τῶν διαφόρων μέχρι τοῦδε μελετητῶν του» (σ. 23). Ἀλλὰ δὲν πρόκειται γι' αὐτό : ὁ σ α παραθέτει στὸ γλωσσάρι ὁ ποιητῆς μεταφέρονται στὴ μελέτη —εἴτε, συχνότερα, αὐτούσια, εἴτε ἑλλιπῆ, ἢ τέλος, μιὰ δυὸ φορές, μὲ συμπληρώματα ποῦ σκοτίζουν· τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὰ μελετήματα τῶν Σαββίδη, Ἀργυρίου, Π. Σινόπουλου, Θέμελη (ἀπὸ τὸν τόμο «Γιὰ τὸν Σεφέρη», Ἀθ. 1961) καθὼς καὶ ἄλλων. Καὶ ἂν βέβαια ὁ συγγρ. παρέπεμπε πάντα στίς πηγές του, οἱ σ. 7-9 καὶ 12-22 θὰ ἦταν ἀπλῶς περιττές. Ἀλλὰ ὁ συγγρ. ἢ βάζει ποῦ καὶ ποῦ καμιά παραπομπή —ἔτσι ποῦ πιστεύει κανεὶς ὅτι τὰ ὑπόλοιπα εἶναι δικά του—, ἢ ἀναγράφει μὲν, ἀλλὰ παραπέμπει μὲ ἓνα *πρὸβλ. καὶ ἢ ἴδε καί*, σὰν νὰ μὴ πρόκειται γιὰ τὴν πηγὴ του, ἀλλὰ γιὰ ἄλλες παρατηρήσεις σχετικῆς (π.χ. σ. 9 ὑποσ. 6, σ. 13 ὑποσ. 5, σ. 22 ὑποσ. 1).

Ἔτσι λοιπὸν ἡ προσπάθεια νὰ ξαναερμηνευθῆ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἡροδότου, ὁ στίχος τοῦ «Μυθιστορήματος», παραμένει τὸ μόνον ἐνδιαφέρον σημεῖο τῆς μελέτης. Βέβαια ἡ ἐρμηνεία (ἂν στ' ἀλήθεια χρειάζεται ἐρμηνεία) δὲν ἔγινε πειστικότερη. Μονάχα ὁ Μαλάνος βρῆκε τὴν «εὐκαιρία» —ὅπως γράφει— νὰ ἐκδώσῃ μιὰ «μικρὴ ἀπολογία» (Ὁ Σεφέρης - κήσσωρ, Ἀλεξάνδρεια 1965), συνεχίζοντας μιὰ λυπηρὴ καὶ μάταιη πολεμικὴ.

Ε. Α. Κ.

Στίλπ. Π. Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ Λαογραφία. Μέρος Α', Μνημεῖα τοῦ λόγου. Ἔκδοσις β', Ἀθ. 1965. 80 μ. Σελ. η', 434. [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Δημοσιεύματα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἀρ. 8].

Λαμπρὴ ἡ ἰδέα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου νὰ ἐκδώσῃ ξανὰ τὸ ἐξαντλημένο ἀπὸ καιρὸ συνθετικὸ βιβλίον τοῦ ἀείμνηστου Στίλπωνα Κυριακίδη, ποῦ ἡ πρώτη του ἐκδοσις εἶχε γίνῃ τὸ 1922. Τὸ βιβλίον, καθὼς εἶναι γνωστὸ, πραγματεῦεται τὰ Μνημεῖα τοῦ Λόγου, καὶ ἐπρόκειτο νὰ συμπληρωθῆ μ' ἓνα δευτέρον μέρος γιὰ τίς *κατὰ παράδοσιν πράξεις*, ποῦ δὲν ἐκδόθηκε ὅμως ποτέ. Τὸ Α' αὐτὸ μέρος, ὕστερα ἀπὸ μιὰ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ, περιλαμβάνει κεφάλαια μὲ: ἄσματα, ἐπωδές, εὐχῆς καὶ κατάρες, ἀφορισμούς, ἀναθήματα κτλ., παραδόσεις, μῦθος καὶ παραμύθια, παροιμίαι, αἰνίγματα, γλώσσα. Ἀναλυτικοὶ πίνακες στὸ τέλος διευκολύνουν τὴν χρησιμοποίησιν.

Ὁ συγγραφέας σκόπευε ν' ἀναθεωρήσῃ βασικά ὀρισμένα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου, ἄρχισε ὅμως, φαίνεται, σχετικὰ ἄργα καὶ δυστυχῶς τὸν ἐπρόλαβε ὁ θάνατος. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ στὸ σύντομο προεισαγωγικὸ τοῦ σημείωμα ὁ δευθυντὴς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου καθηγητῆς Γ. Σπυριδάκης (στὸν ὁποῖον ὀφείλεται ἡ ἰδέα τῆς ἀνατυπώσεως), ὁ συγγραφέας δὲν πρόφτασε ν' ἀναθεωρήσῃ παρὰ μόνον τὴν εἰσαγωγὴν καὶ ἐν μέρει τὸ κεφάλαιον γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Εἶναι βέβαια κρίμα πού δὲν ἔχουμε τὸ βιβλίον ριζικὰ ἀναθεωρημένο, σαράντα καὶ παραπάνω χρόνια μετὰ τὴν πρώτη δημοσίευση, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπλή ἀνατύπωση ἑνὸς βιβλίου τόσο βασικοῦ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λαογραφία εἶναι γεγονὸς πολὺ εὐχάριστο καὶ σημαντικόν.

Α. Π.

Φοίβου Ἀνωγειανάκη, Ἡ μορφολογικὴ ἐξέλιξη τῆς λύρας στὴν Κρήτη. Σύντομο σχεδιάσμα. Ἡὼς (Ἀφιέρωμα Κρήτης), Ἀθ. 1964, σελ. 229-232.

Τὸ σύντομο αὐτὸ μουσικολογικὸ σχεδιάσμα γιὰ τὸ κατ' ἐξοχὴν λαϊκὸ κρητικὸ μουσικὸ ὄργανον, τὴ λύρα, ἐνδιαφέρει καὶ τοὺς φιλόλογους, λαογράφους καὶ γλωσσολόγους. Ὁ συγγρ., ἄριστος γνώστης τοῦ θέματος (ἐτοιμάζει μελέτες γιὰ ἑλληνικὰ λαϊκὰ ὄργανα γιὰ τὸ ἐξάτομον Handbuch der europäischen Volksinstrumente, ἔκδοσις τῆς Deutsche Akademie der Wissenschaften τοῦ Βερολίνου) παρακολουθεῖ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ὄργανου ἀπὸ τὸ ἀρχικόν (ὅμοιον μὲ τ' ἀνάλογα μεσαιωνικὰ τῆς Δύσεως) λυράκι ὡς τὴν ἐπηρεασμένην ἀπὸ τὸ βιολί βιολόλυρα (παραστατικὰ Σχέδια καὶ φωτογραφίες). Ἐνδιαφέροντες λαϊκοὶ ὄροι: βροντόλυρα, σκάφη (τὸ ἡγεῖο), χτένι, γλώσσα (ταστιέρα), κεφαλή, στριφτάλια (κλειδιά).

Α. Π.

Μιχάλη Περίδη, Ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ ἡ σημερινὴ μορφή της, Ἀθ. 1965. Σελ. 213.

Ἐνα περίεργον βιβλίον. Σὲ 19 κεφάλαια ὁ συγγρ. (γνωστὸς ἀπὸ τὴν μελέτη του γιὰ τὸν Καβάφη καὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν πεζῶν κειμένων του) ἐπιχειρεῖ—δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ μὲ ἀκρίβεια τί ἐπιχειρεῖ— μᾶλλον μιὰ ἱστορία τῆς γλώσσας καὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ ὡς τὶς μέρες μας, μὲ τρόπο ὅμως πάρα πολὺ συνοπτικὸν καὶ αὐθαίρετον, σὰν εἶδος σκόρπιες σημειώσεις, χωρὶς κανένα ἰδιαιτέρον σύστημα. Τὸν συγγρ. πιὸ πολὺ ἐνδιαφέρει νὰ δώσῃ τὴ δική του προσωπικὴ ἀποψὴ σὲ κάθε ζήτημα παρὰ μιὰ θεώρησιν ἀντικειμενικήν. Πολλὰ εἶναι βέβαια καὶ τὰ λάθη καὶ οἱ ἀνακρίβειαι, ὅταν τὸ ὑλικὸν παρουσιάζεται μὲ τέτοιον τρόπο· γιὰ ν' ἀναφέρουμε λίγα ἀπὸ τὰ πολλά, στὴ σελ. 33 π.χ. γράφεται ὅτι τὰ ἔργα τῶν κρητικῶν ποιητῶν στὸν 16^ο καὶ 17^ο

αίωνα *τ ν π ώ θ η κ α ν* [!] με λατινικά ψηφία, στη σελ. 45 ὁ Χριστόπουλος γράφεται Ἰωάννης, σ. 47 πῶς ὁ Βηλαρᾶς ξανάγραψε τὴ «μικρὴ ὀρμή-νεια» μετὰ τὴν ἱστορικὴ ὀρθογραφία, 73 ἢ Ἐλισάβετ Μουτσᾶ-Μαρτινέγκου γράφεται Μουρτζᾶν, στὴ σ. 93 ὁ Κόντος ἀναφέρεται ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους ἑλληνιστάς. Ὁ συγγρ. πολεμᾷ τὴ στάση τοῦ Ψυχάρη, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, ἀσκεῖ ὀξεία κριτικὴ ἐναντίον τῆς «Νεοελληνικῆς Γραμματικῆς» τοῦ Ο.Ε.Δ.Β. (Τριανταφυλλίδη), καὶ τάσσειται γιὰ μιὰ μέση λύση (στὶς σελ. 132 κέ. πολλὰ ἐπαινετικὰ λέγονται γιὰ τὴ «νεοδημοτικὴ» τῆς κυρίας Ἀργυροπούλου)· ἡ γλώσσα (καὶ ἡ ὀρθογραφία) τοῦ βιβλίου εἶναι ἀνακατεμένη σὲ ἀφόρητο πιά (γιὰ τὴν ἐποχὴ μας) βαθμό.

Α. Π.

Β. Χ. Λογοθέτου, Αἰμαλβαζίαι. Προέλευσις, γεωγραφικὴ διανομή, ποικιλία. Θεσσαλ. 1965. [Ἀριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, Ἐπετ. Γεωπον. καὶ Δασολ. Σχολῆς, Ἀνάτυπον, σελ. 178-221].

Ἡ εἰδικὴ αὐτὴ μελέτη τοῦ καθηγητῆ τῆς οἰνολογίας κ. Β. Χ. Λογοθέτου γιὰ τὸ φημισμένο εἶδος τὸ κρασί τὸ γνωστὸ μετὰ τὸ ὄνομα *μονεμβασία*, *μονοβασία* ἢ *μαλβαζία*, (*malvasie*, *malvoisie* κτλ.) ἐνδιαφέρει τοὺς ἱστορικοὺς καὶ φιλολόγους κυρίως γιὰ τὸ πρῶτο μέρος, ὅπου ἐξετάζεται τὸ ζήτημα ἱστορικῶς καὶ πιστοποιεῖται ὅτι ὁ πρῶτος τόπος τῆς παραγωγῆς τοῦ κρασιοῦ ἦταν ἡ Μονεμβασία (δηλ. ἡ ἀπέναντι τῆς Πελοποννήσου ἀκτῆ), καὶ τὸ ὄνομά του εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὰ 1214 ὕστερα, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, κατασκευαζόταν καὶ στὴν Κρήτη (ἀλλὰ καὶ ἄλλου, π.χ. στὴ Χίο) μετὰ τὴν κατάληψή τὴν 1540 τῆς Μονεμβασίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἡ οἰνοπαραγωγὴ ἐκεῖ φθίνει ὀριστικῶς, ἐνῶ διατηρεῖται στὴν Κρήτη ὡς τὰ 1669. Τὸ δεύτερο μέρος (Ἀμπελογραφία), μολονότι εἰδικότερο, ἔχει περισσότερο ἐνδιαφέρον γλωσσολογικόν: ἀναφέρονται μετὰ τὰ λαϊκὰ ὀνόματα ὅλες οἱ ποικιλίες σταφυλιῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες παράγεται τὸ κρασί *μαλβαζία* (*ἀηδάνι*, *ἀθήρι*, *θράφα* κτλ.).

Α. Π.

Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Σπυριδάκη, Λευκωσία - Κύπρος 1964. Σελ. 238.

Τόμος γιὰ τὴν ἐξηκονταετηρίδα του. Ὁ Κωνστ. Σπυριδάκης γεννήθηκε τὸ 1903 στὴ Λευκωσία, διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου (1934) μετὰ τὴ μελέτη του γιὰ τὸν Εὐαγόρα Α', καθηγητῆς καὶ γυμνασιάρχης τοῦ Παγκυπρίου Γυμνασίου, εἶχε μεγάλη δράση στὸν κυπριακὸ ἀγῶνα, ἀπὸ τὸ 1960 πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Κοινοτικῆς Συνελεύσεως, τελευταῖα Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας. Τὸ *Ἀφιέρωμα* ἀρχίζει μ' ἕναν τιμητικὸ χαιρετισμὸ τοῦ προέδρου Μακαρίου, βιογραφικὰ, ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων του (σελ. 13-18), καὶ ἀκολουθοῦν μελέτες

μαθητῶν του τοῦ Παγκυπρίου σὲ θέματα πολλῶν ἐπιστημῶν. Ξεχωρίζουμε ὅσες ἀναφέρονται σὲ ἱστορικά καὶ φιλολογικά: *Φ. Βράχα*, Θεσμοὶ καὶ ἀξιοματοῦχοι τῆς ἑλληνιστικῆς Κύπρου, *Β. Καραγιώργη*, Σαλαμίνα, *Α. Κολλίτση*, Οἱ διάφοροι σχηματισμοὶ τῶν κυρίων ὀνομάτων τῶν Κυπρίων, *Χρ. Σ. Κυπριανοῦ*, Ἡ ἀντικειμενικότητα τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ, *Κ. Κόρρη*, Εὐρωπαϊκὴ διπλωματία καὶ Κύπριοι προύχοντες (1821-1847), *Α. Παπαγεωργίου*, Les premières incursions arabes à Chypre, *Π. Α. Πατιτίχη*, Ἡ παράδοσις τοῦ κειμένου τῆς «Ἐλένης» τοῦ Εὐριπίδου, *Κ. Χατζηστεφάνου*, The standards of nobility in the «Electra» of Euripides, *Μ. Χριστοδούλου*, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν κλειστῶν καὶ ἡμικλειστῶν φθόγγων τῆς κυπριακῆς διαλέκτου.

Α. Π.

Φοίξου Π. Βράχα, Στοχασμοὶ ἑνὸς δασκάλου, Λευκωσία 1965. 8ο μ. Σελ. 176.

Ὁ συγγρ., διευθυντὴς ἀπὸ τὸ 1959-1965 στὴν Παιδαγωγικὴ Ἀκαδημία τῆς Κύπρου, συγκεντρώνει ἐδῶ προσφωνήσεις καὶ ὁμιλίαις ποὺ ἔκαμε κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ καὶ μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ Διευθυντοῦ. Στὸ Α' μέρος (σελ. 3-72) δημοσιεύονται περισσότερο προσφωνήσεις καὶ λόγοι σὲ διάφορες περιστάσεις, στὸ Β' μέρος συγκεντρώνονται ἐκτενέστερες κάπως ὁμιλίαι· ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουμε: Τὰ προβλήματα καὶ αἱ κατευθύνσεις τῆς ἑλλην. παιδείας ἐν Κύπρῳ, Ἡ πατριδολατρεία τοῦ Κάλβου, Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς, Ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ Μακρυγιάννη καὶ ἡ οὐσία τοῦ νεοελληνισμοῦ, Ἡ μνήμη τοῦ Παλαμᾶ.

Α. Π.